

Соочувајќи се со минатото, преживувајќи ја сегашноста:

*Состојбата и потребите на цивилните жртви од
војните во Србија, Косово и Северна Македонија*

Gradanske
inicijative

inTegra

МИРОВНА АКЦИЈА
AKSIONI PAQËSOR
PEACE ACTION

NEW SOCIAL INITIATIVE

ICTJ
Justice
Truth
Dignity

PAX
Peace.
Are
you in?

Импресум

Публикација од Граѓански иницијативи, НВО Интегра, Нова општествена иницијатива, Мировна акција, МЦТП и РАХ
јуни 2022 година
ISBN: 9789492487735
NUR: 689

Автори и авторки

Северна Македонија: д-р Елена Б. Ставревска; коавтори/ки: Боро Китаноски, Еврах Реџеџи, Марина Ѓорѓиоска-Китаноска
Србија: Јелена Крстиќ
Косово: Милица Андриќ-Ракиќ, Куштрим Колиќи
Уредник: Кателијне Шенкел
Координација: Кателијне Шенкел, Берт ван дер Линде, Марина Ѓорѓиоска - Китаноска
Уредник на англиски јазик: Френсис Елери, Обединето Кралство
Графички дизајн: Ондергронд агенси (Ondergrond Agency), Холандија
Фотографија на насловната страница:
Мусли Меленица гледа кон куќата на Кахримон Пасома, на 200 метри оддалеченост од неговата куќа на улицата „22 Мај“, како сведоци на случувањата кои ги променија нивните животи засекогаш.
Фотографирано од: Аде Мула, 2022

Оваа публикација е изработена на англиски, албански, македонски и српски јазик
Албански превод: професионален јазичен центар LINGUA
Македонски превод: Кирил Бисеркоски и Гордан Танасков
Лектор: Јулијана Талеска
Српски превод: Милица Јеремиќ

Признанија: Авторите сакаат да им се заблагодарат на сите кои споделија свои увиди и мислења за време на интервјуата или на сесиите со фокус-групите. Исклучително високо ги цениме, и стручната помош и значителниот повратен одговор кои беа дадени од Марија Вујковиќ, Санта Фаласка, Кели Мадел и Хауард Варни.

За нас

Граѓански иницијативи (Gradanske Inicijative): Граѓански иницијативи е граѓанска организација која 25 години работи на едукација на граѓаните во врска со нивните права, демократија, граѓанско општество и како тие да бидат активни и рамноправни во одлуките кои влијаат на нивниот живот. Визијата на Граѓански иницијативи е праведно општество на граѓаните кои се свесни за своите одговорности и улоги, кои се општествено активни и гласни преку еден постојан дијалог со отворена и отчетна држава. <https://www.gradjanske.org>

НВО Интегра: Мисијата на Интегра е да помогне во развојот на Косово, особено во контекст на човекови права и интеграција, преку работа со маргинализирани заедници и промовирање на нивни приказни и искуства, со што ќе придонесе кон демократските процеси и кон градењето доверба и мирен соживот. <https://www.ngo-integra.org>

Нова општествена иницијатива НОИ (Nova društvena inicijativa): НОИ е граѓанска организација која ги поттикнува немнозинските заедници да учествуваат во општествениот и институционален живот на Косово, и ја зголемува довербата меѓу заедниците така што ги поддржува во соочување со минатото за нормализирање на односите меѓу Косово и Србија. <https://www.newssocialinitiative.org>

Мировна акција: Мировна акција е непрофитна организација на активисти и активистки кои работат на градење мир и промовирање, култура на ненасилство, преку иницирање и негување на конструктивен дијалог, соочување со минатото, интегрирано образование и регионална соработка. <https://mirovnaakcija.org>

Меѓународен центар за транзициска правда (МЦТП): МЦТП работи заедно со жртвите за да добие признание и обесштетување за масовните кршења на човековите права, да ги изведе пред лицето на правдата оние што се одговорни. Работи на реформирање и градење демократски институции и спречување да се повторува насилството или репресијата. <https://www.ictj.org>

PAX: PAX е најголемата мировна организација во Холандија. Работи во насока на заштита на цивилите од воени дејствија, ставање крај на вооруженото насилство и градење на инклузивен мир. Работи во области ширум светот во кои се случуваат конфликти, во соработка со локални партнери и со луѓе кои, исто како и нив, веруваат дека секој има право на достоинствен живот во мирно општество. <https://www.paxforpeace.nl>

Финансирано од Европската Унија

Оваа публикација е подготвена со финансиска поддршка на Европската Унија. За нејзината содржина единствено се одговорни Граѓански иницијативи, МЦТП, Интегра, Новата општествена иницијатива, PAX и Мировна акција, и таа не мора да ги одразува ставовите на Европската Унија.

СООЧУВАЈКИ СЕ СО МИНАТОТО, ПРЕЖИВУВАЈКИ ЈА СЕГАШНОСТА

Содржина

Скратеници	6
Вовед	9
1. Србија	14
1.1 Вовед	14
1.2 Ситуација и потреби на цивилните жртви на војната во Србија	17
1.3 Официјални иницијативи за справување со насилното минато на Србија	40
1.4. Јавен дискурс за минатото во Србија	43
2. Косово	48
2.1 Вовед	48
2.2 Ситуација и потребите на жртвите од војната на Косово	50
2.3 Официјални иницијативи поврзани со транзициска правда и соочувањето со минатото на Косово	71
2.4 Јавен дискурс за минатото во Косово	80
3. Република Северна Македонија	86
3.1 Вовед	86
3.2 Состојба и потреби на жртвите и останатите групи погодени од вооружениот конфликт во 2001	89
3.3 Официјални иницијативи за соочување со минатото (вклучувајќи закони и политики релевантни за жртвите и останатите групи погодени од вооружениот конфликт)	108
3.2 Општ национален дискурс за вооружениот конфликт во 2001 во Северна Македонија	114
Заклучок	120

Скратеници

БиХ	Босна и Херцеговина
ВРЛ	Внатрешно раселено лице
ГО	Граѓанска организација
ЈНА	Југословенска народна армија
МКИЛ	Меѓународна комисија за исчезнати лица
МКТЈ	Меѓународен кривичен трибунал за поранешна Југославија
МКЦК	Меѓународен комитет на Црвен крст
НАТО	Организација на Северноатлантскиот договор
НВО	Невладина организација
ОБСЕ	Организација за безбедност и соработка во Европа
РДР	Разоружување, демобилизација и реинтеграција
РЕКОМ	Регионална комисија за утврдување на фактите за воени злосторства и други сериозни повреди на човековите права
РЛ	Раселено лице
СРБН	Сексуално и родово-базирано насилство
СРЈ	Сојузна Република Југославија
ТП	Транзициска правда
УНДП	Програмата за развој на Обединетите нации
УНХЦР	Комесар за човекови права на Обединетите нации
ХРВ	Хјуман рајтс воч
ЦХП	Центар за хуманитарно право
УНОСНА	Канцеларија на Обединетите нации за координација на хуманитарни прашања
Србија	
ОВПМБ	Ослободителна војска на Прешево, Медвеѓа и Бујановац
Косово	
ЕУЛЕКС	Мисијата на Европската Унија за владеење на правото на Косово
КВП	Комисија за вистина и помирување
КРЦТ	Косовски центар за рехабилитација на жртви од тортура
КФОР	Косовски сили (мисија за поддршка на мирот предводена од НАТО)
ОВК	Ослободителната војска на Косово
РЦИЛ	Ресурсен центар за исчезнати лица
СС	Координативен совет (на косовските здруженија на семејства на исчезнати лица)
УНМИК	Мисијата на привремената администрација на Обединетите нации на Косово

Северна Македонија

ВМРО-ДПМНЕ	Внатрешна македонска револуционерна организација – Демократска партија за македонско национално единство
ДПА	Демократска партија на Албанците (изворно: Partia Demokratike Shqiptare)
ДУИ	Демократска унија за интеграција (изворно: Bashkimi Demokratik për Integrim)
ЗУВО 2001 – 2002	Здружение на учесници во вооружените дејствија при одбрана на суверенитетот на Република Македонија 2001 – 2002
ОНА	Ослободителна народна армија (изворно: Ushtria Çlirimtare Kombëtare)
ОРД	Охридски рамковен договор
ПДП	Партија за демократски просперитет (изворно: Partia për prosperitet demokratik)
СДСМ	Социјалдемократски сојуз на Македонија

СООЧУВАЈКИ СЕ СО МИНАТОТО, ПРЕЖИВУВАЈКИ ЈА СЕГАШНОСТА

Вовед

Регионот на Западен Балкан и понатаму продолжува да се соочува со последиците од војните што се случија во периодот помеѓу 1990 и 2001 година. Иако земјите кои беа засегнати од воените судири постварија економски развој како и градење на институциите и севкупна стабилност, сепак наследството од воените конфликти е нешто со кое државите сè уште се немаат справено на ефикасен начин. Овие базични социјални тензии се вградени во социјалното ткиво на земјите од Западен Балкан и претставуваат клучен фактор во регионалната политика. Како такви, иако периодот на насилство за Западен Балкан е завршен, тие и понатаму не се трансформирани во мирни општества. Покрај доброто владеење и економскиот развој, трансформацијата на овие земји во демократски и мирни општества претставува важен елемент во остварувањето на нивните аспирации да станат членки на Европската Унија (ЕУ). Јасно изразената цел на политиката за проширување на ЕУ, во смисла на земјите од Западен Балкан, е цврстото закотвување на мирот преку враќање на довербата меѓу граѓаните и општествата, олеснување на помирувањето и добрососедските односи и обезбедување трајна стабилност.

Во текот на изминативе 20-тина години, во земјите од Западен Балкан имаше неколку иницијативи за соочување со военото минато. Мерките на транзициската правда (ТП) особено се фокусираа на трибуналите/судовите за воени злосторства и на институционалните реформи, од кои и двете се релевантни за ТП, но сами по себе не се доволни за да се реализира социјалната трансформација во оние општества кои се засегнати од војната. Други иницијативи на ТП се откривање на факти за исчезнати лица од страна на, меѓу другото, Меѓународниот комитет на Црвениот крст (МКЦК) и Меѓународната комисија за исчезнати лица (МКИП). Од првичните 40.000 случаи на исчезнати лица, досега се откриени 70 проценти, а околу 10.000 лица во регионот сè уште се водат како исчезнати. Овие нерасчистени случаи и понатаму претставуваат траума за семејствата и за пошироките заедници.

Граѓанското општество во регионот, исто така, презеде голем број иницијативи за ТП: документирање, пронаоѓање на вистината, книги за сеќавање, меморијализирање и олеснување на дијалогот меѓу различните етнички групи. Бидејќи овие иницијативи се обично мали и ограничени по обем, нивното трансформативно влијание е исто така ограничено. Регионалната мрежа на граѓански организации (Коалицијата за РЕКОМ) водеше кампања за формирање на Регионална комисија задолжена за утврдување на фактите за сите жртви на воени злосторства и други сериозни повреди на човековите права извршени на територијата на поранешна Југославија во периодот од 1 јануари 1991 година до 31 декември 2001 година (РЕКОМ). За жал, процесот се соочи со голем број предизвици и застана. Меѓутоа, во март 2022 година, во рамките на програмата за мали грантови, финансирана од ЕУ, „Поддршка на основните актери на граѓанското општество во иницијативите за транзициска правда и градење доверба во Западен Балкан – Мрежа за помирување РЕКОМ“, беа избрани пет иницијативи од првиот повик за предлози.¹

Главен фактор што ги попречува општествените промени во земјите од Западен Балкан е

¹ Здружението „Заборавени деца на војната“ (Босна и Херцеговина) и проектот „Симболи на изгубеното минато“; Проектот GAIA (Косово) и Предизвикување на пропагандата преку сеќавање; Центар за застапување за демократска култура – ACDC (Косово) и Проект за соочување со минатото и помирување на Косово преку подигнување на свест за проблемот со исчезнатите лица; Граѓански центар Војводина (Србија) и краток филм „Милена“; Стрип Центар на Македонија (Северна Македонија) и проектот Сè што велите е: „Дајте му шанса на помирувањето“.

што сегашните национални политички структури често се поврзани со поранешни политички или воени фракции кои активно биле вклучени во насилните конфликти. Поголемиот број од земјите во регионот се соочуваат со широко распространето негирање на воените злосторства, фалсификување на историјата и зајакната етнонационалистичка политика. Во текот на целиот повоен период, жртвите на војната имаа само маргинална улога. Во еден ваков поларизиран контекст, повеќето групи на жртви не беа во можност да ги документираат или да ги споделат своите искуства, да дојдат до вистината или да добијат надомест. Тие не се доволно спремни за да можат да го кренат гласот. Особено жртвите кои се жени речиси и да немаа можност да добијат признание, прифаќање или обесштетување за тоа што им се случило. Жените се гледани главно како жртви на сексуално насилство поврзано со воени судири, кое дури од неодамна се дестигматизира. Меѓутоа, покрај признавањето на тоа што се случило, жените треба да бидат поддржани да можат целосно да учествуваат во дијалозите за минатото – и тоа не само како жртви. Генерално, иницијативите на ТП речиси и да не посветија внимание на родовите норми, што доведе до занемарување на пошироките искуства, позицијата и потребите на жените.

Жртвите од војната се соочуваат со бројни проблеми: недостиг на правда и многу слаба позиција при кривичните судења; слаба поддршка од државата како и недоволно финансиски и материјални репарации; слаба донаторска поддршка и општ недостиг на симпатии во општество кое ги избегнува жртвите и нивните проблеми. Во општа смисла, здруженијата на жртвите се институционално слаби и не можат да започнат ниту да водат сериозни кампањи за застапување или други типови на кампањи. Групите жртви обично немаат основни познавања за ТП, а повеќето официјално регистрирани организации немаат основни институционални капацитети и стратешки пристап. Голем број од групите на жртви се поларизирани и под политичко влијание; нивниот дискурс често се заснова на емоции и омраза кон „другиот“. Во таков контекст, на жртвите им е тешко да добијат поддршка или правда или да ги споделат своите приказни. Во исто време, не е остварен напредок на ниво на целото општество кога станува збор за соочување со минатото.

Оваа студија ја разгледува социјалната состојба и положбата на жртвите од војната во Србија и на Косово, на групите засегнати од вооружениот конфликт во Северна Македонија, како и нивните конкретни потреби и предизвици. Овие три земји претставуваат различни околности кои се специфични за нивниот контекст. Србија беше главен актер кој беше вклучен во четири војни во поранешна Југославија во периодот меѓу 1990 и 1999 година, а кои ги засегнаа сите делови на српското општество. Неколку стотици илјади луѓе беа директно вклучени во воените операции и многу цивили настрадаа, вклучително и дезертери, антивоени активисти и воени новинари. Во оваа земја речиси и нема здруженија на жртви, а дискурсот за минатото го обликуваат етнонационалистичките политичари кои не ги поддржуваат основните принципи или процеси на ТП, како што се утврдувањето на вистината и обезбедувањето правда. Огромно мнозинство жртви во Србија (вклучувајќи ги и жртвите на воените злосторства извршени од српските сили) се оставени без правна заштита. Косовскиот конфликт од 1998 година до 1999 година ги засегна сите региони на Косово и имаше влијание на животот на целото негово население. Конфликтот дополнително ги влоши и онака затегнатите односи меѓу албанското и српското население. Генерално, јавниот дискурс е контролиран од политичките елити во Косово и Србија, што продолжува да влијае на односите меѓу косовско-албанската и косовско-српската заедница. Во текот на изминатите 20 години, беа дизајнирани неколку механизми за соочување со военото наследство, но повеќето се покажаа како неконзистентни и несоодветни.

Иако Северна Македонија остана релативно стабилна за време на распадот на Југославија, во 2001 година избувна вооружен конфликт кога албанската Ослободителна Народна Армија (ОНА) се крена на оружје поради репресија од страна на македонската држава. Конфликтот траеше

осум месеци и, иако имаше релативно малку жртви и помалку злосторства отколку во Србија и Косово, резултираше со 171.000 раселени луѓе. Охридскиот рамковен договор од август 2001 година ја регулира ТП на национално ниво, но не се воспоставени процеси за одговорност. Иако поранешните албански герилци беа интегрирани во политичкиот систем и на големото албанско малцинство му беа дадени повеќе права, општеството и понатаму е строго поларизирано. Нема јавна дебата за вооружениот конфликт, постојат многу силни националистички наративи и нема простор за мултиперспективност. Етничката нетрпеливост има длабоки корени и се пренесува од генерација на генерација. Недовербата и омразата меѓу Македонците и Албанците се појавуваат во услови на политичка криза, а другите етнички малцинства се занемаруваат или се туркаат настрана, особено Ромите, кои продолжуваат да се соочуваат со сериозна дискриминација.

Иако постојат разлики меѓу трите земји кога станува збор за времето во кое се случиле воените судири и нивниот обем, во начинот на кој владите, кои беа формирани по завршувањето на воените конфликти, реагираа на овие наследства, сепак можат да се констатираат неколку заеднички именители, и тоа: етничка поларизација преку еднострани наративи за минатите војни; институционално слабите групи на жртви се користат за политички цели наместо да бидат поддржани за добивање репарации или правда; меѓугенерациско пренесување на еднострани историски сведочења; машки и женски стереотипи на жртва (или херојство); и недостиг на општествен простор за дискусија во врска со насилното минато.

Оваа студија за проценка ги разгледува трите димензии во однос на групите жртви во Србија, Косово и Северна Македонија:

1. Положбата и потребите на жртвите и другите групи засегнати од конфликти, во однос на нивната социјална состојба; нивната позиција во однос на другите засегнати страни (политички, НВО, поврзани иницијативи); нивното ниво на организација; активностите што ги преземаат за да ја продолжат својата кауза; и предизвиците со кои се соочуваат. Конкретните потреби на (не)официјалните групи жртви се идентификувани во однос на организациски капацитет, знаење во врска со ТП и вештини кои се потребни за поддршка на нивната кауза. Посебно внимание се посветува на состојбата и статусот на жените жртви.
2. Официјални иницијативи (предводени од државата) за соочување со минатото, вклучувајќи и постоење на политики и закони кои се релевантни за жртвите и за другите групи засегнати од војна или од насилен конфликт.
3. Национален дискурс на секоја земја во врска со насилното минато.

Истражувањето се фокусираше на првата димензија, идентификувајќи ја положбата и потребите на оние кои се засегнати од конфликтот, додека втората димензија ја става положбата на жртвите во политички и правен контекст. Третата димензија дава контекст така што го опишува главниот дискурс за военото минато на секоја земја. Трите поглавја за секоја од земјите ја следат истата структура.

Душанка Којиќ, сопруга на исчезнат сопруг од Нова Градишка. Неговото тело никогаш не е пронајдено.
Фотографија: Борислав Пешиќ Благоја, 2022

1. Србија

1.1 Вовед

Србија е единствената држава наследничка на поранешна Југославија која била вклучена во четири вооружени конфликти. Во војните што се водеа надвор од нејзината територија (во Словенија 1991, Хрватска 1991 – 1995 и Босна и Херцеговина 1992 – 1995), Србија не учествуваше официјално како страна во конфликтот, но беше суштински инволвирана во воена, материјална, политичка и финансиска смисла. Во годините кога Југославија се распаѓаше, српското раководство ја презеде контролата врз Југословенската народна армија (ЈНА) и ја искористи за да ги остварува своите националистички цели. Под превезот на зачувување на Југославија, ЈНА најпрво се вклучи во војната во Словенија, од каде што по десет дена излезе поразена. На почетокот на војната во Хрватска, ЈНА се претстави како неутрален актер кој се обидува да ги раздвои завојуваните страни.² Во Босна и Херцеговина (БиХ), ЈНА помогна да се реализира идејата за Голема Србија со вооружување на српското население и вомагање во тоа некои општини да бидат ставени под контрола на босанските Срби.³ По заминувањето од Хрватска и БиХ, ЈНА им остави значителна воена опрема на тамошните вооружени сили, а српските воени и цивилни власти продолжија да обезбедуваат логистичка, кадровска, материјална и финансиска помош на новоформираните вооружени сили на териториите под српска контрола.⁴

Војната на српска територија избувна во 1998 – 1999 година на Косово, тогашна покраина на Србија.⁵ Србија беше директно ангажирана преку инволвирање на нејзината армија, полиција и паравоени сили, кои беа под контрола на безбедносните сили. Во деценијата по конфликтот, Меѓународниот кривичен трибунал за поранешна Југославија (МКТЈ) го осуди военото, полициското и политичкото раководство на Србија за здружен злосторнички потфат чија цел била да се промени етничката рамнотежа на Косово и да се обезбеди контрола врз покраината од страна на српските власти со воени средства, злосторства против човештвото и кршење на законите и обичаите на војување. Армијата и полицијата беа инволвирани и во внатрешниот вооружен конфликт со Ослободителната војска на Прешево, Медвеѓа и Бујановац (2000 – 2001), кој беше поврзан со конфликтот на Косово, но беше и единствениот вооружен конфликт по промената на (про)воениот режим во Србија.

Сложеноста, испреплетеноста, прекуграничниот и етнички карактер на вооружените конфликти во кои беше вмешана Србија, влијаеја, меѓу другото, на фактот бројни жртви да бараат безбедно засолниште на нејзина територија. Прво, бегалците од Хрватска и БиХ пристигнаа во Србија во бранови, создавајќи ја така најголемата бегалска криза до тој момент, во Европа по Втората светска војна. Со крајот на конфликтот на Косово, голем број раселени лица надојдоа на територијата на

²Јована Коларик, 2018. Досие: ЈНА во војните во Хрватска и БиХ, Белград: Фонд за хуманитарно право (ФХП).

³Исто.

⁴На пример, бројни офицери во овие армии ја добиваа платата преку персоналните центри на Југословенската армија.

⁵Во социјалистичка Југославија (1945 – 1991), Косово беше познато како Автономна покраина Косово и Метохија, во рамките на југословенската конститутивна Република Србија. Во 1989 година режимот на Слободан Милошевиќ ја укина автономијата на покраината и таа продолжи да биде дел од Србија. На неофицијалниот референдум во 1991 година, Албанците гласаа за независност, но овој статус не беше признат од ниту еден меѓународен актер, освен од Албанија.

тогашна Централна Србија. Меѓу бегалците и раселените лица се членовите на семејствата на оние кои биле насилно исчезнати и оние кои ги носат психолошките и/или физичките последици од војната. Покрај тоа, голем број бегалци беа насилно регрутирани и против нивната волја испратени на бојното поле во БиХ, а некои од нив учествуваат и во геноцидот во Сребреница.

Ефектите од војната во Србија се почувствуваа и на оние територии кои не беа директно изложени на конфликти, како и меѓу цивилите кои не учествуваа во тие конфликти на ниту еден начин. Најтешко беа погодени областите на Санџак со мнозинско бошњачко население. Со оглед на својата местоположба (на границата со БиХ каде беснееше војна), Санџак стана стратешки важен, додека нивните сонародници Бошњаци од спротивната страна беа сметани за државни непријатели. Неколку години Бошњаци беа подложени на заплашување, незаконски притворања, политизирани судења, полициска тортура, киднапирања, протерувања и убиства. Слично на тоа, за време на војната на Косово, Албанците во Прешевската Долина беа изложени на бројни и значителни прекршувања на човековите права. Националистичката воена политика на Србија ги погоди и Хрватите кои живеат во мултиетничката покраина Војводина.⁶

Страдаа и семејствата кои имаа синови на отслужување на редовен воен рок или кои беа мобилизирани и испратени на бојното поле. Војната беше особено сурова кон жените, кои беа директни жртви на насилство за време на конфликтот, но тие ги трпат и долготрајните последици од војната кои продолжуваат до ден-денес. Во таа смисла, нивната изложеност на семејно насилство предизвикана од влијанието на воената траума е застрашувачка.

Конечно, жртвите од војните во Хрватска и БиХ беа изложени на страдања и во самата Србија. Во најмалку осум логори, српските безбедносни сили приведуваа, ментално, физички и сексуално малтретираа и убиваа Хрвати и Бошњаци кои беа заробени за време на вооружени акции во областите зафатени со војна или кога тие луѓе бегаа од такви акции во потрага по безбедно засолниште во Србија.⁷

Со исклучок на Хрватите кои беа протерани од Војводина и затворениците кои присилно се наоѓаа во логори низ Србија, повеќето од горенаведените жртви денес живеат во Србија и сè уште ја чекаат правдата. Нивниот точен број не може да се утврди од различни причини, но сигурно е дека ги има повеќе од 220.000. Некои групи на жртви се организирани во здруженија, додека други се поврзани во неформални групи; исто така, некои од групите се повидливи од другите. Оние групи што ги обединуваат Србите од Хрватска, БиХ и Косово се обединети во формални здруженија, тие се повидливи за пошироката јавност и уживаат поголема политичка поддршка од српските институции. Од друга страна, групите што ги обединуваат малцинските лица се признати главно во локалните заедници и во рамките на нивната етничка група. Сосема невидливи се групите на жртви кои, поради страв од егзистенција, не сакаат да се профилираат себеси како жртви, како што е случајот со присилно мобилизираните бегалци или Албанците од Прешевската Долина.

Триесет години по почетокот на вооружените конфликти во поранешна Југославија, сите жртви кои живеат во Србија и понатаму се политички, социјално и економски запоставени. Нивните барања вклучуваат, меѓу другото: гонење на оние кои се одговорни за извршените злосторства, откривање што се случило со исчезнатите лица, политичко и општествено признавање, финансиска

⁶Јована Коларик, 2019. Досие „Злосторства против Хрватите во Војводина“, Белград: ФХП.

⁷Татјана Табачки и Андреј Јаковљев. „Затворски логори во Србија во 90-тите“, Портал YU Historia, достапен: [овде](#).

поддршка и јавно признавање од Србија и, особено, од општествата од кои побегнале. Наместо тоа, овие лица со децении се соочуваат со: несоодветни законски решенија во однос на репарациите, со неказниност на оние кои планирале, организирале, наачале, извршиле и прикривале воени злосторства, недостаток на можности да зборуваат за своите искуства со сограѓаните и со други јавни лица, јавното глорифицирање на осудени воени злосторници кои продолжуваат да бидат политички активни, молк околу утврдените судски факти во врска со извршените злосторства и нивно искривување за да можат да се вклопат во официјалниот државен наратив – дека Србија не учествувала во војните од 90-тите години и дека во нив единствениот кој страдал бил српскиот народ. Особено вознемирувачка е зголемената јавна поддршка за воените злосторници на крајот на 2021 година, кои се сметаат за херои.

МЕТОДОЛОГИЈА

Почетното канцелариско истражување започна со користење на податоци кои произлегуваат од извори на српски и англиски јазик, а во врска со правните и политички рамки поврзани со вооружените конфликти во 90-тите, потоа информации за групите на жртви од тој период, медиумското покривање и постојните истражувања. Студијата го потврди недостатокот на сеопфатни истражувања за положбата на жртвите од војните во Србија. Подоцна, во текот на април и мај 2021 година беа спроведени полуструктурирани интервјуа и организирани фокус-групи со 23 лица. Испитаниците беа избрани од истражувачката и од Граѓански иницијативи, следејќи го поширокото мапирање кое вклучуваше здруженија на жртви и неформални групи кои се активни во Србија, индивидуални жртви, и актери кои се ангажирани во застапување за правата на жртвите, во давањето поддршка на жртвите и обезбедувањето на услуги за овие жртви (главно невладини организации и меѓународни организации).

Клучните ограничувачки фактори беа краткото време на располагање за истражување и достапноста на одредени групи на жртви во Србија. Поради ова, теренското истражување не можеше да ги опфати сите цивилни категории на жртви од војните. Опфатени се воените злосторства и тешките прекршувања на човековите права. Многумина од нив имаат повеќеслојно воено искуство кое подразбира неколку аспекти на страдање. Интервјуата со групите на жртвите беа направени на српски јазик и се фокусираа на личните искуства за време на воените конфликти и потоа, поточно на тоа како испитаниците ја доживуваат својата моментална ситуација и кои се нивните потреби и очекувања. Интервјуата со други учесници беа направени на српски и англиски јазик и се фокусираа на нивните искуства од соработката и давањето поддршка на жртвите, на научените лекции, правните празнини и на правењето проценка на капацитетите и потребите. Повеќето интервјуа и фокус-групи беа организирани со физичко присуство, но некои мораа да се спроведат и преку интернет поради ограничувањата поврзани со пандемијата со КОВИД-19. На испитаниците им беше дадена можност анонимно да се искажат со цел да им се овозможи слободно да се изразат и како припадници на ранливите групи да се заштитат од било каква евентуална форма на одмазда.

Третиот елемент на студијата беше добиените наоди за положбата и потребите на групите на жртви да се стават во конкретен општествено-политички контекст. Ова овозможува подобро разбирање на проблемот и во центарот на вниманието става фактори кои можат да влијаат на иницијативите за подобрување на нивната ситуација. Освен тоа, се надеваме дека истото ќе послужи и како знак за предупредување упатен до меѓународната заедница и до другите заинтересирани страни за тоа колку Србија отстапила од својата прокламирана посветеност за мирно решавање на наследството од војните кои се случуваа во 90-тите.

1.2 Ситуација и потреби на цивилните жртви на војната во Србија

На Србија ѝ недостасуваат скорешни сеопфатни истражувања кои би ги разгледале положбата и потребите на цивилните жртви од војните во поранешна Југославија кои се случуваа во периодот помеѓу 1991 и 2001 година. Оние истражувања кои се достапни земаат предвид само некои аспекти, како што е потребата жртвите да добијат официјално признавање во форма на репарации,⁸ или искуствата на жртвите кои сведочат на суд.⁹ Некои истражувања го опфаќаат ова прашање индиректно, како во случајот со истражувањето на судењата за воени злосторства¹⁰ или кривичното гонење за сексуално и родово базирано насилство во услови на војна.¹¹ Истражувањето во однос на жртвите во Србија е спроведено од страна на неколку граѓански организации и академици.

Точниот број на жртви од војните предизвикани од распадот на Југославија¹² кои живеат во Србија е невозможно да се утврди, дури ни приближно, поради тоа што поминало време и поради неподготвеноста на државата да ги идентификува жртвите и да чува систематизирани податоци. Од истите причини, тешко е да се процени бројот на (не)формални здруженија на овие жртви, заедно со фактот дека некои функционираат само де јуре (на хартија), а други не се регистрирани, а работат де факто.

Понатаму, диференцијацијата меѓу неколку категории на жртви, вклучително и две посебни групи: директни жртви на војната и жртви на кршење на човековите права во контекст на вооружени конфликти, е уште еден предизвик за овој процес. Иако не е секогаш можно да се направи јасна разлика, за потребите на овој извештај жртвите се поделени во две категории: директни жртви на војната и жртви на кршење на човековите права поврзано со војна.

ДИРЕКТНИ ЖРТВИ НА ВОЈНАТА

1. **Бегалци од Хрватска и Босна и Херцеговина** – Во 1996 година, веднаш по завршувањето на војните, во Србија се евидентирани вкупно 537.937 бегалци, плус 79.791 лица од Хрватска и БиХ кои беа погодени од воените судири. Според официјалните податоци, 90% од овие бегалци биле Срби. Податоците не укажуваат на која етничка група

8 Мерис Мушановиќ, 2021. Правото на репарација во тужбите за надомест на штета: практика на српските судови 2017 – 2020. Фонд за хуманитарно право (ФХП); Мерис Мушановиќ, 2019. Документ за политики: Подобрување на статусот и правата на жртвите и сведоците во постапките за воени злосторства во Србија. ФХП; Јасмина Кијевчанин, 2019. „Обесштетување на жртвите од бомбардирањето на НАТО на РТС: примерот на спомениците“, Журнал за виктимологија и правда на жртвите 2(2) 129–140.

9 King K., Meernik J., Rubert S, De Smit T., Vranov School H, 2016. *Echoes of Testimonies: A pilot study into the long-term impact of bearing witness before the ICTY*. University of North Texas and the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia.

10 Марина Кљаиќ, 2021. Извештај за судењата за воени злосторства во Србија во текот на 2020 година, ФХП.

11 Ивана Жаниќ, 2019. Документ за политика: Кривично гонење за кривични дела за сексуално насилство за време на вооружени конфликти пред судовите на Република Србија, ФХП.

12 За целите на овој извештај беше употребена дефиницијата наведена во Основните принципи и насоки на Обединетите нации за правото на правен лек и надомест за жртвите на грубо кршење на меѓународното право за човекови права и сериозни повреди на хуманитарното право: „Лица кои поединечно или колективно претрпеле штета, вклучително и физичка или ментална повреда, емоционално страдање, економска загуба или значително оштетување на нивните основни права, преку дејствија или пропусти што претставуваат грубо кршење на меѓународното право за човекови права или сериозни повреди на меѓународното хуманитарно право. Оному каде што е соодветно и во согласност со домашното право, терминот „жртва“ го вклучува и потесното семејство или блиските лица на директната жртва и лицата кои претрпеле штета при интервенирањето за да им помогнат на жртвите во неволја или да ја спречат виктимизацијата.“

припаѓаат другите 10%, но некои веројатно биле Роми, некои од мешани бракови, а други не се идентификуваат како Срби (на пр. Сè уште има некои луѓе кои се нарекуваат „Југословени“). Со текот на годините, мнозинството бегалци се интегрираа во Србија, додека помал број се вратија во Хрватска или БиХ. Заклучно со јули 2020 година, во Србија имало 25.794 бегалци од Хрватска и БиХ.¹³

2. **Раселени лица (РЛ) од Косово** – По војната на Косово од 1998 до 1999 година, вкупно 187.129 луѓе пребегаа во Централна Србија, и тоа главно Срби, но и од други неалбански заедници.¹⁴ Во следните пет години пристигнаа околу 20.000 нови раселени лица, со што вкупната бројка дојде до 209.021 лица на крајот од 2005 година. Според официјалните податоци од јули 2020 година, денес во Србија има вкупно 196.995¹⁵ раселени лица од Косово (овие лица заминале од Косово во периодот помеѓу 1998 и 2004 година).
3. **Семејства на исчезнати лица** – Во 2020 година, Србија сè уште трага по вкупно 2.453 исчезнати лица.¹⁶ Оваа бројка вклучува: 1) државјани на Србија кои исчезнале во војните во Хрватска и БиХ; 2) државјани на овие земји од српска етничка припадност и/или кои пребегале во Србија како бегалци; 3) Срби и лица кои не припаѓаат на албанската етничка заедница исчезнати во војната на Косово.¹⁷ Меѓу исчезнатите лица во војните во Југославија спаѓаат лица кои биле уапсени, притворени, киднапирани или на кој било друг начин биле лишени од слобода од страна на државни органи или од вооружени формации кои активно им се спротивставувале, или од лица или групи на лица кои дејствувале со овластување, поддршка или прифаќање од државата или од вооружените формации и чие место на живеење останува непознато. Во однос на семејствата кои имаат повеќе членови, бројот на членови на семејствата кои ги бараат своите најблиски е многу поголем.
4. **Семејства на српски државјани киднапирани од автобус во Сјеверин** (општина Прибој, Србија) и од воз во Штрпци (општина Рудо, БиХ) од страна на силите на босанските Срби – 35 жртви (34 Бошњаци и едно лице со хрватска етничка припадност). Во однос на семејствата кои имаат повеќе членови, бројот на членови на семејството кои страдаат од оваа загуба е многу **поголем**.
5. **Семејства на убиени лица** – бројот на убиени цивили (од различна етничка припадност, вклучувајќи тука Албанци, Ашкајлии, балкански Египќани, Бошњаци, Хрвати, Црногорци, Роми, Срби итн.) е невозможно да се утврди поради неколку причини: не постојат официјални или целосни докази, има преклопување на жртвите, нивните семејства не учествуваат во ниту едно здружение или група итн.
6. **Преживевани од воени злосторства** – лица подложени на тешки повреди на човековите права поради војна и кои обично имаат физички и/или психолошки последици. Бројот на жртвите кои припаѓаат на оваа група останува непознат бидејќи официјалните (државни) евиденции опфаќаат само одредени жртви од

¹³ Статистички преглед на бегалци и внатрешно раселени лица по општини 2018 eng.xlsx (kirs.gov.rs).

¹⁴ Според официјалните податоци, 76% од раселените лица биле Срби, 11% Роми и 13% Црногорци, Бошњаци и Египќани. Извор: Registracija lica raseljenih sa Kosova i Metohije (Регистрација на раселените лица од Косово и Метохија), Комесаријат за бегалци на Република Србија и УНХЦР; достапен на српски јазик: [овде](#).

¹⁵ Статистички преглед на бегалци и внатрешно раселени лица по општини 2018 eng.xlsx (kirs.gov.rs).

¹⁶ Izveštaj o radu Komisije za nestala lica u periodu od 1. januara do 31. decembra 2020. godine (Годишен извештај на Комисијата за исчезнати лица за 2020 година), Комисија за исчезнати лица, достапен на српски: [овде](#).

¹⁷ Исто.

југословенските војни во 90-тите години (види: рамката со текст страна 22), додека во исто време вклучуваат жртви и од други војни. Според нецелосните официјални евиденции, во 2019 година во Србија имало 905 цивилни воени инвалиди, вклучително и цивилни инвалиди од Втората светска војна.¹⁸

7. **Насилно мобилизирани бегалци и нивните семејства** – околу 10.000 бегалци (главно од српска етничка припадност) спротивно на нивната волја биле испратени на боиштата.¹⁹ Најмалку 54 од нив се убиени или исчезнати.
8. **Семејства на цивили кои биле убиени или малтретирани за време на интерниот вооружен конфликт помеѓу Ослободителната војска на Прешево, Медвеѓа и Бујановац (ОВПМБ) и српските безбедносни сили во Прешевската Долина од јануари 2000 година до август 2001 година.** – Семејствата на најмалку 16 убиени или исчезнати цивили и најмалку 150 лица (Албанци и Срби) малтретирани од српските безбедносни сили²⁰ не се признати како цивилни жртви на војната.
9. **Жртви на воената интервенција на НАТО – Во Србија беа убиени 260 цивилни жртви (од различни етникуми), која тогаш сè уште беше дел од Сојузна Република Југославија (Србија, Црна Гора и Косово).**²¹ Вистинската бројка може да биде и поголема со оглед на тоа што српски државјани беа убиени и за време на воената интервенција на НАТО на Косово и Црна Гора.

ЖРТВИ НА КРШЕЊЕ НА ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА ЗА ВРЕМЕ НА ВОЈНА

10. **Жртви на репресија од државата за време на војната врз муслиманите од Санџак (Бошњаци) помеѓу 1992 и 2000 година** – десетици илјади жртви на полициска тортура – незаконско притворање (17.000 лица), политички мотивирани судења, убиства, киднапирања, малтретирање, заплашување, присилно протерување.²²
11. **Жртви на репресии од државата поврзани со војната врз Албанците во Јужна Србија** за време на воената интервенција на НАТО – 11 убиени лица и непознат број кои биле подложени на малтретирање и тортура од страна на српските сили.²³
12. **Лица кои не се Срби (Албанци, Хрвати, муслимани, Југословени²⁴) кои живеат во Србија** и се подложени на вознемирување, заплашување, дискриминација и/или физичко насилство – нивниот број е непознат.²⁵

180 бразложение за Законот за правата на воените ветерани, воените инвалиди, цивилните воени инвалиди и членовите на нивните семејства, достапно на српски: [овде](#).

19 Коларик Јована, 2019. Досие: Присилна мобилизација на бегалци, ФХП.

20 Горан Милетиќ, 2003. Албанците во Србија – Прешево, Бујановац и Медвеѓа, ФХП.

21 754 жртви на бомбардирање на НАТО, Соопштение за печат, 23 март 2018 година, ЦХП, достапно: [овде](#).

22 Семеха Качар, 2002. Сведоштва од Санџак, Санџачки комитет за човекови права и слободи во Србија.

23 Милетиќ, 2003, цит.

24 Некои лица се самоидентификуваат како Југословени.

25 Hrtković – Pritisak na Hrvate u Srbiji (Хртковци – притисок врз Хрватите во Србија), Извештај, 1993 година, ХЛЦ, достапен на српски: [овде](#); Priboj - Diskriminacija, otmica i zastrašivanje Muslimana u Srbiji (Прибој – Дискриминација, киднапирања и заплашување на муслиманите во Србија), Извештај, 1993 година, ФХП, достапно на српски: [овде](#); Policijsko nasilje na beogradskim ulicama (Полициско насилство на улиците во Белград), Извештај, 1993 година, ФХП, достапно на српски: [овде](#); Srpsko-albanski zatvorenici – Devizno vaganje pravde (Српско-албански затвореници – вагање на правдата преку странска валута), соопштение за печат, 2000 година, ЦХП, достапно на српски: [овде](#); Злоупотреби на човековите права на неспрското население на Косово, во Санџак и Војводина, 1993 година, Хјуман рајтс воч; Izveštaj o pojačanoj represiji u Srbiji (Извештај за зголемена репресија во Србија), 2000 година, Хелсиншки комитет за човекови права во Србија, достапен на српски: [овде](#).

Во категоријата индиректни жртви на војна спаѓаат и жртвите на семејно насилство предизвикано од поствоена траума (ПТСН синдром), како и членови на семејствата на цивилите кои неволно биле регрутирани и испратени на боиштата. Друга посебна категорија на жртви се жените жртви на војната, особено жените бегалки и жртвите на сексуално и родово базирано насилство поврзано со војната (и гореспоменатото семејно насилство), чиј број останува непознат.

Конечно, неколку десетици илјади српски граѓани од хрватска етничка припадност беа жртви на заплашување, малтретирање и протерување од автономната покраина Војводина во периодот помеѓу 1991 и 1995 година.²⁶ Мнозинството се насели во Хрватска, но тие сè уште бараат правда и обесштетување од државните институции на Србија.²⁷

Има неколку фактори кои оневозможија позицијата и потребите на сите горенаведени категории на жртви да бидат вклучени во еден сеопфатен истражувачки проект.

Клучните ограничувачки фактори беа краткото време на располагање за спроведување на истражувањето и достапноста на одредени групи на жртви во Србија. Затоа, фокусот беше ставен на групите жртви од категориите **1, 2, 3, 4 и 10**. Жртвите од категориите **5 и 6** беа исто така вклучени, имајќи предвид дека, во многу случаи, овој вид кривични дела се поклопува со други кршења на човековите права (присилно исчезнување, раселување, етничко чистење итн.). Со други зборови, групите на жртви кои беа предмет на истражувањето и кои беа опфатени со интервјуата имаат повеќеслојно искуство од војните, кое вклучува неколку аспекти на страдање. Вклучени беа некои жртви од категориите **8 и 11**, во рамките на пошироката заедница на жртви.

Истражувањето на групите на жртви од категориите **7 и 12** бара повеќе време и ресурси, додека жртвите од категоријата **9** беа исклучени поради нивните посебни околности. Тие се сметаа за „коллатерална штета“, додека повеќето од другите категории на цивилни жртви беа конкретно опфатени. Сепак, треба да се забележи дека семејствата на вработените во РТС, кои беа убиени кога проектите на НАТО ја погодија зградата на 23 април 1999 година, се дел од иницијативите за постконфликтно закрепнување во Србија.

Поголемиот број жртви се идентификуваат како жртви. Најгласни во јавноста се групите бегалци и семејства на исчезнати лица од Хрватска и од Косово (категории 1, 2, 3 и 4). Бегалците од Хрватска се гледаат себеси како жртви на воени злосторства, етничко чистење, долготрајна потрага по исчезнати членови на семејството²⁸ и занемарување и дискриминација од страна на српската држава.²⁹ Бегалците од БиХ не се јавно видливи како другите бегалци и раселени лица, поради нивниот помал број во Србија.³⁰ Нивната жртва, сепак е опфатена во јавна дебата и иницијативи кои се предводени од групи на жртви. Раселените лица од Косово се доживуваат себеси како жртви на убиства поврзани со војна, киднапирања, протерувања, тортура, етничко чистење, повоена тенденција за прикривање на овие злосторства и на манипулации и запоставување

²⁶Јована Коларик, 2019. Досие: Злосторства против Хрватите во Војводина, ФХП.

²⁷Претставници на Фондот за хуманитарно право во разговор со авторот.

²⁸Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

²⁹Миодраг Линта, 20 мај 2021 година, 12-та седница на првата редовна седница на Народното собрание на Република Србија во 2021 година.

³⁰Претставници на Фондот за хуманитарно право во разговор со авторот.

од меѓународната заедница.³¹ Раселените лица од Косово, кои исто така трагаат по нивните исчезнати членови на семејствата, ставаат приоритет на прашањето на присилното исчезнување, пред нивниот статус на раселени лица. Некои од српските бегалци и раселени лица од Хрватска, БиХ и Косово се сметаат себеси за најголеми жртви на војните во поранешна Југославија.³²

Освен што се жртви на воени злосторства, членовите на семејствата на исчезнатите лица сметаат дека се жртви на продолжен и политизиран процес на потрага по останките, утврдување на околностите на нивното исчезнување и на „тргање настрана“ од јавниот дискурс за да се обезбеди простор за сторителите.³³ Членовите на семејствата на исчезнатите лица во врска со војната на Косово сметаат дека членовите на нивните семејства е можно да биле наводни жртви на трговија со човечки органи.³⁴

Бошњациите од Санџак се сметаат себеси за жртви на државен терор, полициска тортура, незаконско однесување на српската полиција и на припадници на вооружените сили и на протерување. Членовите на семејствата на лицата киднапирани во Штрпци и Сјеверин се сметаат себеси за жртви на воени злосторства. И двете групи го потенцираат молкот околу тоа што им се случило, што значи дека повеќето граѓани надвор од нивното подрачје не знаат ништо за тоа што тие го претрпеле.³⁵ Ова се должи на долгорочната неподготвеност на државата да преземе одговорност, како и на ограничениот успех на лидерите на Бошњациите да го стават ова прашање на националната општествено-политичка агенда.³⁶

Иако бегалците кои биле насилно регрутирани во српската армија и нивните семејства се чувствуваат себеси како жртви на неправда која им била нанесена од државата, тие се воздржуваат јавно да се профилираат како жртви. Главната причина за тоа е нивната широко распространета стигматизација како предавници и кукавици кои ги напуштиле своите домови очекувајќи други да ги бранат.³⁷

Наративот за жртви, исто така, е едвај присутен меѓу Албанците кои се жртви на злосторствата извршени за време на интерниот вооружен конфликт во периодот 2000 – 2001 година во Прешевската Долина или меѓу жртвите на државната репресија врз Албанците за време на војната на Косово. Веќе стигматизирани во Србија, овие групи беа етикетираны како терористи, сепаратисти и државни непријатели, поради тоа што се плашат јавно да зборуваат за овие настани и да се претстават како жртви.³⁸

31 Здружение на семејства на киднапирани и исчезнати лица на Косово и Метохија, достапно: [овде](#); Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

32 Миодраг Линта, 8 април 2021 година, 6-та седница на првата редовна седница на Народното собрание на Република Србија во 2021 година.

33 Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

34 Билтен за незаборав, бр. 16, достапен на српски јазик: [овде](#). Злосторствата за кои се тврди дека ги извршила Ослободителната војска на Косово против цивили, моментално се истражуваат и се предмет на судски постапки кај Специјализираните судски совети на Косово кои претставуваат Меѓународен суд според косовското право со седиште во Хаг.

35 Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

36 Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

37 Претставници на ФХП во разговор со авторот.

38 Претставници на ФХП во разговор со авторот; Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

ЦИВИЛНИ ЖРТВИ НА ВОЈНАТА СПОРЕД ЗАКОНИТЕ НА СРБИЈА

Законот за правата на борците, воените инвалиди, цивилните воени инвалиди и членовите на нивните семејства³⁹ признава четири категории на цивили како жртви на војна:

1. Цивилна жртва на војна
2. Цивилен воен инвалид
3. Член на семејството на цивилна жртва на војна
4. Член на семејството на цивилен воен инвалид.

Цивилна жртва на војна е државјанин на Република Србија кој го загубил животот како цивил во следниве околности:

1. како последица на злоупотреба или лишување од слобода од страна на непријателот за време на војната или при водење на воени операции на територијата на Република Србија
2. од остаток од воен материјал на територијата на Република Србија
3. како жртва на напад во дипломатско или конзуларно претставништво на Република Србија или на пат кон тоа претставништво, во врска со вршење на службени работи од надлежност на Република Србија, а во својство на вработено лице.

Цивил кој исчезнал под овие околности исто така се смета за цивилна жртва на војна.

Цивилен воен инвалид е државјанин на Република Србија, кој поради рана или повреда претрпел оштетување на телото од најмалку 50%:

- 1) како последица на злоупотреба или лишување од слобода од страна на непријателот за време на војната или при водење на воени операции на територијата на Република Србија.

2) од остаток од воен материјал на територијата на Република Србија

3) како жртва на напад во дипломатско или конзуларно претставништво на Република Србија или на пат кон тоа претставништво во врска со вршење на службени работи од надлежност на Република Србија во својство на вработено лице.

Второ, Законот ги признава како член на семејството на цивилна жртва на војна и цивилен воен инвалид само оние кои живееле со цивилната жртва на војната во заедничко домаќинство најмалку една година пред неговата/нејзината смрт. Исто така, Законот смета дека член на семејството е:

- 1) брачен другар или лице кое живеело во вонбрачна заедница со цивилна жртва на војна и со него/неа имал(а) заедничко дете
- 2) дете родено во брак или вонбрачно и посвоено дете
- 3) свештеник кој бил поддржан од цивилна жртва на војна
- 4) родител или посвоител, кој бил издржуван од цивилна жртва на војна
- 5) очув и маќеа, кои биле поддржувани од цивилна жртва на војна.

³⁹Закон за правата на борците ветерани, воените инвалиди, цивилните воени инвалиди и членовите на нивните семејства, (Zakon o pravima boraca, vojnih invalida, civilnih invalida rata i članova njihovih porodica), Службен весник на РС бр. 18/2020.

Според Фондот за хуманитарно право (ФХП), околу 15.000 луѓе кои живеат во Србија се очекува да имаат корист од Законот кој има цел да ги поддржи цивилните жртви на војната.⁴⁰

ЗАСТАПЕНОСТ НА ГРУПИ НА ЖРТВИ

Формално организираниите групи се регистрирани како здруженија на граѓани или сојузи. Нив ги предводи некој што и самиот е жртва, а повеќето (ако не и сите) членови се жртви. Промените во раководството се ретки, главно се случуваат поради смрт или оставка поради внатрешни несогласувања. Неформалните групи обично се координирани и/или се претставувани од едно лице, кое често е и највидливо во јавноста.

Жртвите од војните на Косово и во Хрватска (1, 2, 3 и 4) се формално организирани. Во моментот има најмалку пет национални здруженија составени од Срби од Косово,⁴¹ од кои некои потекнуваат од едно здружение кое беше формирано во почетниот години од дваесет и првиот век. Внатрешните поделби и несогласувања доведоа до поделба на првичното здружение на неколку помали. Овие здруженија ги обединуваат членовите на семејствата на луѓето кои се исчезнати или кои беа убиени во инцидент поврзан со војна за време и по војната на Косово во периодот од 1998 до 1999 година. Повеќето членови, ако не и сите, се раселени лица.

Најактивното здружение на Србите од Хрватска е формирано во 1998 година, три години по завршувањето на војната во Хрватска, која траеше во периодот од 1991 до 1995 година.⁴² Освен што ги обединува семејствата на исчезнатите лица или на лицата кои биле убиени за време на војната, вклучува и лица кои пребегале или биле принудени да ја напуштат Хрватска. Има и значителен број на други здруженија на бегалци од Хрватска, од кои некои учествуваат во работата на две коалиции кои се занимаваат со бегалци од Хрватска и од БиХ.⁴³ Најстарото здружение на жртви од војната во Хрватска, Здружението на родители и семејства на уапсени, притворени и исчезнати лица на Сојузна Република Југославија сè уште е активно, иако во помал обем.

Здруженијата на семејствата на исчезнатите лица се членови на единствена „чадор“ организација која брои 60 српски здруженија низ регионот.⁴⁴

Неколку групи обединуваат и раселени лица од Косово, така што им обезбедуваат хуманитарна помош и ги зачувуваат нивните културни традиции и наследство.⁴⁵ Коалицијата на раселени лица од Косово

40 Реља Радосављевиќ, 2017. „Правната и институционалната рамка во Србија во однос на правата и потребите на цивилни жртви на војната“, Белград: ФХП.

41 Здружение на семејства на киднапирани и исчезнати лица на Косово и Метохија; Здружение на семејства на киднапирани и убиени лица на Косово и Метохија; Здружение „Косметски страдалници“; Здружение на жени од Косово и Метохија; Здружение на киднапирани, убиени и раселени лица од Косово и Метохија „Паштрик“; Извор: база на податоци на Српската агенција за деловни регистри (САДР), достапна: [овде](#); Претставници на групи на жртви во разговор со авторот.

42 Здружение на семејства на исчезнати и убиени лица „Суза“. Извор: база на податоци на САДР.

43 Коалиција на здруженија на бегалци во Србија и Координација на здруженија на бегалци и внатрешно раселени лица во Република Србија. Извор: база на податоци на САДР.

44 Координација на српските здруженија на семејства на исчезнати и убиени лица од поранешна Југославија. Душко Челиќ, 2020. Чекајќи го Законот за исчезнати лица, билтен „Суза“, бр.56, стр. 13-15, достапно на српски: [овде](#).

45 Здружение на граѓани на Косовска Митровица; Здружение на граѓани „Извор – Исток“; итн. Извор: база на податоци на Српската агенција за деловни регистри. Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

и Метохија функционира од 2015 година, но прашање е колку е таа репрезентативна.⁴⁶ Релевантните претставници на групите на жртви кои беа интервјуирани за потребите на оваа студија велат дека не слушнале за оваа Коалиција или за нејзиниот единствен претставник, што значи дека Коалицијата не застапува голем број жртви.

Другите категории на жртви се или слабо поврзани или воопшто не се поврзани. Семејствата на лицата кои биле киднапирани и/или убиени во Штрпци и Сјеверин се јавно претставувани од едно до две лица⁴⁷ и се собираат за прилики како што се комеморации или акции и активности за застапување. Поранешните политички затвореници, кои биле жртви на државниот терор во Санџак, имаат формирано неформално здружение, иако оваа група е сè помалку активна поради возраста, а понекогаш и поради болест на нејзините членови.⁴⁸ Во формалното здружение се организирани и жртви на протерувањето од општината Прибој, но тоа страда од внатрешни поделби во врска со прашањето за сопственоста.⁴⁹

Жртвите наведени под 6, 7, 10 и 11 не се ниту поврзани ниту организирани во групи, а досега не е забележана некоја заедничка иницијатива.

Групите на жртви се формираат околу нерешени прашања кои се поврзани со:

- **раселување**
 - поддршка на интеграцијата на бегалците, вклучувајќи домување, вработување, добивање документи и социјална и здравствена заштита
 - поддршка на доброволното враќање во Хрватска или во БиХ, вклучувајќи реконструкција на домови, развој на заедници за враќање, исполнување на политичките и културните права и враќање на правото на сопственост на бегалците (во земјите од кои побегнале).
- **правда**
 - кампања за гонење на кривични дела.⁵⁰
- **вистина**
 - креирање, зачувување и објавување листа на жртви.
 - решавање на судбината на исчезнатите лица
 - Срби за време на војната во Хрватска, Срби и друго неалбанско население за време и по војната на Косово, Бошњаци и еден Хрват кој бил киднапирани во Штрпци и Сјеверин и кој бил убиен во БиХ
 - забрзување на ексхумациите и идентификацијата на посмртните останки
 - подигнување на јавната свест за исчезнатите лица и за страдањата на Србите, и залагање за тоа релевантните власти да го вклучат прашањето на исчезнатите лица во политичките дискусии кои се водат меѓу Србија и другите земји од поранешна Југославија.

46 Јелена Крстиќ, 2016. Транзициска правда во Србија во периодот од 2013 до 2015 година, ФХП; Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

47 Наил Кајевиќ, оштетено лице во случајот „Штрпци“, транскрипт од аудиоснимката од судското рочиште одржано на 3.4.2019, стр. 11. Достапно на српски: [овде](#). Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

48 Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

49 Претставник на Комитетот за човекови права и слободи од Санџак во разговор со авторот.

50 Во релевантните јурисдикции во зависност од групата на жртви: Србите од Косово се фокусирани на косовските Специјализирани судски совети, Србите од Хрватска бараат правда од хрватските судови, а Бошњациите од Санџак во Србија бараат правда од српските судови.

- **репарации**⁵¹
 - реконструкција на уништениот имот и обезбедување социјални, економски и законски права на оние на кои им е доделен статус на цивилни жртви на војната
 - одржување на сеќавањето на жртвите на насилни исчезнувања и убиства
 - обезбедување психолошка и правна поддршка на семејствата на исчезнатите лица
 - креирање политики, на пр. Учество во работната група за изготвување на Законот за исчезнати лица; давање придонес во подготовката на Законот за правата на борците, воените инвалиди, цивилните инвалиди од војната и членовите на нивните семејства.
- **разно**
 - координирање на работата на здруженијата кои имаат слични мисии
 - зачувување на културата и традицијата на Србите од различни делови на поранешна Југославија.

Групите на жртви спроведуваат различни активности за да ги исполнат своите мисии, вклучувајќи:

- собирање информации и одржување на бази на податоци за жртвите и злосторствата
- комеморации за жртвите и годишнини
- обезбедување поддршка на семејствата на исчезнатите лица, вклучително и при ексхумации и идентификација, како и во нивната комуникација со државните институции и други органи
- објавување периодични изданија, како што се билтени, извештаи и соопштенија за печат
- организирање јавни настани (прес-конференции, тркалезни маси итн.) за информирање на јавноста за одредени настани или случувања, или за активности за застапување за одредени мерки
- раскажување на приказните на жртвите
- повикување и охрабрување на семејствата да го пријават својот исчезнат член на семејството до надлежните органи
- учество во работни групи кои се занимаваат со проблемот со исчезнатите лица
- обезбедување хуманитарна помош за најзагрозените семејства
- обезбедување правна поддршка на жртвите во нивната потрага по материјална компензација
- соработка со други групи на жртви, национални власти, меѓународни организации и судови
- креирање политики: изготвување модел на Закон за исчезнати лица и учество во креирањето на други релевантни закони, како што е Законот за регулирање на статусот на цивилните жртви на војната.

⁵¹ Од јурисдикцијата - земјата која тие ја сметаат дека е одговорна за нивните страдања, на пр. Хрватска за Србите кои избегале од Хрватска, БиХ за Србите кои избегале од БиХ, Косово за Србите кои избегале од Косово, Србија за Бошњациите од Санџак. Сите бараат статус на „цивилна жртва на војна“ од Србија, што може да им донесе одредена социофинансиска поддршка, како и симболични репарации како што се спомениците. Семејствата на исчезнатите лица бараат статус на „семејство на исчезнати лица“, за да им се донесе признание и социоекономска поддршка. Бошњачките жртви од Санџак бараат статус на „граѓански инвалид од војната“ и надомест за повредите нанесени со мачење, репресија, малтретирање итн.

Повеќето од групите на жртви се фокусираат на решавање на нивните лични загрижености, како што се пронаоѓање членови на семејството кои сè уште се водат како исчезнати од војната, прогон на оние кои се одговорни за смртта на членот од семејството, добивање надомест за штета, регулирање на имотно-правните односи итн. Ниту една од групите не е ангажирана во поширока мисија за промовирање мир и/или застапување за транзициска правда во поширока општествена смисла.

Во повеќето случаи, жртвите и групите на жртви не ја поврзуваат на јасен начин својата ситуација со контекстот/процесот на транзициската правда. Застапувањето за транзициска правда или соочувањето со минатото во смисла на концепти/идеи е спорадично и навидум без потемелно познавање на концептот и на тоа колку истиот е релевантен за нив.⁵² Тие се лично засегнати, а со тоа и фокусирани на решавање на нивните проблеми наместо да истражуваат апстрактни концепти за постконфликтно закрепнување.⁵³ Иако не се споменати во интервјуата, тие сепак во писмените изјави изразуваат разбирање дека решавањето на проблемите со кои се соочуваат е клучно за обезбедување на помирување,⁵⁴ стабилност и мирна иднина во регионот.⁵⁵ Дополнително, тие се повикуваат на нивното право на вистина⁵⁶ и репарации,⁵⁷ и предупредуваат на повторување на насилството доколку наследството од минатото остане нерешено.⁵⁸

Групите на жртви немаат иницирано ни креирано ниту една меѓусебна заедничка платформа за жртвите. Од 2006 година досега, иницијативата РЕКОМ беше платформа за соработка на групите на жртви во сите постјугословенски држави, а многу групи со седиште во Србија се членки на регионалната коалиција која се залага за формирање на регионално тело за потрага по факти.⁵⁹ Сепак, најдинамичниот период на нивната размена заврши со завршувањето на консултативниот процес во врска со мандатот на РЕКОМ во 2011 година. Иако формално сè уште се членки на Коалицијата, оттогаш не сите групи активно учествуваат во оваа иницијатива. Некои жртви изгубија надеж дека некогаш ќе има доволно политичка волја за формирање на таква комисија.⁶⁰

Здруженијата на семејствата на исчезнатите лица соработуваат на национално ниво преку Координацијата на српските здруженија на семејства на исчезнати и убиени лица од територијата на поранешна Југославија и регионално преку Регионалната координација на семејствата на исчезнатите лица од поранешна Југославија. Овие платформи вршат притисок до меѓународните и домашните власти

52 Еден таков пример е Координацијата на српските здруженија на семејства на исчезнати и убиени лица од поранешна Југославија со ветувањата за „соочување со минатото, утврдување на вистината и задоволување на правдата“. Извор: интернет-страница на Координацијата, достапна на српски јазик: [овде](#).

53 Метју Холидеј, раководител на програмата на Меѓународната комисија за исчезнати лица за Западен Балкан, во разговор со авторот.

54 Одбележување на Меѓународниот ден на исчезнатите - 30 август 2020 година, Здружение на семејства „Косметски страдалници“, достапно на српски: [овде](#).

55 Регионална координација на семејствата на исчезнатите лица: сè уште не е решена судбината на 11.000 луѓе, август 2019 година, Здружение на семејства на исчезнати и убиени лица „Суза“, достапно на српски: [овде](#).

56 Душко Челиќ, 2020. Чекајќи го Законот за исчезнати лица, билтен „Солза“, бр.56, стр. 13-15, достапно на српски: [овде](#).

57 Интернет-страница на Здружението на семејства на киднапирани и исчезнати лица на Косово и Метохија, достапна на српски: [овде](#).

58 Наташа Шќепановиќ, Не сме уморни од дводецениската борба за вистина и правда за српските жртви на војната, билтен „Незаборав“, бр.16, февруари-март 2020 година, стр.3, достапен на српски: [овде](#).

59 Претставници на групи жртви во разговор со авторот. Билтен „Незаборав“, бр.16, февруари-март 2020 година, достапен: [овде](#).

60 Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

да го забрзаат процесот и вистински да се посветат на решавањето на судбината на исчезнатите лица.⁶¹

Соработката обично се одвива меѓу групи со иста или слична мисија, или меѓу оние кои имаат ставено акцент на ист настан поврзан со војната. Партнерствата на етнички, национални и верски линии или меѓу жртви на различни насилни настани се ретки, но сепак постојат. Еден таков пример е соработката меѓу здруженијата на семејствата на исчезнатите лица од Србија и Косово, кои заеднички настапуваат кон релевантните институции, организираат настани и одбележуваат годишнини и во Србија и на Косово.⁶²

Некои групи се дел од меѓународни мрежи, како што е случајот со Здружението на семејства на киднапирани и исчезнати лица на Косово и Метохија, кое е членка на евромедитеранската федерација против присилните исчезнувања.⁶³

Некои од причините за скромната соработка со своите колеги во други земји е перцепцијата за политизација на групи од другата страна на границата и од различна етничка припадност.⁶⁴

Групите на жртви кои опфаќаат Срби од Косово и од Хрватска имаат воспоставено добра соработка на локално ниво со борците ветерани, со кои понекогаш имаат заедничко членство и делат канцелариски простор.⁶⁵ На пример, цивилните жртви и воените ветерани заеднички подигнаа споменик посветен на сите српски жртви и на сите српски борци на еден од плоштадите во центарот на Белград.

Групите на српски жртви од Хрватска, како и групите српски бегалци од Хрватска, се претставени на локално ниво преку локални ограноци или групи кои се составени од членство од одредено подрачје. Дополнително, партнерствата со други локални групи, особено воените борци ветерани, им даваат исто така видливост на локално ниво – во однос на групите на жртви, тоа обично е преку нивните лидери.⁶⁶

Бошњачките жртви на државниот терор во Санџак и киднапирањата во Штрпци и Сјеверин се добро познати во рамките на нивната етничка група, како и кај локалните власти, верската заедница и граѓанскиот сектор. Тие можат да сметаат и на солидарноста на локалните граѓани од другите етнички групи.⁶⁷

Со оглед на нивната неподготвеност да бидат перципирани како жртви, лицата кои биле насилно мобилизирани не се ниту препознати ниту видливи на локално ниво. Албанските жртви на злосторствата извршени за време на војната на Косово во периодот 1998 – 1999 година и за време на интерниот конфликт 2000 – 2001 година во Прешевската Долина им се познати на локалните сограѓани, властите и граѓанските групи, но меѓу нив не постои иницијатива за решавање на нивната постконфликтна ситуација. Бидејќи се етикетираны како терористи, тие се плашат да излезат и

61Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

62Тркалезна маса во Ниш, 20 октомври 2020 година, Здружение на семејства „Косметски страдалници“, достапно на српски: [овде](#). Одбележување на Меѓународниот ден на исчезнатите лица, 2 септември 2020 година, Здружение на семејства „Косметски страдалници“, достапно на српски: [овде](#). Метју Холидеј, раководител на програмата на Меѓународната комисија за исчезнати лица за Западен Балкан, во разговор со авторот.

63Извор: интернет-страница на Евромедитеранската федерација против присилни исчезнувања (FEMED), достапна: [овде](#).

64Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

65Претставници на Центарот за ненасилна акција во разговор со авторот.

66Претставници на Фондот за хуманитарно право во разговор со авторот.

67Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

да инсистираат на конкретни мерки, а принудени се да се фокусираат на секојдневната борба за опстанок поради економска лишеност и дискриминација врз основа на нивната етничка припадност, вклучително и зголеменото административно етничко чистење.⁶⁸

ЖЕНИ ЖРТВИ И РОДОВИ АСПЕКТИ

Без разлика на тоа што официјалните податоци покажуваат дека 26% од жените сметаат дека се засегнати од војна,⁶⁹ ниту една асоцијација или неформална група на жртви не се занимава со прашањето за насилството на родова основа во војна, ниту пак ги препознава специфичните аспекти на страдањето на жените во текот на војна и по војната (на пр. жени бегалци/раселени лица, жртви на семејно насилство кое се заснован на траума поврзана со војна, жени без живи роднини). Во таа смисла, родовиот аспект од влијанието на војната е сеприсутен. Многу жени загубиле членови на семејството на боиштата, па морале да ја преземат улогата на некој кој обезбедува храна за семејството, се чувствуваат несигурни поради продолжениот конфликт, претрпеле насилство, се соочиле со несоодветна здравствена заштита, станале бегалци итн.⁷⁰ Сепак, недоброволното исчезнување на член на семејството беше она што ги натера жените во Србија да се организираат во здруженија на жртвите. Здруженијата на семејствата на исчезнатите лица од војните на Косово и во Хрватска имаат значителен број женски членови и, згора на тоа, мнозинството од нив се предводени од жени. Сепак, тие не се меѓусебно поврзани како жени жртви на војна, ниту пак ги опфаќаат родовите злосторства, вклучително и сексуалното и насилството на родова основа. Наместо тоа, жените жртви се доживуваат себеси како мајки, сестри, сопруги и роднини на исчезнати или убиени мажи или жени. Покрај тоа, тие имаат тенденција да бараат, или да се потпираат на, мислењето на нивните машки колеги.⁷¹

Жените се помалку видливи и помалку гласни во другите групи на жртви опфатени во оваа студија, вклучително и во оние кои се занимаваат со киднапирања и убиства на цивили во Сјеверин и Штрпци, со репресии поврзани со војната во областа на Санџак и бегалците од Хрватска. Иако во ова истражување не беа опфатени жртвите на семејно насилство нанесено од лице кое страда од воена траума, треба да се напомене дека распространетоста на насилството врз жените е поголема во оние семејствата во кои некој член учествувал во војна.⁷² Овој проблем е многу јасен пример за тоа како нерешените настани од минатото и понатаму ја обликуваат сегашноста и влијаат дури и на оние генерации и луѓе кои никогаш не доживеале војна.

Во овие кругови постои скромна свесност за важноста на справување со страдањето на жените. Членките на групата на жени жртви ги поздравуваат иницијативите за справување со сексуалното насилство поврзано со војна врз членовите на нивната етничка група, кои ги има во некои соседни земји.⁷³ Тие, исто така, ја истакнуваат и важноста на програмите за еманципирање на жените кои беа од војната.⁷⁴ Здружението „Ластавица“ беше особено споменато како субјект кој ги еманципира

68 Србија го намалува бројот на Албанците во Прешевската Долина на алармантно ниво, Флора Ферати-Заксенмаер, мај 2020 година, достапно: [овде](#).

69 Организација за безбедност и соработка во Европа (ОБСЕ), Извештај за резултати во врска со добросостојбата и безбедноста на жените – Србија,

2019 година, достапен: [овде](#).

70 Исто.

71 Метју Холидеј, раководител на Програмата на Меѓународната комисија за исчезнати лица за Западен Балкан, во разговор со авторот.

72 ОБСЕ, 2019 година, цит.

73 Претставници на групи на жртви во разговор со авторот.

74 Претставници на групи на жртви во разговор со авторот.

жените бегалци.⁷⁵ Тие ја препознаваат ситуацијата на самохраните жени кои одеднаш станале единствено лице кое обезбедува храна во семејството, но кои исто така биле под значителен притисок на општеството и од нивните семејства и понатаму да продолжат да се справуваат сами.⁷⁶ Сепак, овие декларации не се трансформираат во конкретна акција. Доминантната патријархална култура, која дава предност на мажественоста и инсистира на строги родови улоги, е еден од главните фактори што ги обесхрабруваат жените да ги потенцираат своите искуства. На жените, исто така, им недостасуваат мотивирачки фактори, како што се здруженија на жени жртви, организации кои би биле специјализирани за сексуално и родово-базирано насилство и државна и/ или медиумска поддршка. Жените кои се жртви на сексуално базирани злосторства, исто така, мора да се справат со предрасудите и стереотипите во врска со овие видови кривични дејствија.

Во Србија не постои организирана група на жртви на сексуално и родово-базирано насилство. Има некои извештаи за сексуално насилство во времето на војната во поранешна Југославија, но недостасуваат сигурни податоци за бројот на жртви на сексуално и родово-базирано насилство, а во однос на женски и машки конфликти во земјата.⁷⁷ Според ФХП: „Некои од причините за непостоење на прецизна евиденција и документирани случаи на силување е фактот што силувањето е сè уште табу тема на Балканот и дека, и по три децении од предметните настани, жртвите сè уште се стигматизирани и од нивните семејства и од нивните поблиски заедници.“⁷⁸ Некои невладини организации работат на прашањето на сексуално и родово-базирано насилство, но не постојат групи на жртви.

Законот за правата на борците ветерани, инвалидите ветерани, цивилните инвалиди од војната и нивните семејства, кој беше усвоен во март 2020 година, не ги опфаќа како цивилни жртви на војната жените кои преживеале сексуално насилство во време на војна. Жртвите на сексуално насилство имаат ограничени можности да бараат правен лек и отштета. На пример, постои опција да се поднесе барање за реституција (во овој случај за сексуално насилство извршено во контекст на војна) во текот на кривичната постапка против оние кои се одговорни за воени злосторства, но наместо ова, судските совети ги повикуваат жртвите сами да поднесат приватна тужба.

Повеќе од групите на жртви кои се занимаваат со прашањето на лица кои исчезнале за време на војните на Косово и во Хрватска се предводени од жени. Тие се директни жртви (бегалец, рането лице), членови на семејства на убиени, исчезнати или ранети лица, или често и двете. Во другите групи на жртви кои беа опфатени во ова истражување немаше жени лидери.

Конкретните потреби на жените жртви на војната не се препознаваат од страна на групите на жртви. Иако групите на жртви не ја негираат жртвата кај жените, тие генерално ги занемаруваат специфичните потреби на жените. Дури и оние невладини организации кои се обидуваат да ги задоволат потребите на жените жртви имаат тенденција да се занимаваат само со сексуално и родово-базирано насилство.

75 Иницијативата беше покрената во 1996 година од страна на Самостојниот женски центар и Оксфам Велика Британија. Таа обезбеди засолниште за самохраните жени-бегалци и им овозможи еманципација преку образование, градење вештини и претприемништво.

76 Претставници на групи на жртви во разговор со авторот.

77 Информациите за сексуално и родово-базирано насилство (поврзано со конфликти) против мажите се многу ретки. Еден од ретките извори се однесува на прифатните кампови за Бошњациите во Србија, достапен: [овде](#).

78 ФХП, документ за политики: Одобрување барања за реституција за жртви на сексуално насилство во постапки против воени злосторства пред српските судови, јуни 2021 година: достапно: [овде](#).

ПОЛИТИЗАЦИЈА НА ЖРТВАТА

Генерално, интересот на политичарите за жртвите на национално ниво варира од незнаење до манипулација. Дваесет и повеќе години по крајот на последниот вооружен конфликт, потребите на жртвите сè уште не се решени. Единствените постоечки механизми се однесуваат на гонење на воени злосторници, потрага по исчезнати лица и интеграција на бегалци, иако со скромни резултати. За некои жртви, дури и тие механизми остануваат недостижни.

Жртвите го привлекуваат вниманието на политичарите само на годишнини од одредени злосторства или кога се сметаат за политички корисни. Меѓутоа, нивниот однос кон групите на жртви се разликува за да одговара на официјалниот наратив дека Србија не била вклучена во војните во 90-тите години и дека српскиот народ е најголемата жртва. Политичарите (и Владата) се најзаинтересирани за оние групи кои обединуваат семејства на исчезнати лица од Косово и Хрватска. Официјалната соработка се одвива на оперативно ниво и тоа меѓу здруженијата и Комисијата за исчезнати лица на Владата на Република Србија. Жртвите учествуваат во некои аспекти од работата на Комисијата, додека претставниците на Комисијата учествуваат во активности кои се организирани од групи на жртви.

Бегалците и раселените лица уживаат и одредена политичка и институционална поддршка, и во таа смисла е формирано специјално тело за давање поддршка на бегалците и на раселените лица - Комесаријат за бегалци и миграции.⁷⁹ Тој соработува со релевантни групи на жртви преку споделување информации, преку комеморации и учество во настани. Сепак, некои претставници на групите на жртви се загрижени дека се намалува политичката волја за продолжување на поддршката на бегалците и на раселените лица. Претставник на бегалците, кој е и пратеник во Народното собрание, неуспешно се обиде да обезбеди поддршка од Владата и членовите на Собранието за продолжување на Регионалната програма за домување.⁸⁰ Се проценува дека 16.780 бегалски семејства имале потреба од домување на почетокот на програмата.⁸¹ Програмата планирала да обезбеди околу 7.600 домови во периодот 2012 – 2017 година, а подоцна беше продолжена до 2021 година.⁸² До месец август 2021 година беа обезбедени вкупно 5.987 единици,⁸³ што значи дека околу 10.800 семејства сè уште имаат станбен проблем. Собранието одби да го стави ова прашање на дневен ред, а Владата не понуди гаранција дека ќе се бара решение за овие луѓе.

Државата исто така обезбедува и годишна финансиска поддршка за неколку здруженија на жртви на Срби од Хрватска, Косово и БиХ.⁸⁴ Оваа поддршка, заедно со наметнатата перцепција дека српската држава и нејзините институции се нивни единствени сојузници, ѝ овозможува на државата да има политичка контрола врз здруженијата.

Групите на жртви од несрпска националност се целосно исклучени од видното поле на политичарите и институциите, кои не покажуваат интерес да се занимаваат со последиците од војната со кои се

⁷⁹Закон за бегалци, Службен весник 18/92, 45/02.

⁸⁰Миодраг Линта, 13 април 2021 година, 7-ма сесија на првата редовна седница на Народното собрание на Република Србија во 2021 година.

⁸¹Регионална програма за домување, брошура, достапна: [овде](#).

⁸²Регионална програма за домување во Србија, јануари 2021 година, информативен лист, достапен: [овде](#); Економски и социјални права за *насилно раселените лица за време на конфликтите во поранешна Југославија*, концепциска белешка за конференција, 27 – 28 јуни 2017 година, достапна: [овде](#).

⁸³Регионална програма за домување во Србија, август 2021 година, информативен лист, достапен: [овде](#).

⁸⁴Извештај за работата на Комисијата за исчезнати лица за периодот 1 јануари – 31 декември 2019 година, достапен: [овде](#); претставници на групи жртви во разговор со авторот.

соочува несрпското население.⁸⁵ Дури и оние процеси што веќе се започнати се одолговлекуваат или не се завршуваат, како што е случајот со семејствата на киднапираните во Штрпци и со жртвите на државниот терор во Санџак.⁸⁶ Важен исклучок од ова е градоначалникот на Пријепоље, кој учествува на годишните комеморации за злосторството во Штрпци и ги поддржува семејствата на жртвите.

Жртвите од албанска етничка припадност не се признаени во ниту една смисла.

Фактот дека политичарите и државните институции имаат малку почит кон жртвите е видлив и од практиките поврзани со комеморациите, процесите на донесување закони и релевантните стратешки пристапи. Од 2015 година, државата ги монополизира настаните што значат комеморација на страдањата на жртвите (од операцијата „Бура“ во 1995 година и од почетокот на интервенцијата на НАТО во војната на Косово). Самите жртви се исклучени од овие државни комеморации и покрај барањата од нивните организации.⁸⁷

Институциите, исто така, останаа глуви на барањата на жртвите во однос на правата што може да ги очекуваат според Законот со кој се регулира статусот на цивилните жртви на војната. Првиот Закон, усвоен во 1996 година, дискриминираше одредени категории на жртви. Исклучени беа семејства на исчезнати лица, жртви на сексуално и родово-базирано насилство, лица кои преживеале, а кои имаат помалку тешки физички повреди или ментална болест и оние чија болест се сметала за психосоматска.⁸⁸ Лицата кои беа цел на српските сили, како и оние кои претрпеа штета надвор од територијата на Србија, исто така не беа признати како цивилни жртви бидејќи Законот беше нејасен и дозволуваше различни толкувања од случај до случај. Оние кои се квалификуваа за државна поддршка, добија скромни парични надоместоци, но само откако ќе го докажеа својот низок општествено-економски статус. Новиот Закон кој беше усвоен во 2020 година ги задржа сите горенаведени дискриминаторски мерки, но сега јасно вели дека: според српскиот закон, цивилни жртви се само оние кои страдале од непријателски сили надвор од Србија. Оваа одредба експлицитно ги исклучува најголемиот дел жртвите кои се опфатени со овој извештај, особено бошњачките жртви од Санџак и албанските жртви од Прешевската Долина. Покрај тоа, овој Закон им дава приоритет на борците ветерани пред цивилните жртви и им обезбедува поголема материјална поддршка и услуги.

Жртвите кои добиваат најголемо и континуирано законско внимание се бегалците/раселените лица. Првиот Закон кој се однесува на маките на бегалците беше усвоен во 1992 година, а стратешкиот пристап беше развиен во раните 2000-ти години. Временскиот период предвиден со третата стратегија заврши во 2020 година, а нова стратегија за периодот 2021 – 2025 година требаше да биде усвоена во 2021 година. Сепак, до почетокот на 2022 година таа сè уште не беше усвоена.⁸⁹ Од друга страна пак, целосно се запоставени жртвите на военото сексуално и родово-базирано насилство,⁹⁰ а неколку категории цивилни жртви на војната имаат цел да добијат поддршка од државата така што користат различни стратегии (тужби, стекнување статус на цивилна жртва на војната). Како што е наведено

⁸⁵Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

⁸⁶Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

⁸⁷Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

⁸⁸Реља Радосављевиќ, 2017, цит.

⁸⁹Plan rada Vlade za 2021. godinu (Годишен работен план за 2021 година), февруари 2021 година, Влада на Република Србија.

⁹⁰Srbija ne priznaje žrtve silovanja u ratu (Србија не ги признава жртвите на силување во војната), 26 септември 2017 година, Радио Слободна Европа, достапно на српски: [овде](#).

погоре, тие опфаќаат семејства на исчезнати лица, етнички групи кои немаат српско потекло, а кои настрадале од рацете на српските безбедносни сили, преживевани кои ги претрпеле психолошките последици од војната, жртвите со физичка попреченост која засега помалку од 50% од нивното тело и бегалци кои биле насилно мобилизирани.

Во Законот за воени споменици⁹¹ се содржани одредби со кои се забранува подигање споменици кои не се посветени на ослободителните војни на Србија, како и на споменици што симболизираат губење на суверенитетот и територијалниот интегритет на Србија.⁹² Законот, исто така, остава простор за флексибилни толкувања на она што се смета за историски факт.⁹³ Со оглед на официјалниот наратив на Србија: дека таа само го бранела својот народ во југословенските војни во 90-тите години и нејзиниот став за незаконското отцепување на Косово, мнозинството жртви од несрпска националност не се земени предвид со овој Закон. Некои спомен-обележја веќе се отстранети, иако пред донесувањето на овој Закон, како што беше случајот со спомен-обележјата на Ослободителната војска на Прешево, Медвеѓа и Бујановац (ОВПМБ).⁹⁴

Сепак, десетици споменици кои се посветени на ОВПМБ сè и понатаму можат да се видат низ Јужна Србија,⁹⁵ како и спомениците на жртвите од киднапирањата во Сјеверин и Штрпци во Санџак, кои исто така се изземени од Законот. На пример, во 2021 година се градел споменик на командантот на ОВПМБ во близина на селото Трново, во општина Бујановац.⁹⁶ Таквата неусогласеност меѓу законските одредби и практиката, како и меѓу различните практики, докажува дека меморијализацијата е политизирана и дека целта на некои спомен-обележја е политичка корист.

Генерално, постои силно чувство меѓу групите на жртви и меѓу засегнатите страни во граѓанското општество дека декларациите за поддршка и некои институционални механизми не се претвораат во искрена и посветена заложба за решавање на сите постконфликтни прашања со кои се соочуваат жртвите.

Интерес не покажуваат ниту повеќето од опозициските политичари. Една политичка партија неодамна иницираше механизам за враќање на имотот кој бил конфискуван од Социјалистичката партија на Србија (СПС), инаку владејачка партија за време на кризата и војните во 90-тите, и да се искористи 50% од овој имот за да се овозможи обесштетување за жртвите на режимот на Слободан Милошевиќ, но кои биле жртви само на политичко насилство.⁹⁷ Слично на тоа, ниту еден опозициски политичар не ги посетил Јужна Србија или Санџак во скоро време, за да се запознае одблизу со овие заедници и групи на жртви.⁹⁸

91 Закон за споменици на војната, Службен весник бр.50/2018.

92 Исто, член 20.

93 Исто.

94 Крстиќ, 2016 цит.

95 Марко Милосављевиќ, 2019. „Закон за воени споменици во Србија: националистички монопол над меморијата, балкански перспективи – списание за соочување со минатото“, број 11.

96 „Leši iznad V.Trnova dobija memorijal, radovi u toku“ (Леши добива споменик во Велики Трновац, кој е во изградба), Бујановацко, 8 април 2021 година, достапно на српски: [овде](#).

97 Pokret za preokret predstavio zakon o oduzimanju imovine SPS-u koja je ranije pripadala SKS i SSRNS, април 2021 година, достапно (на српски): [овде](#).

98 Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

Исто така, треба да се потенцира дека одредени групи на жртви се политизирани и се под големо влијание на официјалниот наратив на тоа дека Србите се жртви. Тие го поистоветуваат своето страдање со она на српската држава, што ги става во позиција решенијата што тие ги бараат да бидат оние што ги наметнуваат политичарите, а не оние што можат да ги задоволат нивните потреби. Ова ги изолира од секаква искрена или значајна меѓуетничка или прекугранична соработка, што би можела да донесе некои нови стратегии и чувство на поддршка. Некои групи и поединци отворено заставаат на страната на владејачките партии и остварија политички цели наместо да обезбедат простор жртвите да бидат слушнати во институциите.⁹⁹

НЕЗАДОВОЛЕНИ ПОТРЕБИ НА ЖРТВИТЕ ОД ВОЈНИТЕ

Жртвите во Србија сè уште бараат обесштетување, вистина, правда и општествено признавање.¹⁰⁰ Тие живеат во социоекономски тешкотии, се соочуваат со пречки во исполнувањето на нивните права и се справуваат со повоената траума.

Накратко, анализата на потребите ги идентификуваше следниве приоритетни прашања:

Социоекономски потреби – Голем број на раселени лица и семејства на жртвите од Косово се материјално обесправени и маргинализирани, и тоа делумно поради фактот што не можеле да располагаат со својот имот на Косово. Тие, исто така, се соочуваат со невработеност и несоодветно домување, при што 166 од нив сè уште живеат во нехумани услови во колективните центри.¹⁰¹ Статусот на раселени лица им оневозможува повеќе можности за домување, бидејќи немаат право да ги користат сите права што инаку им се доделуваат на бегалците. Ситуацијата не е добра и кога станува збор за значителен број бегалци од Хрватска и БиХ. Иако Регионалната програма за домување им помогна на голем број бегалци да добијат нов дом, сè уште има околу 10.800 семејства кои бараат поддршка.¹⁰²

Со тоа што лицето е во тешка социоекономска положба, тоа е исто така и оневозможено да остварува одредени права. На пример, оние кои сакаат да прогласат некое исчезнато лице за починато за да можат да наследат и да располагаат со имот или да добијат пензија, мора да платат оглас во службен весник или да ангажираат адвокат. Жртвите главно се потпираат на невладини организации и адвокати кои обезбедуваат бесплатна правна поддршка, но тие се во мал број и често жртвите не се ни свесни дека постои таква поддршка. Во особено тешка ситуација се семејствата на лицата кои беа убиени или исчезнати по 20 јуни 1999 година, бидејќи тие немаат право на репарации ниту на Косово, ниту во Србија (види го исто така и делот за Косово).

Жртвите од војната во Хрватска се соочуваат со високи трошоци за загубени судски спорови во Хрватска, што ја прави нивната тешка економска ситуација уште поголем предизвик.¹⁰³

Членовите на семејствата на исчезнатите лица немаат право на месечен надомест што им се доделува на цивилните жртви кои се во неповолна социоекономска положба. Вакво право немаат ниту оние

99 „За весниците за пратениците од СНС се издвојуваат милиони динара од буџетот“ (пратеникот на Народното собрание од Српската напредна партија добива милиони динари од државниот буџет за објавување билтен), 20 мај 2020 година, достапно (на српски): [овде](#).

100 Потребите наведени овде неизбежно се сведуваат на клучни прашања и во никој случај не се тврди дека се сеопфатна и детална анализа.

101 Податоци за Комесаријатот за бегалци и миграции, достапно: [овде](#).

102 Миодраг Линта, 18 мај 2021 година, 12-та сесија на првата редовна седница на Народното собрание на Република Србија во 2021 година.

103 Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

кои се сметаат за жртви на државниот терор во Санџак и Јужна Србија, ниту семејствата на жртвите од интерниот конфликт 2000 – 2001 година.¹⁰⁴ Тие со години бараат законски да им биде признаен нивниот статус за да можат да ги остварат своите права и да ја подобрат својата економска положба.¹⁰⁵

Она што им е потребно на жртвите на државниот терор во Санџак е реконструкција на нивните домови и инфраструктура која беше уништена од српските безбедносни сили.¹⁰⁶ Иако се насилно раселени, нив им се ускратува можноста да се регистрираат како раселени лица, а со тоа и да ги добијат правата што би ги имале како раселени лица.¹⁰⁷ Покрај тоа, тие во најголем дел не можеа да добијат материјална отштета за штетата или траумата која им била нанесена од српските сили.¹⁰⁸ Некои жртви велат дека морале да вратат дел од надоместот што го добиле бидејќи бил погрешно пресметан.¹⁰⁹

Албанските жртви кои живеат во Јужна Србија се соочуваат со конкретни проблеми. Во овој регион нема државни инвестиции во економијата, а приватните инвестиции беа обесхрабрани. Инфраструктурата е лоша, здравствените установи се несоодветни, а има и сериозни проблеми во образованието, вклучително и до неодамна забраната за увоз на учебници на албански јазик. На студентите кои зборуваат албански јазик, исто така, им е тешко да студираат на српски јазик, а квалификациите што ги стекнуваат на Косово не се признати во Србија, што им го отежнува вработувањето. Сепак, најакутен проблем е „пасивизацијата на живеењето“, што значи дека Албанците за кои властите сметаат дека не живеат на своите адреси не можат да добијат лична карта или здравствена легитимација, што претставува заканува од етничко чистење на подрачјето, особено на општината Медвеѓа.¹¹⁰

Решавање на судбината на исчезнатите лица – Забрзување на потрагата,¹¹¹ постапки на ексхумација и идентификација;¹¹² утврдување и објавување на вистината за тоа што се случило со жртвите.¹¹³ Семејствата на исчезнатите лица од Хрватска би сакале да бидат вклучени во процесите што ги водат хрватските институции. Тие се чувствуваат неинформирани и недоволно застапени во процесот.¹¹⁴

Административна и правна поддршка – Групите на жртви често немаат доволен капацитет да водат свои релевантни процеси. Пример за ова е правната постапка за прогласување на некое исчезнато

104Закон за правата на борците ветерани, воените инвалиди, цивилните инвалиди од војната и членовите на нивните семејства, Службен весник 18/2020.

105Душко Челиќ, 2020. Чекајќи го Законот за исчезнати лица, билтен „Солза“ бр.56, стр. 13-15, достапен на српски: [овде](#).

106Претставници на групи на жртви во разговор со авторот. Ćutnja o proterivanju Bošnjaka iz Priboja (Молк околу протерувањето на Бошњациите од Прибој), 15 февруари 2018 година, Радио Слободна Европа, достапно на српски: [овде](#).

107Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

108Михаило Павловиќ, 2018. Заобиколување на правдата: Законска застареност како механизам за негирање на правото на надомест на жртвите од војната, ФХП.

109Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

110Србија го намалува бројот на Албанците во Прешевската Долина на алармантно ниво, Флора Ферати-Заксенмаер, мај 2020 година, достапно: [овде](#); Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

111„He Was Gone“: видео сеќавања од војните на Балканот“, Исчезнати лица, 31 август 2020 година, БИРН, достапно: [овде](#).

112*Nestali ne smeju ostati broj* (Исчезнатите не смеат да бидат само бројки), 28 август 2020 година, дневен весник *Данас*, достапно на српски јазик: [овде](#);

Дали Србија и Косово ќе отворат тајни воени архиви?, 14 август 2020 година, БИРН, достапно: [овде](#); „He Was Gone“: видео сеќавања за исчезнатите лица од војните на Балканот, 31 август 2020 година, БИРН, достапно: [овде](#).

113Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

114Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

лице за починато за да може да се има право на правна корист, што е финансиски и административно потребно, но и трауматично. Слично на тоа, жртвите немаат ниту капацитет да аплицираат за учество во судски постапки пред Специјализираните судски совети за Косово.¹¹⁵ На жртвите им е потребна и правна поддршка за да можат да поднесат тужби за надомест на штета, како и да добијат статус на цивилни жртви на војната.

Психолошка поддршка – На жртвите кои страдаат од траума која е резултат на војна, воени злосторства, раселување, загуба на член на семејството, уништување имот и други прекршувања на човекови права поврзани со војна, им се потребни посебни терапевтски програми. Во моментот, жртвите се принудени да бараат психолошка поддршка преку редовните здравствени услуги, што подразбира неколку тешки чекори: препознавање и прифаќање на проблемот, посета на општ лекар и упатување на специјалист, така што, жртвите честопати се оставени да се снаоѓаат сами.¹¹⁶ Траумата која останала нерешена цели две децении довела дури и до срцев удар со фатални последици.¹¹⁷ На жртвите кои сведочат на суд им е особено потребна емоционална и психолошка поддршка.¹¹⁸

Признавање – сите жртви се стремат кон општествено-политичко признавање во форма на изјави, споменици, меморијали и други форми на прифаќање¹¹⁹ од српската држава, од државите и заедниците кои биле вклучени во конфликтите и од меѓународната заедница. Жртвите на државниот терор во Санџак и киднапирањата во Штрпци и Сјерин сè уште чекаат српските институции да ја прифатат одговорноста и да ги препознаат како жртви.¹²⁰ Групите жртви на Срби од Хрватска сакаат нивните колеги во Хрватска да не ги гледаат како агресори.¹²¹ Групите на луѓе кои не припаѓаат на албанската етничка заедница од Косово би сакале да бидат признати како жртви од косовската држава и општество и од меѓународната заедница.¹²² Уште една желба на жртвите е некој од другата страна на историската линија на конфликтот да се заложат за нивните права и за признавање. На пример, српските жртви од Хрватска или Косово би сакале да видат некој во Хрватска или од Косово да застане со нив за да се залага за правда и вистина.¹²³

Сите групи сакаат нивната приказна да биде слушната; ваквата потреба беше сеприсутна во текот на теренското истражување. Некои од интервјуираните изјавија дека забележале дека семејствата на исчезнатите лица сега се поподготвени да разговараат.¹²⁴

115 Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

116 Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

117 Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

118 Србија е повикана да ги заштити жртвите и сведоците на воените злосторства, 6 декември 2019 година, БИРН, достапно: [овде](#).

119 Интернет-страница на Здружението на семејства на киднапирани и исчезнати лица на Косово и Метохија, достапна на српски: [овде](#); Кајевиќ и сор. Транскрипти од случајот *Штрпци*, жртва на принудно раселување од Хрватска, Граѓански центар Војводина, достапни на српски: [овде](#). Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

120 Претставници на групи жртви во разговор со авторот. Čutnja o proterivanju Bošnjaka iz Priboja (Молк во врска со протерувањето на Бошњациите од Прибој), 15 февруари 2018, Радио Слободна Европа, достапно на српски: [овде](#)

121 Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

122 Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

123 Маја Стојановиќ, Граѓански иницијативи, 7 април 2021 година.

124 Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

Општествено сеќавање – сите групи на жртви ја изразуваат потребата да се зачува споменот на жртвите и на она што се случило во војната. Тие самите составуваат списоци на жртви,¹²⁵ организираат комеморации¹²⁶ и градат споменици.¹²⁷

Гонење на сторителите – сите групи кои се сметаат себеси за жртви инсистираат оние кои биле одговорни да бидат изведени пред лицето на правдата.¹²⁸ Тие очекуваат гонење од судовите во Србија, Хрватска и на Косово, вклучително и од Специјализираните судски совети за Косово. Во однос на второво, некои од жртвите сакаат да бидат вклучени во процесот, додека други не се запознаени со таквата можност.¹²⁹

Жените жртви на војната се ставени целосно настрана и се оставени без поддршка или признавање како жртви,¹³⁰ и ова особено се однесува на жртвите на сексуално насилство и на жените бегалци/раселени лица. Групите на жртви исто така не се занимавале со конкретните проблеми со кои се соочуваат жените.

Цивилните жртви на војната се чувствуваат дискриминирани во споредба со поранешните борци.¹³¹ Некои жртви, исто така, се чувствуваат исклучени од официјалните процеси и иницијативи кои имаат потенцијал да им обезбедат некаква форма на надолнување.¹³²

Претставниците на групите жртви кои не припаѓаат на српската етничка заедница ја подгреваја зголемената атмосфера на страв и поделеност меѓу различните етнички групи во Србија¹³³ и ја изразија итната потреба од институционални реформи кои гарантираат неповторување на она што претходно се случило, бидејќи некои се соочуваат со закани и заплашувања.¹³⁴

Општата причина за лишување на жртвите од можностите за затворање на проблемите лежи во општествено-политичката неподготвеност објективно да се испита улогата на Србија во војните од

125 Здружение на семејства на убиени и исчезнати лица на Косово и Метохија, интернет-страница, достапно: [овде](#). Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

126 Obeležavanje dana masovnog kidnapovanja Srba i ostalih na beogradskom groblju Orlovača iu Velikoj Hoći (Одбележување на денот на масовното киднапирање на Србите и другите заедници), 18 јули 2021 година, достапно: [овде](#).

127 Spomen soba Udruženja "Suza" - "Nezaborav za žrtve devedesetih", 13.5.2021, достапно: [овде](#).

128 Наил Кајевиќ, Селма Чоловиќ, Рагип Личина, Алија Капетановиќ, Етем Софтиќ, Мисин Растодер, Един Бакија, Ислам Синанчевиќ – сите оштетени во случајот Штрпци, транскрипти од аудиоснимката од судските рочишта одржани од 3 април до 19 мај, достапно на српски јазик [овде](#)

129 Претставници на групи жртви во разговор со авторот

130 Претставници на групи жртви во разговор со авторот

131 *U Beogradu održana rasprava o nacrtu zakona o pravima boraca, vojnih invalida* (Јавна расправа за нацрт законот за правата на борците-ветерани и воените инвалиди одржан во Белград), 6 јуни 2019 година, Сојуз на Србите од регионот, достапен на српски [овде](#). *Žrtve balkanske krčme* (Жртви на балканската трговија), 22 ноември 2019 година, Дојче Веле, достапно на српски [овде](#)

132 *Udruženja: Povuci nacrt zakona o pravima boraca* (Здруженија: да се повлече го нацрт законот за правата на борците), Радио телевизија Србија, 30 декември 2014 година, достапна на српски јазик [овде](#); Предлог-законот за воени ветерани и правата на инвалидите и понатаму ги содржи одредбите кои ги дискриминираат цивилните жртви на војната, Соопштение за медиумите, 9 јануари 2019 година, ФХП, достапно [овде](#)

133 Претставници на групи на жртви во разговор со авторот

134 Исто; *Žrtve kao багажно пулџење за nove ratove*, 28 декември 2020 година, Портал Автономија, достапен на српски [овде](#); Српските полицајци под истрага за песна која велича геноцид, 5 јануари 2022 година, Балкан Инсајт, достапен [овде](#)

90-тите. Таквата тенденција може да се забележи во многу процеси, вклучувајќи го и оној кој следи.

Никогаш не се дискутирало за програма за систематска репарација, ниту такво нешто било воспоставено. Генерално, жртвите не добиваат финансиска поддршка од државата. Како што беше наведено претходно, законот што обезбедува некаква форма на репарација исклучува неколку категории на жртви, вклучително семејства на исчезнати лица, жртви со физички повреди кои имаат влијание на помалку од 50% од нивното тело, жртви со посттравматско стресно нарушување и други форми на трауми поврзани со војна, жртви на сексуално насилство и жртви кои трпеле последици од српските безбедносни сили.¹³⁵ Покрај тоа, жртвите мора да бидат финансиски ранливи, што значи дека оваа поддршка се сведува на социјална помош. Единствената иницијатива за отштета која предвидува обнова на опустошените заедници во областа Санџак – Програмата за враќање на бегалците и раселените лица од општина Прибој – исто така никогаш не беше завршена.¹³⁶ Жртвите кои немаат право на државна поддршка преку некоја од постојните законски мерки мора да бараат надомест на материјална штета преку тужби. Сепак, овие процеси ретко им го даваат чувството на жртвите дека прашањето било затворено. Судските постапки биле долги, при што многу барања биле отфрлени или, доколку биле прифатени, се доделувал несоодветен надомест.¹³⁷

Конечно, иако имаат можност да поднесат барање за реституција преку кривична постапка, судовите ги повикуваат жртвите да поднесат приватна тужба против оние кои биле одговорни за воени злосторства. На жртвите кои сепак ќе одлучат да поднесат приватна тужба им е потребна правна помош за да можат да се снајдат низ често сложените процедури. Оние кои се соочуваат со финансиски товар имаат потреба од бесплатна правна помош, која може да се обезбеди само под одредени услови. Соочени со ваквите збунувачки и ограничувачки опции, жртвите се несигурни и неволни да покренат какви било барања. Жртвите на сексуално и родово-базирано насилство особено се двоумат да поднесат барање за враќање на имотот бидејќи оваа нова постапка ќе им ја одземе заштитата што ја имале во текот на кривичната постапка.

Раселените лица од Косово кои работеле во државни претпријатија или јавни институции на Косово сè уште се формално вработени, но наместо да им се исплати целосна плата, тие добиваат само многу скромен месечен надомест. Нивната неможност да располагаат со имотот на Косово е уште една пречка за подобрување на нивната социоекономска состојба.¹³⁸ Во последниве години, Канцеларијата за Косово ги застапуваше жртвите во имотните побарувања пред судовите на Косово, но таа поддршка дојде предочна бидејќи многу семејства веќе поминаа низ многу тежок период или дури и починаа. Понатаму, раселените лица од Косово немаат право да учествуваат во Регионалната програма за домување, поради неподготвеноста на Србија да ги интегрира овие лица. Поконкретно, Србија смета дека нивното раселување е само од привремен карактер и го охрабрува нивното враќање на Косово.¹³⁹

¹³⁵Закон за правата на борците ветерани, воените инвалиди, цивилните инвалиди од војната и членовите на нивните семејства, Службен весник 18/2020.

¹³⁶Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

¹³⁷Павловиќ Мијаило, 'Circumventing Justice: the Statute of Limitations as a Mechanism for Denying War Victims the Right to Compensation', HLC, June 2018; to be found [here](#)

¹³⁸Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

¹³⁹Национална стратегија за решавање на прашањата на бегалците и внатрешно раселените лица за периодот 2015 –2020 година, Влада на Република Србија.

Жртвите на злосторствата кои биле извршени по 20 јуни 1999 година се непризнаени и од Косово и од Србија. Косово смета дека војната дотогаш била завршена и ги признава само оние семејства кои страдале пред тој датум. Србија смета дека по тој датум немала обврска да ги штити своите граѓани, бидејќи нејзините воени и полициски сили, како и администрацијата, се повлекле од Косово.¹⁴⁰

Некои семејства на (српските) жртви од Косово добија финансиска помош од државата¹⁴¹ но, како што кажа еден од интервјуираните, преку селективен и нетранспарентен процес, кој би можел да значи политизација или корупција на поединци во државните институции.

Дури во 2021 година започна процесот на подготовка на Законот за исчезнати лица. Без законско регулирање на нивниот статус, семејствата се повикуваат да го прогласат исчезнатиот член на семејството за мртов за да можат да користат одредени социоекономски права.

Не постоеше иницијатива на национално ниво со која би се поттикнале жртвите да бараат психолошка поддршка. Програмите што беа обезбедени од чинителите од граѓанското општество беа спорадични или завршиле.¹⁴² Дополнително, траумата предизвикана од војната не беше препознаена во поширок општествен контекст и има еден вид на табу во однос на барањето психолошка помош.

Судењата за воени злосторства полека исчезнуваат, и покрај добрата воспоставена институционална и правна рамка и барањата поставени од ЕУ во рамките на процесот на пристапување. Недоволно ефикасната регионална соработка во гонењето на воените злосторници, особено недостатокот од нивен прогон кај косовските обвинителски институции, ги спречува некои жртвите кои живеат во Србија да ја остварат правдата.

Жртвите ги немаат капацитетите да аплицираат за учество во судските постапки на Специјализираните судски совети за Косово во Хаг. Здруженијата на жртвите на косовските Срби даваат одредена поддршка, но тие често немаат доволно капацитет, поради што тие не се во можност да стапат во комуникација со сите потенцијално заинтересирани лица.

Симболични гестови, како што се јавните изјави и спомениците, повеќе служат на целта за одржување на наративот за српската жртва, наместо што овозможуваат искрен дисконтинуитет со минатото. РЕКОМ, како најистакната иницијатива која има за цел да овозможи и да поддржи утврдување на факти за војните, беше игнориран од државата.

Не е иницирана ниту една институционална реформа, додека единствениот постоечки закон за лустрација [одговорност] истече без воопшто и да биде имплементиран. Конечно, архивите на безбедносните сили и понатаму се запечатени, и покрај тоа што имаат најголем потенцијал за пронаоѓање на огромниот број исчезнати лица, како и да овозможат процедури за вентинг (темелна проверка).

¹⁴⁰Претставници на групи жртви во разговор со авторот; Соочување со минатото и помирување на Косово – Преглед на институциите и иницијативите, 2017, УНДП; Гезим Висока и Бесарт Луми, 2020 година, Демократизирање на транзициската правда - кон делиберативна инфраструктура за соочување со минатото на Косово, Пакс, Интегра и нова општествена иницијатива. <https://newsocialinitiative.org/democratizing-transitional-justice/>

¹⁴¹Претставници на жртвите во разговор со авторот.

¹⁴²Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

Жртвите остануваат заложници на политичките интереси.¹⁴³ Најјасен пример за тоа веројатно е српската политика кон Косово, која влијае на жртвите на повеќе различни начини. Како што веќе беше споменато, практично и да не постои билатерална соработка во гонењето на воените злосторници. Исто така, потрагата по исчезнатите лица зависи, меѓу другото, и од подготвеноста на Србија да ги консолидира своите списоци со сродните организации од Косово. Од друга страна, на позицијата на албанските жртви во Јужна Србија, меѓу другото, влијае и очекувањето на Србија дека односите со Косово ќе се решат со поделба на териториите или прекројување на границите. На крајот, здруженијата на жртви на Србите од Косово се поврзани со политичарите или се под нивно влијание, што ја ограничува нивната способност да се залагаат за она за што би сакале.

Само граѓанското општество е тоа кое вложи значителен напор во исполнувањето на потребите на жртвите за правда, вистина и признавање. Сепак, тоа не секогаш беше успешно во своите обиди да допре до сите групи на жртви, особено до оние што ги претставуваат Србите од Хрватска, БиХ и Косово. Отсекогаш постоела одредена тензија што ја спречувала меѓусебната комуникација и соработка помеѓу групите на жртви и граѓанскиот сектор.

ПОТРЕБИ ЗА ОРГАНИЗАЦИСКИ КАПАЦИТЕТИ НА ЖРТВИТЕ

Групите на жртви се предводени од лица кои самите се жртви и кои немале претходна подготовка за водење на организација, управување со проекти или осмислување и спроведување кампањи за застапување и сл.¹⁴⁴ Повеќето од нив не планираат официјално да се регистрираат за да продолжат да работат како здружение на жртви. Всушност, од повеќе причини, повеќето и не замислуваат некаква иднина за својата група, на пр. повеќето активни членови и починаа поради разочарувачките резултати во остварувањето на правдата или поради недостаток на поддршка од останатиот дел од општеството. Како и да е, на тие групи треба да им се понуди било каква програма за градење капацитети.

Неколку здруженија имаат капацитет да подготват предлози за финансирање и да спроведуваат проекти од мал обем. Други се потпираат на годишно државно финансирање, кое често е недоволно за соодветно работење туку овозможува политичка контрола. Истражувањето на можностите за обезбедување финансиски средства е можно, затоа, да биде добро прифатено. Известувањето за реализацијата на проектите и понатаму е предизвик. Потребно е градење на капацитети за застапување, лобирање и развој на кампањи.

Потребно е исто така и подигање на свеста за родовите аспекти на страдањето и за специфичните потреби на жените. Се чини дека групите кои се предводени од жени стануваат поотворени за разговор и дискусија во врска со можните пристапи. Групите кои се предводени од жени не морале да се занимаваат со родовите прашања или со преиспитување на патријархатот. Оттука, подигањето на свеста за родовите прашања за нив ќе биде почетна точка.

Воспоставувањето партнерства со други групи на жртви и со невладини организации би помогнало да се прошири нивниот фокус во однос на родовите аспекти, да се зајакне нивната позиција за застапување и да се зголемат вештините за управување со проекти. Групите на жртви, исто така, може да се поврзат и со други групи на жртви ширум светот, за да се споделуваат искуства и да се градат коалиции.

¹⁴³Метју Холидеј, раководител на програмата за Западен Балкан, Меѓународна комисија за исчезнати лица, во разговор со авторот.

¹⁴⁴Исто.

Со оглед на смената на генерациите и заморот на жртвите поради потрагата по правда која трае повеќе од 20 години, може да биде корисно младите генерации да преземат некои аспекти од нивната работа.

1.3 Официјални иницијативи за справување со насилното минато на Србија

Единствените постоечки официјални иницијативи кои имаат потенцијал за решавање на наследството од војните од 90-тите години во Србија се судењата за воени злосторства, потрагата по исчезнати лица и реинтеграцијата на бегалците. Сепак, напредокот кај случаите на домашни воени злосторства е бавен. Во својот извештај за Србија за 2020 – 2021 година, *Амнести интернешенел* констатира: „Не беше постигнат напредок кон спроведувањето на националната стратегија за воени злосторства, отворањето истраги за заостанатите случаи на повеќе од 2.500 воени злосторства, или обвиненија за командна одговорност на високи полициски или воени функционери. [...] Гонењето на сторителите од ниско ниво во случаите кои беа пренесени од Босна и Херцеговина беше исклучително бавно. Постапките против 10 машки лица поврзани со геноцидот во Сребреница продолжија да се одложуваат поради отсуствата на обвинетите.“¹⁴⁵ Потрагата по исчезнати лица напредува бавно поради пасивноста на надлежните институции. Значителен број бегалци од Хрватска и БиХ сè уште живеат во Србија, некои во несоодветни услови за сместување.

Претседателот на Србија ја поддржа иницијативата за формирање Регионална комисија за потрага по вистината и кажување на вистината за воените злосторства (РЕКОМ), но не беа преземени конкретни мерки за промовирање на оваа идеја на регионално или на национално ниво. Законот за лустрација беше донесен во 2003 година, но во текот на неговото 10-годишно постоење никогаш не беше спроведен. Во 2012 година, Владата на Србија ја усвои „Програмата за враќање на раселените и Бошњациите бегалци од општина Прибој во периодот 1991 – 1999 година“, која имаше за цел да го олесни враќањето на Бошњациите кои беа протерани од нивните домови во општината Прибој за време на војната во БиХ. Се воведоа сет од мерки, како што се обнова на згради и инфраструктура, земјоделски субвенции и стимулации и развој за локалната заедница, со цел да се овозможи одржливо враќање на бошњачките граѓани кои беа протерани од своите домови. Сепак, тоа не беше предвидено да биде репарација, туку повеќе како програма за обнова.¹⁴⁶

Со години, групите на жртви се залагаат за специјалистички закон кој ќе ја регулира правната и социоекономската положба на семејствата на исчезнатите лица. Во 2019 година, Координацијата на српските здруженија на семејства на исчезнати и убиени лица од поранешна Југославија доби декларативна поддршка за оваа иницијатива од претседателот Вучиќ. Координацијата отиде и понатаму и подготви предлог-закон за исчезнати лица при што доби уверување од релевантните органи дека истиот ќе влезе во постапка за усвојување есента 2021 година.¹⁴⁷ Но, овој закон не беше вклучен во Годишниот план за работа на Владата за 2022 година, ниту пак е усвоен.¹⁴⁸

¹⁴⁵Амнести интернешенел, „Извештај на Амнести интернешнал 2020/21: Состојбата на човековите права во светот“, стр. 315. Целосен извештај: [овде](#).

¹⁴⁶Програмата за враќање на бегалците и раселените Бошњаци од општина Прибој во периодот 1991-1999 година, Влада на Република Србија, 2012 г.

¹⁴⁷*Zakon o prinudno nestalim licima prvi put u pravnom poretku Srbije* (Закон за исчезнати лица за прв пат во правниот систем на Србија), 23 февруари 2021 година, Данас, достапно на српски [овде](#).

¹⁴⁸Plan rada Vlade za 2021. godinu (Годишен работен план за 2021 година), февруари 2021 година, Влада на Република Србија

Во последниве години се зголемува бројот на официјалните настани за комеморација во врска со војните од 90-тите, но тие се етноцентрични и немаат искрена посветеност за подобрување на положбата на жртвите. Два од овие комеморативни настани - едниот ги одбележува злосторствата за време и по хрватската воено-полициска операција „Бура“ во август 1995 година, а другиот почетокот на воената интервенција на НАТО во март 1999 година - се издвојуваат како главни столбови на политиката на официјалното сеќавање на Србија. И двата настани ги признаваат само српските жртви. Тие ниту го ставаат настанот во поширок контекст, ниту ги спомнуваат жртвите од другите етнички групи. Оваа матрица ја следат и други, помали официјални комеморативни настани. Од 2015 година, овие два јубилеа станаа државен проект, со значителни финансиски средства и време вложено во нивна подготовка и промоција.

Во 2020 година, новиот Закон за правата на воените ветерани, воените инвалиди, цивилните инвалиди од војната и членовите на нивните семејства го замени Законот од 1996 година со кој се регулираат социоекономските придобивки на цивилните инвалиди од војната. И двата закони, сепак, ја пропуштија можноста да ги признаат сите цивилни жртви на војната и наместо тоа тие дискриминираат одредени категории на жртви.

Правната рамка за заштита на правата на жените е во голема мера заокружена, но спроведувањето на законодавството е несоодветно. Тука значајна улога имаат недостатокот на специјализирано знаење кај судиите, полицијата и социјалните работници, недоволното финансирање, политизираноста и недостатокот на синергија меѓу релевантните институции, како и синергијата со искусни даватели на услуги од граѓанското општество.¹⁴⁹ Жените кои се изложени на меѓусекторска дискриминација и понатаму се невидливи за релевантните власти.¹⁵⁰ Само жртвите на семејно насилство се оние кои по автоматизам имаат пристап до бесплатна правна помош. Жртвите на други форми на родово-базирано насилство кои се опфатени со Истанбулската конвенција треба да поминат низ долг процес на аплицирање и да обезбедат соодветни документи.¹⁵¹

Сексуалното насилство¹⁵² е кривично дело, но тука постојат одредени правни празнини. На пример, според Законот, сексуалниот напад се карактеризира како силување само ако била употребена принуда, и покрај тоа што Истанбулската конвенција, која Србија ја има ратификувано, ја опфаќа идејата за слободно дадена согласност.¹⁵³ Не постои закон со кој се признава сексуално и родово-базирано насилство поврзано со војна, а на ова прашање му беше посветено малку внимание од страна на институциите специјализирани за гонење воени злосторства.¹⁵⁴ Поконкретно, имаше само три обвиненија за силување.¹⁵⁵ Во мај 2021 година, со првостепената пресуда, Вишиот суд во Белград

149 Група експерти за акција против насилство врз жените и семејното насилство (ГРЕВИО) 2020 година. Основен извештај за евалуација на законодавните и другите мерки што ги применуваат одредбите од Конвенцијата на Советот на Европа за спречување и борба против насилството врз жените и семејното насилство (Истанбулска конвенција) Србија, јануари 2020 година, Совет на Европа. Извештај CEDAW.

150 Извештај ГРЕВИО, 2020 година, цит.

151 Извештај ГРЕВИО, 2020 година, цит.

152 Конвенција на Советот на Европа за спречување и борба против насилството врз жените и семејното насилство Истанбул, 11 мај 2011 година, членови 36 и 40.

153 Кривичен законик, Република Србија, Службен весник бр.35/2019.

154 Жаниќ, 2019, цит.

155 ФХП, документ за политики: Одбрување барања за реституција за жртви на сексуално насилство во постапки против воени злосторства пред српските судови, јуни 2021 година: https://hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2021/06/Policy_Paper_-_ENG.pdf

осуди поранешен полицаец на босанските Срби на девет години затвор за силување на Бошњачка во месец август 1992 година.¹⁵⁶ Во повеќето случаи, силувањето судски се гони заедно со други воени злосторства. Исто така, жртвите на сексуално насилство поврзано со војна се несоодветно заштитени во текот на кривичната постапка, што често доведува до стигматизација и повторно трауматизирање.¹⁵⁷

Иако семејното насилство е кривично дело според Законот за спречување на семејно насилство, тоа се однесува само на одредени видови на односи.¹⁵⁸ Националната стратегија за заштита на жените од насилство истече во 2015 година, а нова сè уште не е изготвена.¹⁵⁹

Жените не се свесни за своите права, и ова е особено случај кај жените во руралните подрачја, Ромките, постарите жени, жените мигранти и жените со попреченост.¹⁶⁰ Дополнително, тие не секогаш се поддржани од блиските, поради нивното ограничено знаење, лични верувања или стравови.¹⁶¹ Незаинтересираноста и непостапувањето на институциите во однос на заштита на жените ги одвркаа од тоа да пријават злоупотреба, а тука е и непостоењето на локални механизми за заштита поради што жените немаат никаква заштита.¹⁶² Општествената клима значително влијае на веројатноста жените да постигнат правда. Постои силна тенденција за повторно воспоставување на традиционалните родови улоги и во јавниот домен доминира антиродовиот дискурс.¹⁶³ Заштитата на правата на жените беше тешко да се спроведува за време на пандемијата со КОВИД-19, кога жртвите беа повеќе изложени на насилство и помалку беа во позиција да бараат поддршка.¹⁶⁴

Има неколку невладини организации кои ги поддржуваат жените и кои промовираат родова еднаквост, вклучително и во врска со сексуално и родово-базирано насилство поврзано со војна. Тие го прават тоа преку застапување за законски решенија, известување за спроведувањето на законите, повикување на Владата да ги исполни своите меѓународни обврски (на пр. според Истанбулската конвенција и Конвенцијата за елиминација на сите форми на дискриминација врз жените), подигање на јавната свест за родови прашања, овозможување на феминистички перспективи и обезбедување правна, психолошка и друга стручна поддршка на жртвите на родово-базирани злосторства. Кај граѓанското општество постои значителна експертиза и искуство, но сето тоа останува неискористено од страна на институциите.

156 Стојановиќ, Милица, „Србија го осуди поранешниот војник на босанските Срби за воено силување“, 13 мај 2021 година, БИРН: <https://balkaninsight.com/2021/05/13/serbia-convicts-bosnian-serb-ex-soldier-of-wartime-rape/>

157 Исто.

158 Завршни согледувања за четвртиот периодичен извештај за Србија, 28 февруари 2019 година, Комитет за елиминација на дискриминацијата врз жените (CEDAW).

159 Ignjatović, T. (2020). Violence against Women in Intimate Partner Relationships and Institutional Response to Women's Needs. *Primenjena Psihologija* 12(4), 385-408 <https://doi.org/10.19090/pp.2019.4.385-408>

160 Извештај на CEDAW, цит.

161 *Reagujte pre zločina, ne posle!* (Реагирај пред злосторството, а не по него!), соопштение за печат, 5 февруари 2021 година, Самостоен женски центар Белград, достапно на српски: [овде](#).

162 Извештај на CEDAW, цит.

163 Извештаи на GREVIO и CEDAW, цит.

164 *Reagujte pre zločina, ne posle!* (Реагирај пред злосторството, а не по него!), соопштение за печат, 5 февруари 2021 година, Самостоен женски центар Белград.

Што се однесува до иницијативите кои потекнуваат од жртвите, подигнати се неколку споменици, вклучувајќи го и споменикот на српските жртви од војните во 90-тите години во паркот Ташмајдан во Белград, кој беше подигнат од страна на Координацијата на српските здруженија на семејствата на исчезнатите во поранешна Југославија.¹⁶⁵ Коалицијата на здруженија на бегалци во Србија иницираше изградба на споменик на српските жртви кои загинаа во војните 1991 – 2000 година, што беше поддржано од локалните власти, но тоа досега не се случи.¹⁶⁶ Во 2009 година, семејствата подигнаа споменик на лицата кои беа киднапираните во Штрпци, во градот Пријепоље,¹⁶⁷ а групи на жртви подигнаа споменик посветен на жртвите на киднапирањето во Сјеверин во 2015 година.¹⁶⁸ Во 2019 година, на иницијатива на здружението „Косметски страдалници“ со седиште во Белград, во Осојане, Косово, беше подигнат споменик во чест на загинатите Срби во Општина Исток, Косово.¹⁶⁹

Прифатен беше повикот на семејствата и на роднините на исчезнатите од војната на Косово да бидат вклучени во дијалогот меѓу Србија и Косово со посредство на ЕУ.¹⁷⁰ Сепак, самиот дијалог се соочува со одложувања и со многу тешкотии.

1.4. Јавен дискурс за минатото во Србија

Што се однесува до државата Србија, војните во Хрватска и БиХ беа од одбранбен карактер и беа водени само за целите на заштита на српскиот народ во деловите од поранешна Југославија каде што тие беа загрозувани. Кога станува збор за Косово, дискурсот е ограничен на воената интервенција на НАТО во 1999 година. Вооружените судири во 1998 година, но особено злосторствата извршени врз косовските Албанци, се работи кои се под превезот на молк. Со цел да се промовира ваквиот став и да се укаже на континуитетот на страдањата на Србија во текот на 20-от век, секавањето на овој период сè повеќе се поврзува со Втората светска војна. Истовремено, и Втората светска војна се прикажува од национална призма: се брише југословенскиот, односно мултиетничкиот карактер на отпорот кон фашизмот за да се прикаже како исклучиво српски. Ваквата истовремена ревизија на историските настани наметнува посебно разбирање за улогата на Србија во војните, што потоа влијае на тоа како ќе се утврди нејзината одговорност.

Тезата дека војните биле одбранбени е втемелена на два елемента кои истовремено и ја засилуваат истата: српската жртва и херојство на српските безбедносни сили. Од 2014 – 2015 година, целиот државен механизам е ангажиран во продукција на содржини кои го промовираат ваквиот наратив и кои се поддржани од медиумите и од формалниот образовен систем. Процесот на реформирање на јавната меморија за блиското минато се одвива преку комеморативни настани и јавна рехабилитација на осудените воени злосторници. Официјалната политика на секавање се фокусира на операцијата „Бура“ и почетокот на бомбардирањето на НАТО. Операцијата „Бура“ се прикажува како најголемо етничко чистење од Втората светска војна, додека воената интервенција на НАТО се смета за „агресија“

¹⁶⁵Претставници на групи на жртви во разговор со авторот. Во истиот парк се наоѓа и споменикот „Зошто?“, подигнат од семејствата на вработените во РТС кои беа убиени со проектил на НАТО кој ја погоди зградата за време на воената интервенција во 1999 година.

¹⁶⁶Крстиќ, 2016, цит.

¹⁶⁷*Izveštaj o tranzicionoj pravdi u Srbiji, Crnoj Gori i na Kosovu 1999 – 2005* (Извештај за транзициската правда во Србија, Црна Гора и на Косово во 1999 – 2005), 2006, ФХП; Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

¹⁶⁸Крстиќ, 2016, цит.

¹⁶⁹ Претставници на групи жртви во разговор со авторот.

¹⁷⁰„Можеме ли да очекуваме напредок во дијалогот Белград-Приштина?“, септември 2020 година, портал European Western Balkans.

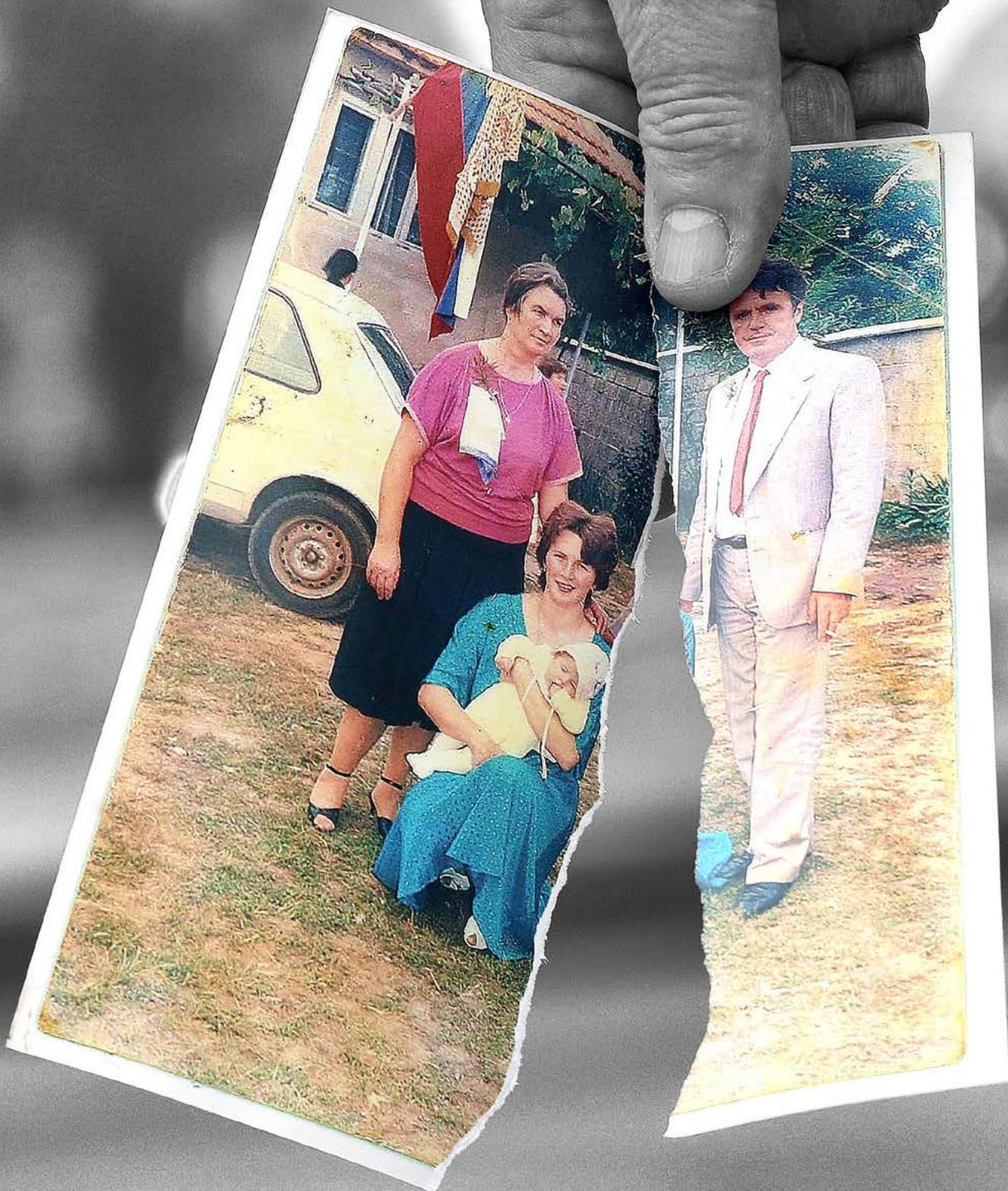
чија цел била поразување на Србија и заземање нејзина територија. Сепак, она што се забележува во последниве неколку години е дека настаните поврзани со војната на Косово добиваат приоритет. Во таа смисла, јавноста е преплавена со приказни за страдањата на Србите, кои често не се раскажани од жртви туку од поранешни борци или дури од осудени воени злосторници. Последниве се промовираат во јавноста и се клучни фигури на официјалните комеморации. Овој дискурс целосно ги исклучува страдањата на другите етнички групи, особено на косовските Албанци, бидејќи нивниот глас би го нарушил официјалниот наратив. Мора да се каже дека исто така се замолчуваат и гласовите на српските жртви, бидејќи целата рекреација на ова сеќавање е киднапирано од страна на политичарите и институциите.

Дискурсот е претежно воен и машки и ги велича воените победи над цивилните жртви, како и хероизмот на мажите над страдањата на жените. Иако постои одредено признание за одговорноста на српската страна за извршените злосторства, тие не се ниту елаборирани ниту дополнително истражени од страна на обвинителствата, медиумите или формалните образовни програми. Во исто време, доказите за ваквото криминално однесување систематски се кријат од страна на институциите. Во овој јавен дискурс целосно ги нема женските искуства од војната.

Доследно на еден таков политизиран, ексклузивистички и милитаристички дискурс, државата и понатаму останува глува за поголемиот број потреби на жртвите. Наспроти тоа, во центарот на вниманието се потребите на оние кои се обвинети за воени злосторства, осудениците или воените ветерани.¹⁷¹ За тоа сведочи не само веќе споменатото јавно промовирање на воените злосторници, туку и новоусвоениот закон кој им дава приоритет на воените ветерани пред цивилните жртви на војната така што им обезбедува поголема материјална поддршка и услуги.¹⁷² Слично на тоа, Законот за правата на затворениците на МКТЈ од 2004 година е сè уште на сила и со него се обезбедува финансиска компензација за лицата кои се обвинети и осудени за воени злосторства и за нивните семејства.

171 На пример, Владимир Лазаревиќ, воен злосторник осуден од МКТЈ на 14 години затвор за злосторства против човештвото, беше вратен дома со авион на Владата на Србија кога беше пуштен од затвор во 2014 година. <http://www.hlc-rdc.org/?p=30815&lang=de>. Подоцна бил ангажиран како предавач на Воената академија на Србија, <https://balkaninsight.com/2017/10/18/serbian-war-criminal-will-teach-at-military-academy-10-18-2017/>. Исто така, Воислав Шешел, кој беше осуден од МКТЈ на 11 години затвор за поттикнување гонење, депортација и други нечовечки дела како злосторства против човештвото, е редовен гостин во ТВ емисији и до неодамна беше пратеник во Националниот парламент. <https://b92.tv/video/fokus/fokus-b92-gost-dr-voislav-seselj-1871532>, https://www.youtube.com/watch?v=-_yVQ-Uvw1o, <https://www.youtube.com/watch?v=565TgUgNVjk>.

172 Закон за правата на борците ветерани, воените инвалиди, цивилните инвалиди од војната и членовите на нивните семејства, Службен весник бр. 18/2020.

Фотографијата е посветена на киднапираните и исчезнати лица од Косово и Метохија.

Фотографија: Борислав Пешиќ Благоја, 2022

SHTRPI

UP FAHRI MUMSHI
02.1988 - 22.05.1999

DRITON RIFAT MURSELI
15.07.1972 - 22.05.1999

ARSIM SHAJI MUSA
02.12.1979 - 22.05.1999

HAT FERAT TIRIQI
1977 - 22.05.1999

ZEQIR ZEQRIRI
08.02.1947 - 22.05.1999

IGBALLE OSHLANI
14.07.1954 - 22.05.1999

AZIZ HALILI
15.12.1944 - 02.05.1999

BURIM LUTFI HOKHA
28.11.1979 - 22.04.1999

FEHMI i ISTREPI
20.06.1975 - 27.03.1999

FERIT JASHAR REXHEPI
04.07.1960 - 23.04.1999

ENVER M. RRUSTOLLI
01.09.1966 - 05.05.1999

REXHEP ILLI VERBOCI
1991 - 1999

PROVCI

IDRIZ BEGIR IDRIZI
1987 - 1999

EM-DAN JASHARI
1991 - 1999

Хасан Шкрели, покажува слика од неговите две деца Букурие (16) и Рахим (19), кои биле насилно одземени од него, и повеќе никогаш не ги видел. Фотографија: Аде Мула, 2022

2. КОСОВО

2.1 Вовед

Жртвите од војните на Косово сочинуваат значителен дел од населението. Речиси половина од населението на еден или друг начин е засегнато од конфликтот од 1998 – 1999 година, а мерки соодветни за обезбедување на нивните социоекономски и здравствени потреби допрва треба да бидат реализирани од страна на косовските институции, од меѓународните развојни агенции и од граѓанските организации. Војната на Косово започна на крајот на февруари 1998 година со офанзивата на српската/југословенската армија против Ослободителната војска на Косово (ОВК). Во рамките на Југословенската Федерација (1942 – 1992), Косово беше Автономна Покраина, во рамките на југословенската република Србија. Националистичкиот претседател на Социјалистичка Република Србија, Слободан Милошевиќ, го укина автономниот статус на Косово во 1989 година, како дел од поголемиот план Косово да биде присвоено како целосен дел од Србија. Потоа се зголемија и тензиите меѓу косовските Албанци и Србите поради структурната дискриминација врз албанското население. Во тој период, ОВК прерасна од лабава герилска групација во вооружено движење на отпорот. По интервенцијата на НАТО во март 1999 година, косовската војна заврши со потпишување на Кумановскиот договор помеѓу мировната мисија предводена од НАТО, Косовските сили (КФОР) и владите на Сојузна Република Југославија (СРЈ) и Република Србија во јуни 1999 година.

Во периодот од јануари 1998 до декември 2000 година, документирани се 13.548 убиства, смртни случаи и исчезнувања поврзани со војната на Косово.¹⁷³ Од нив, 10.333 биле цивили, и тоа 8.692 Албанци, 1.196 Срби, 151 Роми, 86 Бошњаци, 77 Ашкајлии, 55 Црногорци, 37 Египќани, 11 Горанци, 9 Турци и 19 припадници на други етнички групи.¹⁷⁴ Мнозинството биле убиени или исчезнати во 1999 година (11.225 лица). По повлекувањето на српските сили од Косово, од 15 јуни 1999 година до крајот на декември 2000 година, уште 1.257 лица беа убиени, киднапирани или исчезнати, и тоа: 717 Срби, 307 Албанци и 233 Роми.¹⁷⁵ Поголемиот дел од луѓето за кои се тврди дека биле киднапирани од страна на припадниците на ОВК во овој период биле или Срби или косовски Албанци кои се сметале за „соработници“ со Србија.¹⁷⁶ Непосредно по завршувањето на војната, како исчезнати се водат 6.064 лица.¹⁷⁷ Над 70% од овие случаи се решени, но во март 2022 година сè уште има 1.620

173 ФХП, „31.600 документи несомнено ја потврдуваат смртта или исчезнувањето на 13.535 лица за време на војната на Косово“, 6 февруари 2015 година, <http://www.hlc-rdc.org/?cat=281&lang=de>. До базата на податоци на ФХП во која се содржани податоци за човечки загуби во врска со војната на Косово помеѓу 1 јануари 1998 и 31 декември 2000 година може да се пристапи: [овде](#).

174 Во овој извештај, поимите „Албанци“ и „Срби“ ги користиме за овие етнички групи на Косово во однос на периодот пред февруари 2008 година кога Косово прогласи независност (што не е признаено од Србија и некои други земји); додека за периодот по осамостојувањето се користат поимите „косовски Албанци“ и „косовски Срби“.

175 ФХП, „База на податоци за меморијални книги на Косово: презентација и евалуација“, 4 февруари 2015 година, достапна: [овде](#). Видете исто така, Хјуман рајтс воч (HRW), „Злоупотреби врз Србите и Ромите во новото Косово“, август 1999 година, том 11, бр. 10 (Д), <https://www.hrw.org/reports/1999/kosov2>

176 Амнести интернешенел, „Закопување на минатото: 10 години неказниост за присилните исчезнувања и киднапирања на Косово“, 8 јуни 2009 година, <https://www.amnesty.org/fr/wp-content/uploads/2021/09/EUR700072009ENGLISH.pdf>

177 Младинска иницијатива за човекови права (МИЧП) во Србија и Нова социјална иницијатива (НСИ), „Ефикасноста на механизмите на институциите на Србија и Косово во пронаоѓањето на исчезнатите лица од војната на Косово во периодот помеѓу 2016 и 2020 година“, март 2021 година, достапна: [овде](#).

исчезнати лица.¹⁷⁸ Ексхумациите во Србија и на Косово продолжуваат. Само во текот на 2021 година, според Комисијата за исчезнати лица на Владата на Косово, идентификувани биле останки на 25 лица.¹⁷⁹ Од месец март 2000 година, истрагите за воени злосторства, наарачани од Меѓународниот кривичен трибунал за поранешна Југославија (МКТЈ) идентификуваа 529 масовни гробници со тела на 4.300 жртви, од кои најголем дел на Косово.¹⁸⁰ Сè додека ДНК-тестирањето не стана достапно во 2002 година, беа користени традиционални методи за визуелна идентификација.¹⁸¹ Овие случаи се најголем број од случаите за кои денес постои сомневање дека била направена погрешна идентификација. За многу семејства кои ги идентификуваа своите роднини во тој период, емоционалното превирање при ексхумацијата на најблиските за целите на проверка на ДНК е премногу тешко и многумина од нив одбиваат ексхумација и тоа да дадат свои примероци на ДНК.¹⁸²

По потпишувањето на договорот во Куманово, Косово беше ставено под управа на ОН преку Мисијата на привремената администрација на Обединетите нации на Косово (УНМИК), чиј мандат беше да „обезбеди услови за мирен и нормален живот за сите жители на Косово и да ја унапреди регионалната стабилност на Западен Балкан“. Оттогаш беа преземени повеќе иницијативи за справување со наследството на војната, вклучително и гонење на воени злосторници, потрага по исчезнати лица и сведоштва и документација од граѓанското општество. Сепак, ова не беше доволно за да се задоволат разните потреби на жртвите и на преживеаните од војната, ниту пак минатото беше третирано во поширок општествен контекст.¹⁸³

МЕТОДОЛОГИЈА

Студијата опфати различни методи на собирање податоци. Канцелариското истражување, што претходеше на оваа студија за проценка подразбираше преглед на извештаи од различни академски институции, НВО и други релевантни извори. Потоа беа направени 20 полуструктурирани интервјуа со раководителите и членовите на здруженијата на исчезнати лица на косовските Албанци, косовските Срби и другите немнозински заедници, како и со цивилни жртви на војната, жени жртви на сексуално насилство поврзано со конфликти и со домашни и меѓународни чинители кои се занимаваат со, и поддржуваат, случаи на исчезнати лица и цивилни жртви. При изборот на испитаниците се внимаваше да се обезбеди пропорционална етничка застапеност, еднаква географска покриеност и да бидат опфатени конкретните потреби на различни групи на жртви. Свкупно земено, 14 испитаници беа жени, а 6 мажи, 15 законски застапници на истакнати здруженија, од кои три беа со здруженија на жени жртви на сексуално насилство поврзано со конфликт како и едно со лице кое поминало низ сексуално насилство поврзано со конфликт. Разговарано е и со еден поранешен политички затвореник, заменик-претседател на здружението на политички затвореници. Тројца соговорници беа

178 Ажурирана листа на исчезнати лица на Косово добиена од Меѓународниот комитет на Црвениот крст (МКЦК) на 11 март 2022 година (не е достапна етничка припадност).

179 Објава на Фејсбук на шефот на Комисијата, Андин Хоти, достапна: [овде](#).

180 Џани, Б., Шеху, Б. и И. Петровиќ, „Дијалог: Убиените, исчезнатите и раселените“, Дојче веле, 23 јули 2020 година, достапно на <https://www.dw.com/sq/dialogu-t%C3%AB-vrar%C3%AB-t%C3%AB-pagjeturit-dhe-t%C3%AB-zhvendosurit/a-54270211>

181 Младинска иницијатива за човекови права (МИЧП) во Србија и Нова социјална иницијатива (НСИ), „Ефикасноста на механизмите на институциите на Србија и Косово во пронаоѓањето на исчезнатите лица од војната на Косово во периодот помеѓу 2016 и 2020 година“, март 2021 година, достапна: [овде](#).

182 Фазлиу, Е.: „Неидентификувани остатоци и преовладувачка болка“, Косово 2.0, 6 јуни 2018 година; <https://kosovotwopointzero.com/en/eshrat-e-paidentifida-mbajne-dhimbjen-e-hapur/>

183 Висока, Гезим и Луми, Бесарт, „Граѓански перспективи за идната стратегија за транзициска правда за Косово“, Интегра, РАХ, НСИ, декември 2020 година, достапно: [овде](#).

раководители на српските здруженија во Грачаница/ Graçanicë, Северна Митровица и Србија. Една од лидерките на здружение на жртви - женско здружение беше Ашкалка од Косово Поље/ Fushë Kosovë, додека друга, беше жена Бошњачка од здружението кое ги обединува вдовиците од сите етнички потекла од Северна Митровица.

Од вкупно 20 интервјуа, само пет беа спроведени со физичко присуство поради ограничувањата со КОВИД-19. Останатите беа спроведени преку платформи како што се Зум (Zoom), Гугал мит (Google Meet), Фејзбук (Facebook), Вибер/Вајбер (Viber) или Ватсап (WhatsApp). Реализирани беа четири интервјуа со организации кои работат на давањето поддршка на работата на жртвите и на здруженијата на исчезнати лица, како што се Британската амбасада на Косово, Програмата за развој на Обединетите нации (УНДП), УНМИК и Агенцијата за родова еднаквост при кабинетот на премиерот.

Оваа студија на случај прво ја разгледува сегашната ситуација и потребите на различните групи на жртви. Потоа се дискутира за формалните иницијативи за соочување со насилното минато на Косово и, на крајот, даден е краток осврт на националниот дискурс за насилството од минатото и како тоа влијае на ситуацијата на различните групи на жртви на Косово. Втората и третата димензија се сумирани описно, со правење преглед на постојните политики, иницијативи и законодавство и на јавниот дискурс за соочување со минатото. Првата димензија - анализа на констатациите во врска со положбата на здруженијата на исчезнати лица и на групи на жртви - темелно ги елаборира потребите на овие категории.

2.2 Ситуација и потребите на жртвите од војната на Косово

Војната која се случуваше во периодот 1998 – 1999 година и нејзините последици ги погодија практично сите жители на Косово бидејќи таа ја опфати целата територија на Косово. Некои области, како што се Призрен, Ѓаковица/ Gjakova, Ораховац/ Rahovec, Штрпце/ Shtërpçë, Пеќ/ Peja и Дреница беа најмногу погодени. Покрај смрт и исчезнувања, цивилите се соочија и со други форми на кршење на човековите права во услови на војна, како што се принудно раселување, затворање и сексуална злоупотреба. Голем број на луѓе доживеале повеќекратни злоупотреби. Повеќето од соговорниците изјавија дека се блиски роднини на исчезнати лица, преживевани лица или на цивилни жртви, но политичките затвореници не се идентификуваат себеси како жртви.

Голем број групи на жртви се застапувани од невладини организации и фондации/здруженија. Според базата на податоци на Министерството за јавна администрација, во периодот од 1999 година, формирани се вкупно 169 организации со цел да се обезбеди некаква поддршка на групите жртви поврзани со војната, заедно со организации кои се занимаваат со транзициска правда и со помирување воопшто.¹⁸⁴ Околу половина од овие организации (80) се формирани помеѓу 1999 година и 2005 година т.е. во првите пет години по војната. Оттогаш, организациите кои застапуваат или поддржуваат некои од различните категории на жртви на војната и понатаму продолжија да се регистрираат. Во изминативе пет и пол години (од 2016 година до денес) регистрирани се 25 организации. Овој тренд на намалување, но сепак континуиран тренд, покажува дека групите на жртви сè уште се чувствуваат дека не се доволно застапени.

Три четвртини од овие организации имаат повеќе цели, но последната четвртина (39) изјавува дека нивна

¹⁸⁴Анализа базирана на база на податоци од Министерството за јавна администрација.

главна цел е да им овозможи хуманитарна помош на различни категории жртви од војната – вдовици, сирачиња, внатрешно раселени лица (ВРЛ), семејства на маченици, семејства на ветерани, семејства на исчезнати или убиени цивили и воени инвалиди. Најдиректни претставници на жртвите се здруженијата на семејства на исчезнати или убиени цивили, а такви има 25. Други организации составени од групи чии интереси тие директно ги застапуваат се здруженија на воени ветерани на ОВК (9), воени инвалиди (10), политички затвореници (6) и внатрешно раселени лица (3). Дополнително, регистрирани се уште седум други организации со примарна цел да се обезбедат докази за воени злосторства и злосторства против човештвото. Останатите организации индиректно ги застапуваат интересите на одредени групи, што вклучува: организации кои им помагаат на внатрешно раселените лица (20), оние кои им овозможуваат поддршка на жените (16), кои нудат психолошка поддршка (14), кои им даваат поддршка на жртви на сексуално насилство (4), организации кои даваат поддршка на жртви на нагазни мини (4), оние чија цел е сеќавањето (5) и оние чија цел е обнова по војната (4). Сите овие организации се регистрирани во 29 од вкупно 38 општини на Косово, а мнозинството (50) се во Приштина.¹⁸⁵

Досега не е направена сеопфатна анализа на социјалната состојба на жртвите од војната, ниту проценка на техничките капацитети на здруженијата и на невладините организации кои се занимаваат со цивилни жртви или исчезнати лица и нивните семејства. Проценката на потребите на жртвите од војната, спроведена од Центарот за истражување, документирање и објавување (ЦРПП) во 2012 година, констатираше бариери што ги спречуваат жртвите да имаат пристап до услугите што им се достапни, вклучително и недостаток на знаење за бенефициите, несоодветни ресурси, институционална поддршка, признавање, обезбедување на образование/вештини за вработување, психолошка поддршка и прашања поврзани со безбедноста.¹⁸⁶ Испитаниците открија дека најголемите бариери се директно поврзани со сиромаштијата, при што повеќето се загрижени за наоѓање работа и за зголемените трошоци за храна, електрична енергија, здравствена заштита и образование. Во 2019 година, УНДП изготви интересен извештај за проценка на потребите на здруженијата на семејства на исчезнати лица и економско зајакнување на семејствата, во кој се презентирани податоци за три општини. Тој укажува на потенцијални области на поддршка за целите на економско зајакнување на овие здруженија и на цивилните жртви воопшто, а особено на жените кои се вклучени во здруженијата.¹⁸⁷ Кај интервјуираните жени, највисоко ниво на образование е средното или стручно образование. Само половина од нив завршиле основно училиште, а повеќето биле невработени, додека неколку од нив се самовработени во земјоделие, текстилна дејност или во давање услуги за чистење. Предложените области за давање помош опфаќаат поддршка за основање и функционирање на деловни потфати, професионална и стручна обука, информации за можностите за вработување и како аплицирање за работа и професионална поддршка за млади луѓе и деца од овие семејства.

ЦИВИЛНИ ЖРТВИ НА ВОЈНАТА И НИВНИТЕ СЕМЕЈСТВА

Цивилни жртви

Војната на Косово ги однесе животите на 10.333 цивили во периодот од јануари 1998 до декември 2000 година, од кои мнозинството беа Албанци (види Вовед). Исто така имаше и неколку илјади

¹⁸⁵Други општини со повеќе организации кои ги застапуваат или поддржуваат жртвите на војната на некој начин се следниве: Призрен (13), Пеќ (11), Ѓаковица (11), Ораховац (9), Јужна Митровица (10), Северна Митровица (3), Штрпце (3), Грачаница (2).

¹⁸⁶Центар за истражување, документирање и објавување (ЦИДО), „Проценка на потребите на жртвите од Косово“, 2012 година.

¹⁸⁷УНДП, работен нацрт, Извештај за проценка на потребите на здруженијата на семејства на исчезнати лица и економско зајакнување на семејствата, 2019 година.

цивили кои останаа инвалиди поради војната. Нема точни бројки, но во моментот вкупно 1.801 цивили имаат официјален статус на цивилен инвалид и примаат пензија според Законот бр. 04/L-172 (види рамка 2, страница.61) Според овој Закон, семејствата на цивилните жртви на војната и воените инвалиди имаат право на пензија ако биле убиени или повредени во периодот меѓу 27 февруари 1998 година и 20 јуни 1999 година или претрпеле последици во рок од три години по завршувањето на војната од експлозивни напади кои останале по војната. Според тоа, Законот ги исклучува жртвите кои насилно ги загубиле своите животи по овој датум во конфликтот, на пр. убиства од одмазда на Срби или на умрени Албанци од страна на припадници на ОВК.¹⁸⁸

Семејства на исчезнати лица

Како што е кажано и во Воведот, во месец март 2022 година како исчезнати на Косово се водат 1.620 лица, од кои мнозинството се цивили (околу 1.560) и останатите се членови на вооружени групи.¹⁸⁹ Семејствата на исчезнатите ја сочинуваат најголемата група на жртви во рамките на здруженијата на семејства на исчезнати лица и цивилни жртви. На Косово се регистрирани 25 здруженија на членови на семејства на исчезнати лица и цивилни жртви на војна од различни етникуми. Има и други организации кои се формирани од членови на семејства на исчезнати лица, но нивна примарна цел е да ја подобрат економската состојба на жените кои загубиле членови на семејството за време на војната.

Во различни периоди помеѓу 2000 – 2019 беа формирани семејни здруженија на исчезнатите Албанци и цивилни жртви, кои учествуваа во оваа студија. Нивната цел беше да собираат и разменат информации и да ја бараат вистината за тоа каде се исчезнатите членови на нивните семејства. Тие сметаа дека е неопходно да се регистрираат како невладина организација или како здружение, бидејќи како поединци им било потешко да пристапат до институциите отколку како правни лица. И покрај честите административни промени на Косово и нецелосните напори на меѓународните организации да ја откријат судбината на оние луѓе кои и понатаму се водат како исчезнати, очекувањата и понатаму се високи. Како резултат на тоа, роднините на исчезнатите лица работат континуирано и напорно за да го потенцираат ова како приоритет кон секоја администрација.

Некои од здруженијата на косовски Албанци, работат со документирање и правна помош:

„Активностите, меѓу другото, ставија акцент на следново: собирање факти за економските загуби, психолошка рехабилитација на жртвите и прибирање документација за економската штета од војната и за моралната штета која ја претрпеле луѓето. Против сторителите потоа беа поднесени тужби и беа исцрпени сите правни лекови на територијата на Косово. Честопати исто така сме нуделе и услуги од адвокат“ (претставник на Здружението на жртви на косовските Албанци).¹⁹⁰

Во повеќето иницијативи покренати од институциите, семејствата на исчезнатите косовски Албанци и цивилни жртви беа инволвирани на мал начин, вклучително и во градењето на разни спомен-обележја. Сепак, поради недостаток на средства, вештини за управување и немањето контакти со релевантните чинители, некои групи ја увидоа важноста од создавање на „чадор“ организација која би го надоместила нивниот недостаток на капацитет, би ги комбинирала нивните

188Фред Абрахамс, „Дејствување под наредби: воени злосторства на Косово“, Хјуман рајтс воч (2001), целосна верзија онлајн: [овде](#).

189ЦХП база на податоци; http://www.kosovomemorybook.org/?page_id=48&lang=de

190Интервју 5, 6 април 2021 година.

поединечни јаки страни и би го направила погласен гласот на семејствата на исчезнатите и на цивилни жртви кон државата и меѓународните организации (повеќе за овие „чадор“ асоцијации можете да прочитате подолу во текстот).

Меѓу групите на жртви од српска националност, највидливи се семејствата на исчезнатите и киднапираните лица. Меѓутоа, бидејќи лидери на организациите се самите раселени лица, повеќето од овие организации се наоѓаат во Белград, а некои имаат и двојна регистрација - во Србија и на Косово.

„Здружението на исчезнати лица и жртви е регистрирано и во Србија и на Косово и ние функционираме согласно статутот. Голем број на српски семејства побегнаа од Косово во 1999 година, по бомбардирањето, и сега живеат во Србија, па на семејствата им е полесно да доаѓаат во нашата канцеларија. Исто така учествуваме и на состаноци на Здружението на исчезнати и киднапирани лица на територијата на Косово. Иако нашето Здружение е регистрирано пред 22 години, сè уште не знам кој ги киднапира и ги уби моите родители. Кога се бориме заедно, полесно е да се утешуваме. Како поинаку би можел тоа да го правам сам?“¹⁹¹

(претставник на здружение на исчезнати лица и жртви – косовски Срби)

Исто како и здруженијата на косовските Албанци, така и здруженијата на косовските Срби главно се регистрираат со цел да го зајакнат својот глас пред институциите кои се одговорни за откривање на судбината на исчезнатите и за да споделат нови информации. Некои успеаја да добијат поддршка од локалната власт и од меѓународните организации, но, како и со сите други претставници на асоцијации со кои разговаравме во рамките на ова истражување, тие ја нагласуваат потребата од проширување на нивните човечки капацитети и од потребата од сеќавање на оние кои ги загубиле. „Главната цел е да се пронајдат исчезнатите лица. Но, додека ние се бориме за вистината, нам ни треба простор во кој ќе се собираме, а за кој треба да плаќаме сметки за струја и греење. Исто така ни недостасуваат и средства за изградба на споменици и спомен-обележја. Немаме доволно млади луѓе кои сакаат да се занимаваат со оваа тема, тие очекуваат да бидат платени за својот труд. Меѓународната комисија за исчезнати лица ни одобри еден помал проект, но нас ни е потребно да ги зголемиме капацитетите за пишување проекти и за учење англиски јазик за да можеме да работиме со меѓународни субјекти...“

(претставник на здружение на косовски Срби)

Вклучувањето на здруженијата на косовските Срби во иницијативите на косовската влада се подобрува, но тоа и понатаму е на ниско ниво. Консултациите меѓу властите кои се наоѓаат во областите со српско мнозинство и здруженијата на Србите се поредовни, но не даваат секогаш резултат. На пример, изградбата на споменикот на исчезнатите и загинатите во Штерпце/Shtërpçë продолжи, и покрај приговорите на 16 семејства на исчезнатите лица кои сметаа дека поставувањето на имињата на исчезнатите лица на споменикот би значело тие да признаат дека нивните членови на семејството се мртви.

Повеќето здруженија работат со минимално или без никакво финансирање. Меѓутоа, во 2019 година, косовската влада им одобри мини-грантови на семејните здруженија во вредност од

¹⁹¹Интервју 11, 9 април 2021 година.

5.000 евра, на ад хок основа.¹⁹² Организациите на косовски Срби кои се регистрирани во Србија, добиваат годишен износ од околу 770 евра од Белград, додека организациите на косовски Срби кои се регистрирани на Косово немаат шема за поддршка.

Членовите на семејствата на жртвите и исчезнатите, слушнале за транзициската правда или соочување со минатото, така што учествуваат на настани во врска со исчезнати лица, воени злосторства или цивилни жртви, но, иако се подготвени да учествуваат во такви активности и се однесуваат на поширокиот концепт, некои од интервјуираните признаваат дека не ја разбираат целосно оваа терминологија.

„Соочување со минатото е тема која ние позната и знаеме што е тоа бидејќи сме поканети на конференции и работилници, присутни сме насекаде и ваквите средби ни значат многу. Учествуваме на состаноци кои се организирани од државни комисии за исчезнати лица и организации како што се Меѓународната комисија за исчезнати лица, Меѓународниот комитет на Црвениот крст (МКЦК), ЕУЛЕКС (Мисијата на ЕУ за владеење на правото на Косово) и така натаму. Имаме добра соработка со сите бидејќи во наш интерес е да добиеме информации за нашите исчезнати блиски лица. На овие средби слушаме многу за соочување со минатото, но не можам да кажам дека знам повеќе за тоа“¹⁹³ (претставник на здружение на косовски Срби).

Речиси сите претставници на семејните здруженија со кои беше разговарано ја потврдија својата емпатија и поддршка за другите жртви на тортура или за цивилите кои беа убиени за време на војната на Косово. Се согласија дека кај нив не постои желба за одмазда; тие само се трудат да ја откријат вистината за своите најблиски. Меѓутоа, интересите на групите на жртви и здруженијата на членовите на семејствата на исчезнатите лица често се политизираат. Всушност, повеќето од напорите на семејствата на исчезнатите лица за откривање на вистината и размена на информации, се директно поврзани со политичките процеси, како што е дијалогот за нормализација на односите меѓу Косово и Србија кој е олеснуван од ЕУ. Откако започна новата фаза на дијалогот во 2020 година, судбината на исчезнатите, заедно со прашањето за повратниците, беше формално вклучена во преговорите како едно од осумте поглавја на идниот договор за сеопфатна нормализација на односите.¹⁹⁴ По последната рунда разговори во февруари 2022 година, двете влади потврдија дека се блиску до потпишување заедничка изјава за исчезнатите лица. Сепак, не е јасно дали изјавата ќе содржи конкретни заложби за решавање на проблемот.

Според повеќето интервјуирани членови на семејствата на исчезнатите лица, најважна работа е правото да се знае. Потоа следува потребата од финансиска поддршка и здравствена помош за поединците кои биле погодени од конфликтот, особено за постарите лица. Лидерите на здруженијата на цивилни жртви и на исчезнати лица се согласуваат дека она што им недостасува се вештини за обезбедување средства и дека им е тешко да ги исполнат барањата на донаторите кога ја бараат вистината и правдата. Потребата од средства се однесува на основните оперативни потреби, вклучително и изнајмување простор за исполнување на потребите на членовите на

¹⁹²УНДП, нацрт работен документ, Проценка на потребите за здруженија на семејства на исчезнати лица и економско зајакнување на семејствата, 2019 г.

¹⁹³Интервју 15, 7 април 2021 година.

¹⁹⁴Влада на Република Косово – Кабинет на премиерот, „Извештај за постигнувањата и предизвици во спроведувањето на Бриселските договори“, 10 јуни 2021 година, <https://www.docdroid.net/kpfVzf2/raporti-mbi-arritjet-dhe-sfidat-ne-zbatimin-e-marreveshjes-se-brukselit-1-pdf#page=2>

семејството. Некои здруженија добиваат одредена поддршка од локалната власт, но сепак имаат комунални и други оперативни трошоци.

Основањето на „чадор“ организации кои обезбедуваат и споделуваат информации за исчезнатите им овозможи на помалите групи на жртви да се фокусираат на конкретни прашања. На пример, во различни региони на Косово се појавија групи предводени од жени кои биле жртви на војната, а кои се фокусираат на економско зајакнување на жените, како и на нивните понепосредни проблеми.

„Здружението го основав со цел да добиеме информации за исчезнати лица, да бидам правно лице и да се занимавам со активности со кои ќе можам да обезбедувам живеачка... Не мислев дека ќе прераснеме во бизнис, дека ќе вработиме вдовици на исчезнати лица и ќе продолжиме да го развиваме бизнисот. По некое време почнавме да генерираме и приход“ (претставничка на здружение на вдовици Албанки на Косово).¹⁹⁵

Бидејќи најмногу од исчезнатите лица (1.432) се мажи, застапеноста на жените во здруженијата на исчезнати лица е висока, затоа што станале активни откако нивните сопрузи (во некои случаи браќа или татковци) исчезнале.¹⁹⁶ Во 2015 година, Центар за истражување, документирање и објавување, констатираше дека жените се соочуваат со дискриминација кога тие станале глави на домаќинството поради смрт или исчезнување на нивниот најблизок машки член на семејството. За нив било тешко да ја преземат улогата на некој кој се грижи за семејството, поради високите стапки на сиромаштија, ниското ниво на вештини кое го имаат и недостатокот на можности за професионална обука. Перципираната инфериорна улога на жените во семејната структура на Косово и социјалните предрасуди против вработувањето на жените, исто така ги попречија нивните обиди да го обноват својот живот. Тие се соочија и со проблеми во врска со нивните имотни права и слобода на движење што жените жртви на војната и нивните деца ги прави особено ранливи на сиромаштија и злоупотреба.¹⁹⁷

Всушност, несигурната финансиска и социјална ситуација во која се нашле вдовиците по исчезнувањето на нивните сопрузи доведе до основање на здруженија на вдовици кои првенствено работат на економско зајакнување на жените или им обезбедуваат вештини што можат да им бидат корисни за да заработат за живот. Вкупно шест помали здруженија, предводени главно од вдовиците на исчезнатите и цивилните жртви, работат на обезбедување средства за економски да им се помогне на семејствата на жртвите. Најпозната е Жените на Круша/ Shoqata e Grave të Veja – Krusha која е предводена од Фахрије Хоти, која беше регистрирана во 2003 година со цел да бара вистина и правда за исчезнатите и убиени сопрузи на жените. Со текот на годините, здружението излегуваше во пресрет и на економските потреби на своите членки и со помош на меѓународни невладини организации и донатори, подоцна се трансформираше во бизнис Кооператива Круша/ Kooperativa Krusha.¹⁹⁸ Приказната на Фахрије Хоти е раскажана во

¹⁹⁵Интервју 3, 6 април 2021 година.

¹⁹⁶База на податоци на ФХП.

¹⁹⁷Центар за истражување, документирање и објавување, „Алките што недостасуваат: Како институциите и општеството на Косово ги изневеруваат надежните на цивилните воени семејства во Митровица“, 2015 година; <https://womensnetwork.org/wp-content/uploads/2018/10/20140801164046242.pdf>

¹⁹⁸Светска банка, по завршување на војната, жените фармери на Косово го обновуваат својот живот, 2015 година

филмот („Кошница“, 2021 година) кој има освоено повеќе од 15 награди на меѓународни филмски фестивали. Филмот ја прикажува борбата на Фахрије да живее самостоен живот како самохрана мајка во своето патријархално село откако нејзиниот сопруг исчезнал во војната.¹⁹⁹

Вилдане Мулаку, лидерка на Здружението на семејствата на мачениците и исчезнатите - „Маченици на слободата“ 1998 – 1999./ Shoqata e Familjarëve të Martirëve dhe të Zhdukurve ‘Martirët e Lirisë 1998/99’ од Вучитрн/ Vushtrri исто така изгради сопствен бизнис откако го загубила сопругот во војната. Бизнисот на Мулаку, кој вработува неколку жени од семејства на исчезнати лица и жртви на војната, обезбедува храна во едно училиште во Вучитрн/ Vushtrri.

Во здружението на семејства на исчезнати лица во Северна Митровица, вдовици од различно етничко потекло чии сопрузи исчезнале или биле убиени меѓусебно си даваат психолошка поддршка кога се собираат заедно да плетат, да прават теписи и да зборуваат за нивната секојдневна борба.

„Мојот сопруг беше убиен во 1999 година, а јас бев мачена. Вкупно 32 жени кои се членки на организацијата плетат и произведуваат теписи, а 15 се вдовици на исчезнати или убиени мажи. Тие се уморни од војна и од тежок живот, па сакаат да работат и да заработат повеќе за да можат да ги издржуваат своите семејства. Тие не се многу заинтересирани за асоцирање со други здруженија бидејќи немаат време и се изморени, уморни од воени теми. На редовните средби со други здруженија јас сум нивна претставничка и тие се задоволни“ (претставничка на здружението на исчезнати од косовските Бошњаци).²⁰⁰

Испитаниците/испитаничките опфатени со ова истражување истакнаа дека иницијативите за економско еманципирање на жртвите од војната се поддржани само од амбасадите и меѓународните донаторски агенции, а не од националните институции.

„Потребен ни е поголем канцелариски простор бидејќи тој што го користиме ни е даден од општината да го користиме. Потребни ни се компјутери, обука како се пишуваат предлог проект, бизнис план и проекти, како и обука на персоналот за познавање на англискиот јазик и за превод и како да аплицираме кај донатори. И покрај тоа што жените се на возраст над 40 години, сепак им треба обука. Ние добиваме признание за нашата работа во заедницата“ (претставник на здружението на исчезнати лица од косовските Албанци).²⁰¹

Со цел да им се овозможи социјална помош на семејствата на исчезнатите и на другите групи на жртви, особено на оние кои произлегоа од ОВК, во 2011 година косовската Влада го усвои Законот бр. 4/L-054 за статусот и правата на мачениците, инвалидите, ветераните, припадниците на Ослободителната војска на Косово, цивилните жртви и нивните семејства. И покрај тоа што има 1.620 исчезнати лица од војната на Косово, само 318 лица се категоризирани како приматели на пензија врз основа на тоа што имаат членови на семејството кои се исчезнати. Уште 18 лица добиваат пензии затоа што членовите на нивните семејства кои се водат за исчезнати биле

199. „Hive“ освои три награди на филмскиот фестивал Санденс 2021 година, видете: <https://www.theguardian.com/film/2022/mar/06/hive-film-kosovo-fahrije-hote-blerta-basholli-interview>

200 Интервју 19, 29 април 2021 година

201 Интервју 20, 13 април 2021 година

припадници на ОВК.²⁰²

Малиот број на корисници кај членовите на семејствата на исчезнатите лица, во споредба со бројот на регистрирани исчезнати лица, не е единственото нешто што загрижува. Празнина во Законот доведува до тоа некои семејства на исчезнатите лица да бидат целосно надвор од шемата. Поради неусогласеноста во временската рамка која ги дефинира цивилните жртви на војната (од 27 февруари 1998 до 20 јуни 1999 година, види Рамка 2, страница 61) и исчезнатите лица (од 1 јануари 1998 година до 31 декември 2000 година), семејствата на исчезнатите лица чии тела се пронајдени, но кои биле убиени по јуни 1999 година, не се признати како семејства на цивилни жртви на војната. Во моментот кога останките на членовите на нивните семејства ќе бидат пронајдени, тие престануваат да добиваат пензии. Доколку исчезнато лице било пронајдено пред донесување на Законот, членовите на семејството немаат право на пензија. Ресурсниот центар за исчезнати лица (РЦИЛ) побара од Владата да го намали јазот помеѓу бенефициите што им се даваат на семејствата на исчезнатите цивили, во споредба со бенефициите што им се гарантираат на семејствата на исчезнатите борци на ОВК, и да ја усогласи временската рамка за да може придобивките од законот и понатаму да продолжат и за семејствата на лицата кои исчезнале помеѓу 10 јуни и декември 2000 година.²⁰³

Без оглед на постојната законска рамка и договорите, правата на исчезнатите лица и нивните семејства, особено нивното „право да се знае“ и понатаму ќе се прекршуваат сè додека не се утврди судбината на сите исчезнати лица како резултат на конфликтот. Владата на Косово усвои предлог-документ за исчезнати лица во јуни 2019 година, со кој се бара да се регулира статусот на исчезнатите лица и на нивните семејства преку дополнување и изменување на постојното законодавство, инаку мерка што со години ја бараат семејствата на исчезнатите лица и меѓународната заедница.²⁰⁴

²⁰²Податоци обезбедени од Министерството за финансии, труд и трансфери на Владата на Косово.

²⁰³ <https://www.radiokim.net/vesti/ratni-zlocini/obelezen-nacionalni-dan-nestalih-lica-na-kosovu.html>

²⁰⁴Во концепт-документот се вели: „Правната инфраструктура, која ја регулира оваа материја, [...] не ги задоволува целосно потребите и не ги зема предвид целосно грижите на членовите на семејството од оваа категорија. Освен тоа, некои законски одредби доведоа до нееднаков третман на различни категории кои произлегуваат од војната, што доведе до загриженост и незадоволство кај членовите на семејството.“ Достапно: [овде](#).

ЗДРУЖЕНИЈА НА ВОЕНИ ВЕТЕРАНИ НА ОВК

Веднаш по завршувањето на војната на Косово во 1999 година, провизорната привремена влада на Косово тврдеше дека ОВК има околу 20.000 членови (борци). Оттогаш, бројот се искачи на 40.000,²⁰⁵ најверојатно како резултат на лажни барања за статус на поранешен борец на ОВК. Како што изјави американскиот амбасадор на Косово во 2018 година, „Ги проверивме архивите во Вашингтон и Косово никогаш не тврдеше дека има повеќе од 15.000 борци на ОВК. Зачудувачки е што бројот на корисници, 20 години по конфликтот се зголемува, а не се намалува. Бројките, едноставно, не одговараат.“²⁰⁶

Голем број законски инструменти им обезбедуваат бенефиции и компензација на поранешните членови на ОВК и на нивните семејства. Законот бр.04/L-054 ги дефинира правата и статусот на припадниците на Ослободителната војска на Косово кои се бореле, загинале или биле повредени за време на војната и на нивните семејства. Со законот е формирана и Владина комисија за признавање и верификација на статусот на ветераните на ОВК (и други категории според Законот). Придобивките, според овој закон, може генерално да се поделат на оние наменети за членовите на семејствата на војниците на ОВК кои биле убиени или исчезнале за време на војната и оние за ветераните кои биле повредени за време на војната. Видот на поддршка подразбира семејна пензија, здравствена заштита, образование, бенефиции за домување и приоритетно домување, како и намалени давачки за јавни услуги и даноци за семејствата на членовите на ОВК кои загинале или исчезнале. Припадниците на ОВК кои биле ранети во војната и нивните семејства имаат право на лична инвалидска пензија, како и здравствено осигурување и бенефити за рехабилитација; потоа приоритет и помош при

вработување и образование; и намалувања при користење на јавните услуги и во однос на даноците. Законот бр.04/L-261 за воени ветерани од Ослободителната војска на Косово беше усвоен во април 2014 година со цел дополнително да ги регулира критериумите за признавање и остварување на правата на бенефиции на ветераните на ОВК и на блиските членови на нивните семејства. Според овој Закон, воените ветерани и нивните семејства имаат право на лична пензија за борец, бесплатна здравствена заштита, вработување, школување, домување и права во однос на превоз, како и трошоци за погреб. Надоместот што го добиваат поранешните припадници на ОВК за служба во нивната земја не се смета за репарација, туку како бенефиција за служба како ветеран.

Поранешните членови на ОВК се организирани во разни организации на ветерани, од кои во Министерството за јавна администрација официјално се регистрирани девет.²⁰⁷ Врските со политичките партии на косовските Албанци се многу силни, бидејќи неколку поранешни команданти на ОВК станаа и водачи на овие партии (Демократска партија на Косово – ПДК и Алијанса за иднината на Косово – ААК). Некои од организациите на ветераните беа многу гласни, инсистирајќи дека српските сили беа агресори и извршители на масовни злосторства, додека ОВК се борци за слобода и херои, а косовските Албанци, единствените жртви.²⁰⁸ Сите влади на Косово не се насочија против вакиот историски наратив. Двајца истакнати водачи на едно од здруженијата на ветерани, се обвинети за опструкција на службени лица при вршењето на службената должност, вознемирување во текот на кривичниот процес како и нарушување на тајноста на иследувањата за осуда од прва инстанца од страна на Специјалистички судски комори на Косово. И двајцата се осудени на казна затвор од четири и пол години и парична казна.²⁰⁹

205Алиу, Фатмир, „Агим Чеку ќе ги брои воените ветерани“, Балкан Инсајт, 19 септември 2012 г. <https://balkaninsight.com/2012/09/19/agim-cek-ku-to-count-kla-war-veterans/>

206Амбасадорот Делави, „Политичарите треба да се повлечат, а судските институции треба да се засилат“, 31 август 2018 година, <https://xk.usembassy.gov/politicians-need-to-step-back-and-judicial-institutions-need-to-step-up/>

207Неколку се организирани околу одредена локација (бригада) од каде што биле стационирани и/или од каде потекнуваат.

208Висока, Гезим, „Проценување на потенцијалното влијание на Специјалистичкиот суд на Косово“, септември 2017 година, PAX & Impunity Watch, <https://www.paxforpeace.nl/publications/allpublications/assessing-the-potential-impact-of-the-kosovo-specialist-court>

209 Kosovo Specialist Chambers: <https://www.scp-ks.org/en/trial-panel-pronounces-judgement-hysni-gucati-and-nasim-haradinaj-case>

„Чадор“ организации за членовите на семејствата со исчезнати лица

На Косово има вкупно три „чадор“ организации: Координативен совет на здруженијата на членови на семејствата за исчезнати лица на Косово, Сојуз на здруженија на семејства на киднапирани и исчезнати лица и Ресурсен центар за исчезнати лица. Координативниот совет за исчезнати лица²¹⁰ е формиран во 2001 година (а регистриран во 2008 година), уште се нарекува и Координативен совет (КС) на Косово, опфаќа 23 организации, сите од косовските Албанци. Негов мандат е да се постапува во однос на следново: исчезнати лица, цивили кои биле киднапирани за време на војната и цивилни жртви на измачување и семејства на убиени цивили, како и да соработува со здруженија на жени кои се занимаваат со сексуално насилство поврзано со конфликти, вклучително и жртви кои потекнуваат од малцинските заедници (косовски Бошњаци и Роми) и жртви на семејно насилство. Според претседателот на Координативниот совет, четири здруженија кои се членки се занимаваат со жртви на измачување и малтретирање за време на војната, додека другите здруженија се занимаваат со исчезнати лица и воени злосторства. Ниту едно српско здружение во моментот не е дел од Координативниот совет. Претседавачот укажа дека од 23 албански здруженија кои моментално се членки на Координативниот совет, 10 се активни во прибирање информации и учество на работилници, конференции и меморијални настани кои се однесуваат на минатото. Другите се регистрирани, но присуствуваат само на месечни состаноци за исчезнатите лица што ги организира Советот. Исто како и самиот Совет, голем дел од овие организации се соочуваат со проблеми во обезбедувањето финансиски средства за своите активности.

„Во Координативниот совет учествуваат околу 1.200 членови на семејства на жртви и исчезнати лица, додека нашиот буџет минатата година одвои 5.000 евра обезбедени од Министерството за труд и социјална заштита за психосоцијално лекување на членовите на семејствата на исчезнатите лица, и многу помал износ од Меѓународната комисија за исчезнати лица за целите на одржување состаноци во врска со важноста на ДНК.“²¹¹

Ресурсниот центар за исчезнати лица (РЦИЛ)²¹² кој е регистриран во 2017 година, е независна „чадор“ организација со задача да биде неутрално место за состаноци преку кои семејствата на исчезнатите лица од секоја етничка припадност на Косово ќе можат да разменуваат информации, потоа да го подобри пристапот до информации и документација во врска со исчезнатите лица за сите заинтересирани страни и да ја повика Владата да биде одговорна во исполнувањето на нејзините обврски за утврдување на судбината на сите исчезнати лица. Основан е со поддршка од Британската амбасада и од УНМИК, преку Програмата за мерки за градење доверба. За разлика од Координативниот совет, Ресурсниот центар за исчезнати лица се погрижи да бидат застапени сите етнички заедници на Косово и во нејзините основачки и организациски тела да има претставници од Србите.

„Соработуваме со сите, како и со други организации и здруженија на исчезнати и киднапирани лица бидејќи ни требаат информации и ние мораме да разменуваме сè што знаеме. Редовно одиме во Ресурсниот центар и таквите состаноци се поефективни бидејќи сме подобро информирани“ (претставник на здружение на Срби од Грачаница/ Graçanicë).²¹³

²¹⁰На албански јазик: Këshilli Koordinues i Asociacioneve Familjare të të Zhdukurve të Kosovës

²¹¹Интервју 17, 17 март 2021 година.

²¹² Resursni Centar za Nestala Lica (Ресурсен центар за исчезнати лица).

²¹³Интервју 11, 9 април 2021 година.

Од друга страна, фактот што српските здруженија соработуваат со Ресурсниот центар, доведе, наводно, до тоа некои албански здруженија да одбијат да соработуваат со него. *„Претставници на некои албански здруженија им забрануваат на роднините на исчезнатите лица да соработуваат со нас... Тоа го намали темпото на работа со здруженијата. Иако тие одбиваат да присуствуваат на месечните состаноци, персоналот на Ресурсниот центар сепак почна да ги посетува семејствата на терен“* (претставник на Ресурсниот центар).²¹⁴

Претставниците на организациите кои го критикуваат Ресурсниот центар тврдат дека фактот што дел од него се српски организации нема никаква врска со тоа што тие ја бојкотираат неговата работа. Наместо тоа, тие ги посочуваат личните проблеми кои ги имаат со раководството на Центарот: *„Ресурсниот центар не ги покрива активностите на сите здруженија и... не поддржува други здруженија со мали грантови за да им даде барем некаков поттик“* (претставник на Здружение на исчезнати лица на косовски Албанци).²¹⁵

Друга „чадор“ организација на Косово – Сојуз на здруженија на семејства на киднапирани и исчезнати лица (Unija udruženja porodica kidnapovanih i nestalih lica), кое функционира од 2000 година, обединува претежно членство од српска националност. Нејзините седишта се во Грачаница *Gračanice*, но имаат координатори и во Велика Хоча/ Ноџе е Madhe, Штрпце/ Shtërpçë и Северна Митровица. Членови на Сојузот се исто така членови на Ресурсниот центар за исчезнати лица, а некои биле и дел од владината Комисија за исчезнати лица во претходните мандати на истата.

Ривалството меѓу различните здруженија, вклучително и на етничка основа, ги оневозможува жртвите и нивните семејства да се обединат во своите барања за репарација, правда и гаранции дека нема да има повторување на насилството. Здруженијата се критички настроени кон националните закони и кон третманот што го добиваат од националните институции, политичарите и меѓународните институции. Тие се жалат на недостаток на напори да се добијат информации за сторителите на киднапирања, убиства и други злоупотреби за време на воениот конфликт и да се лоцираат телата на исчезнатите.

„Недостигот од државен капацитет да бараат информации нè остави во темнина за тоа кој ни ги одзеде членовите на нашите семејства и каде се нивните тела веќе цели 22 години. Ние како поединци не можеме да бараме, државата мора да најде начин да изврши притисок врз Србија. Огорчени сме и од меѓународната заедница бидејќи досега не направија доволно по ова прашање. Тие не можеа да ја убедат Србија да даде информации во врска со исчезнувањата“ (претставничка на Здружение на жени на косовски Албанки).²¹⁶

Од друга страна, некои од испитаниците ја истакнаа благодарноста на семејствата на цивилните жртви и исчезнатите лица кон организациите како што се Меѓународната комисија за исчезнати лица (МКИЛ), Меѓународниот комитет на Црвениот крст, ЕУЛЕКС, УНДП и локалните невладини организации, кои во изминатите 22 години обезбедуваа психотерапевтска помош, мали грантови, обука и правна помош на здруженија и поединци.

²¹⁴Интервју 13, 2 април 2021 година.

²¹⁵Интервју 18, 8 април 2021 година.

²¹⁶Интервју 3, 6 април 2021 година.

ПРАВНА РАМКА ЗА ЖРТВИТЕ НА ВОЈНАТА НА КОСОВО

Во косовскиот правен систем има неколку закони кои се поврзани со транзициската правда:²¹⁷

- (10 декември 2010 година) Закон бр. 03/L-95 за правата на поранешните политички осудени и политички прогонети лица кој го регулира статусот, посебните права и надоместот на лицата кои биле затворени, осудени и/или прогонети од политички причини во периодот помеѓу 1 март 1913 година и 12 јуни 1999 година, и членовите на нивните семејства. Законот содржи дефиниции за тоа дека поранешен политички осуденик е „лице, државјанин на Косово, кое е осудено со судски акт за инкриминирачки политичко-идеолошки дела против тоталитарниот режим во поранешна Југославија“; поранешен политички затвореник е „лице кое било уапсено, држено во самица, притвор, домашен притвор или во затвор поради политички мотиви повеќе од седумдесет и два (72) часа во посебни државни простории; а поранешно политичко прогонувано лице е „лице, државјанин на Косово, кое со правен акт на надлежен орган, од политички мотиви било прогонувано од државните органи“. Согласно Законот, овие лица имаат право на соодветна правна, морална, социјална и политичка рехабилитација; надомест поврзан со одземен недвижен имот; материјална и постепена компензација; рехабилитација, заштита и здравствено осигурување; и пензиско и инвалидско осигурување. Со Законот е формирана и Владина комисија за признавање на статусот на поранешните политички осудени и политички прогонети лица и за институција за поранешни политички осудени и поранешни политички прогонувани лица. Работата на комисијата е во тек.

- (1 септември 2011 година) Закон бр. 04/L-015 за заштита на сведоци кој ги регулира заштитните мерки за сведоци, вклучувајќи физичка заштита; привремено преместување на безбедно место; промена на идентитет; и социјална, правна и финансиска поддршка.²¹⁸ Претходно, надлежноста и ексклузивната одговорност за заштита на сведоците беше кај Единицата за заштита на сведоци при УНМИК и ЕУЛЕКС. Оваа легислатива беше донесена бидејќи безбедносната клима не беше погодна за известување или сведочење за воени злосторства и организиран криминал, што вклучуваше откривање на идентитет, заплашување, директни и индиректни закани и атентати.²¹⁹
- (14 септември 2011 година) Закон бр. 04/L-023 за исчезнати лица кој го гарантира правото на семејствата да ја дознаат судбината на членовите на семејствата исчезнати како последица на војната на Косово и каде се наоѓаат тие, потоа го регулира правниот статус на исчезнатите лица и овозможува формирање Централен регистар за исчезнати лица. Законот го дефинира исчезнато цивилно лице поради војна како „лице чие место на живеење е непознато на неговите/нејзините роднини и кое, врз основа на веродостојни информации, исчезнало помеѓу 1 јануари 1998 година и 31 декември 2000 година како резултат на војната на Косово во периодот 1998 – 1999 година.“
- (декември 2011 година) Законот бр. 4/L-054 за статусот и правата на мачениците, инвалидите, ветераните, припадниците на Ослободителната војска на Косово, цивилните жртви и нивните семејства признава шест категории на жртви на војната на кои им се доделуваат семејни или индивидуални пензии: семејства на исчезнати цивили и исчезнати членови на ОВК; семејства на цивилни жртви и жртви од ОВК, цивилни и воени инвалиди. На 23 април 2014 година, Законот бр. 04/L-172 за изменување и дополнување на Законот бр.04/L-05 за статусот и правата на мачениците, инвалидите, ветераните, припадниците на Ослободителната војска

217 Сите референцирани закони може да се најдат во службениот весникот на Владата на Косово: [овде](#).

218 Ахметај, Н. и Унгер, Т., „Справување со минатото и помирувањето на Косово: резиме на институциите и иницијативите: работен документ, 2017 година, достапен: [овде](#).

219 Центар за истражување, документација и објавување (CRDP), „Заштита на сведоци во Република Косово: Анализа на политики“, септември 2015 година; https://www.recom.link/wp-content/uploads/2015/09/Witness_Protection_RepublicofKosovo.pdf

на Косово, жртвите на сексуално насилство за време на војна, цивилните жртви и нивните семејства беше донесе за да се дополни гореспоменатиот закон за вклучување на лицата кои преживеале сексуално насилство во категоријата цивилни жртви на војната. Законот им обезбедува на потврдените жртви на сексуално насилство поврзано со конфликт право на лична пензија и пристап до здравствени услуги во странство; приоритетни вработувања во јавниот и приватниот сектор; ослободување од данок на имот; и резиденцијална нега. Владината комисија за признавање и верификација на статусот на жртвите на сексуалното насилство за време на Ослободителната војна на Косово беше формирана со Регулацијата бр. 22/2015 во декември 2015 година и стапи на сила во февруари 2016 година.

- (23 април 2014 година) Закон бр. 04/L-261 за воените ветерани од Ослободителната војска на Косово беше усвоен со цел дополнително да ги регулира критериумите за признавање и остварување на правото на бенефиции за ветераните на ОБК и членовите на нивното блиско семејството.
- (26 април 2013 година) Закон бр. 04/L-146 за Агенција за управување со косовските меморијални комплекси формира Агенција за управување со меморијални комплекси и ги дефинира нејзиниот ранг, организација, улоги, должности, обврски и финансирање. Агенцијата е посебен субјект задолжен за проектирање, изградба, администрација и управување со меморијални комплекси. Агенцијата треба да работи со институции и организации кои произлегоа од конфликтот на ОБК, како и со општините и туристичките организации. Во Законот е содржана и листа на сегашни меморијални комплекси по општини.
- (13 ноември 2018) Закон бр. 06/L-059 за спомен комплекс „Адем Јашари“ во Преказ; ова е единствениот меморијален локалитет на Косово што е пропишан со

закон. Меморијалот го одбележува масакрирањето на Адем Јашари, легендарниот херој на Ослободителната војска на Косово (ОБК) и 56-те членови на неговото пошироко семејство, кои беа убиени во март 1998 година од страна на вооружените сили. Владата ги прогласи деновите 5-8 март да бидат денови за официјална комеморација на семејството Јашари и силите на ОБК. Ова сега е најголемиот комеморативен настан во годината.

Друго:

- (3 јуни 2008 година) Закон бр. 03/L-053 за надлежностите, избор на предмети и распределба на предмети на судиите и обвинителите на ЕУЛЕКС на Косово и Закон бр. 03/L-052 за Специјалното обвинителство на Република Косово
- (5 август 2015 година) Измена на Уставот на Република Косово поврзана со Специјализираните судски совети и Специјалното обвинителство
- (31 август 2015) Закон бр. 05/L-053 за Специјализирани судски совети и Специјализирано обвинителство
- (6 април 2016 година) Закон бр. 05/L-060 за судска медицина
- (3 ноември 2016 година) Закон бр. 05/L-010 за Агенција за споредба и верификација на имотот на Косово
- (26 март 2019) Закон бр. 06/L-073 за статусот на вработените во албанското образование на Република Косово од учебната 1990 – 1991 година па сè до учебната 1998 - 1999 година.

(ВНАТРЕШНО) РАСЕЛЕНИ ЛИЦА

За време на војната на Косово, која практично ги зафати сите општини, голем број на косовски жители ги напуштија своите домови од безбедносни причини. Помеѓу март и јуни 1999 година, околу 863.000 косовски Албанци беа насилно протерани од силите на Сојузна Република Југославија и Србија.²²⁰ Се проценува дека од неколку стотините илјади косовски Албанци кои останале во Косово, преку 90% се внатрешно раселени.

Покрај тоа, се проценува дека до 2000 година, повеќе од 100.000 внатрешно раселени Срби го напуштиле Косово и биле регистрирани во Србија и Црна Гора²²¹. Во 2018 година, Канцеларијата на Обединетите нации за координација на хуманитарните прашања процени дека, во Косово, 5.176 домаќинства сè уште се раселени, вклучително и 1.167 албански домаќинства (5.879 лица), од кои мнозинството (93%) првично биле раселени во 1999 година. Многумина (78%) биле раселени од Северна Митровица. Дополнително, 137 ромски/ашкајлиски/египетски домаќинства (638 лица) сè уште беа раселени во 2018 година, од кои повеќето (94%), исто така, првично беа раселени во 1999 година. Повеќе од половина беа раселени од регионот на Митровица и од Приштина (57%). Конечно, 3.872 српски домаќинства (16.383 лица) раселени од разни локации на Косово, јужно од реката Ибар, живееле во приватни сместувања, а 140 домаќинства во колективни центри. Повеќето од нив исто така беа раселени во 1999 година.²²²

Постојат само две здруженија на косовските Албанци кои ги поддржуваат внатрешно раселените лица. Иако многумина Албанци се соочија со принудни протерувања, нивниот акцент првенствено е ставен на други кршења на човековите права поврзани со војната. Поголемиот дел од организациите што ги застапуваат или поддржуваат внатрешно раселените лица (вкупно 16) се основани од Срби, од кои неколку ги претставуваат интересите на сите малцинства.²²³

Поголемиот дел од здруженијата на српските жртви беа фокусирани на внатрешно раселените лица, но повеќето беа затворени кога Министерството за заедници и враќање и структурите на локалните власти, помогнати од меѓународни организации, а особено Меѓународната организација за миграција и Високиот комесаријат за бегалци на Обединетите нации (УНХЦР) го презедоа процесот на враќање. Процесот на враќање е ограничен на неколку рурални области на Косово, претежно во регионот на Пеќ/ Реја, кои се несоодветни поради возраста на повратниците и безбедносните предизвици.²²⁴ УНХЦР евидентираше 27.286 доброволни враќања на и во рамките на Косово во периодот помеѓу 2000 и 2016 година, но тој број се намалува од 2011 година. Приближно 90.000 луѓе од различни етникуми со потекло од Косово во 2017 година имаа потреби кои беа поврзани со раселувањето, од кои 72.000 беа во Србија.²²⁵ Во 2020 година од Србија на Косово се вратиле само 273 лица.²²⁶

220 ОБСЕ (1999), Косово, „As Seen, As Told“: анализа на наодите за човековите права на Верификациската мисија на ОБСЕ на Косово од октомври 1998 година до јуни 1999 година, <https://www.osce.org/files/f/documents/d/d/17772.pdf>

221 Официјалните податоци од Србија укажуваат дека во 2020 имало сеуште повеќе од 190.000 раселени лица од Косово во Централна Србија кои заминале во периодот помеѓу 1998-2004; види во поглавје Србија

222 УНХЦР (2018), „Профилирање на внатрешно раселените лица на Косово“, достапно: [овде](#).

223 База на податоци на Министерството за јавна администрација.

224 ОБСЕ (2019), „Проценка на доброволното враќање на Косово“, достапно: [овде](#).

225 УНХЦР (2018), „Раселени лица од Косово во регионот – повторна проценка на интересот за враќање“, достапно: [овде](#).

226 КосСев, „Јевтиќ: Не сум задоволен од процесот на враќање, 273 лица се вратија на Косово оваа година“, 30 декември 2020 година, достапно: [овде](#).

Во 2018 година, УНХЦР се соочи со противење на 22 локации во 11 различни општини на Косово во врска со враќањето на повратниците Срби и Роми. Во 2016 година, општинското собрание на Сува Река/ Suhareke донесе резолуција против враќањето на Србите во селото Мусутиште./ Mushtisht²²⁷ Најсвеж пример се инцидентите во врска со враќањето на косовска Србинка во Ѓаковица/ Gjakova во јуни 2021 година. Локалните граѓански организации, вклучително и албанските здруженија на членови на семејствата на исчезнатите лица подготвија петиција за да побараат на жената да не ѝ се дозволи враќање назад во нејзиниот стан бидејќи „Ѓаковица / Gjakova не е подготвена да го дочека враќањето на Србите додека не се испорачаат последните останки од нивните најблиски.“²²⁸ Ѓаковица/ Gjakova е град со околу 95.000 жители во кој, според Хјуман рајтс воч (ХРВ),²²⁹ српските сили извршиле „најинтензивно насилство врз цивилите од сите поголеми градови на Косово“. Околу 1.500 локални жители загинале, а околу 200 од нив сè уште се водат како исчезнати. Повратникот Србин е тужен од Општина Ѓаковица/_Gjakova за неплаќање кирија, а тој претрпил и неколку безбедносни инциденти, вклучително и грабеж.²³⁰ Ниту Претседателот, Премиерот и Претседателот на Собранието не реагираше на овие инциденти.

Повеќето области со мнозинско српско население, исто така, се противат на враќањето на албанските внатрешно раселени лица, особено населбата Брѓани/ Kroj i Vitakut во Северна Митровица. Сепак, организираното и индивидуално враќање на албанските семејства продолжува да се одвива со бавно темпо.²³¹ Со оглед на предизвиците во врска со процесот на враќање во руралните области, на некои српски (внатрешно) раселени лица наместо тоа им се нуди домување во општините со мнозинско српско население на северот на Косово. Медиумите на албански јазик честопати ова го прикажуваат како нелегално, а политичарите на косовските Албанци го нарекуваат „колонизација.“²³²

ЖРТВИ НА СЕКСУАЛНО НАСИЛСТВО ПОВРЗАНО СО КОНФЛИКТОТ

Сексуалното насилство поврзано со конфликтите на Косово долго време беа третирани како „невидливо воено злосторство“, и покрај тоа што истото беше пријавено за време на конфликтот.²³³ Не постојат веродостојни податоци за бројот на жртви на сексуално насилство за време на војната на Косово, но јавниот дискурс здруженијата на жртви и политичарите честопати цитираат непроверена бројка од околу 20.000 лица.²³⁴ До крајот на 2021 година, 1.000 лица добија статус на

227 Стејт депарментот на САД (2017), „Извештај по земји за практиките со човековите права: Косово за 2016 година“, достапно на: <https://www.state.gov/reports/2016-country-reports-on-human-rights-practices/kosovo/>

228 КосСев/Коџа, „Неколку невладини организации од Ѓаковица бараат иселување на српски повратник“, 27 јуни 2021 година, достапно: [овде](#).

229 Хјуман рајтс воч (2001), „Делување под наредба: Воени злосторства на Косово – 6: Општина Ѓаковица“, достапно на: <https://www.hrw.org/legacy/reports/2001/kosovo/undword-06.htm>

230 Радио Слободна Европа, „Уапсено лицето што го ограби станот на Драгица Гашиќ“, 31 јули 2021 година, <https://www.slobodnaevropa.org/a/dragica-ga%C5%A1i%C4%87-pljacka-stan/31387204.html>

231 ОБСЕ (2019), Проценка на доброволно враќање на Косово, достапно на: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/8/440726.pdf>

232 Андриќ-Ракиќ, Милица, „Враќање на раселените лица – колонизација: табу теми во дијалогот“, КосСев, 2 септември 2020 година, <https://kossev.info/return-of-the-displaced-persons-colonization-taboo-topics-in-the-dialogue/>

233 УНФПА Извештај за проценка на сексуалното насилство на Косово, 25 мај 1999 година, достапен: [овде](#) и ОБСЕ (1999), „Косово, as Seen, As Told: Анализа на наодите за човековите права на Верификациската мисија на ОБСЕ на Косово од октомври 1998 година до јуни 1999 година, <https://www.osce.org/files/f/documents/d/d/17772.pdf>

234 На Косово сè уште не е спроведена сериозна истрага за случаите на силување за време на војната. Наводиниот број на силувања, 20.000 е бројка која често е повторувана од политичарите кои ја поддржуваат петицијата, но оваа бројка никогаш не се покажала како точна. Видете: <https://bankanalncajt.com/2014/07/23/the-problem-with-the-kosovo-war-rape-petition/>

жртва на сексуално насилство поврзано со конфликт од страна на Косовската владина комисија за верификација и признавање на статусот на жртви на сексуално насилство.²³⁵

Уште во 2000 година, Хуман рајтс воч објави 96 веродостојни сведоштва за силување од страна на српските сили, претежно паравоени сили, за време на бомбардирањето на НАТО. Во некои случаи жртвата била убиена откако била силувана. Хуман рајтс воч ги опиша силувањата сторени од српските сили како „инструмент за тероризирање на цивилното население, изнудување пари од семејствата и терање на луѓето да ги напуштат своите домови“, вклучително и како средство за етничко чистење.²³⁶ Извештаи за слични криминални дела од страна на ОВК врз жените се ретки. Сепак, Хуман рајтс воч објави дека „откако заврши војната, документирани се силувања и на Србинки, Албанки и Ромки од страна на Албанци – понекогаш од страна на припадници на Ослободителната војска на Косово (ОВК)“. Во 2020 година, Хуман рајтс воч објави дека жртви на силување „особено биле Ромките“. Во периодот јуни - ноември 1999 година, кога НАТО сè уште немаше ефективна контрола врз Косово и додека беше во тек разоружувањето на ОВК, до КФОР беа пријавени 10 инциденти со силување на жени кои не се етнички албанки од страна на мажи во униформи на ОВК кои се случиле во различни региони на Косово.²³⁷

Првично, лицата кои преживеале сексуална злоупотреба поврзана со конфликти не беа опфатени со Законот донесен во 2011 година (04/L-172) за жртви на војната. Тие беа дополнително вметнати во 2014 година по претходното лобирање од страна на граѓанското општество и откако за случајот со Васфије Красниќи-Блер започна судска постапка во 2013 година. Таа беше една од првите жени што сведочеше на суд, а потоа излезе јавно на телевизија (2018) велејќи дека претрпела сексуално насилство за време на војната. Истовремено, таа и понатаму е една од најсилните застапнички за жртвите на сексуално насилство.

За време на собраниските дебати во врска со вклучувањето на лицата кои преживеале сексуално насилство поврзано со конфликт во Законот бр. 04/L-54 во 2013 година, некои пратеници изразија сомнеж за сведочењата на преживеаните и препорачаа тие да бидат тестирани од страна на стручно медицинско лице за да се потврди дали претрпеле сексуална злоупотреба.²³⁸ Ваквите собраниски дебати предизвикаа силни критики од граѓанското општество. Сепак, каузата доби силна политичка поддршка од тогашниот кабинет на претседателката Атифете Јахјага, која го формираше Националниот совет за лица кои преживеале сексуално насилство во конфликти во 2014 година.²³⁹

Според законот бр. 04/L-172, жртва на сексуално насилство поврзано со војна е лице кое преживеало сексуална злоупотреба и силување во периодот помеѓу 27 февруари 1998 година и 20 јуни 1999 година. Индивидуалните пензии се сметаат само за оваа група на лица во која не се опфатени жртвите на сексуално насилство поврзано со војна кое се случило во периодот помеѓу 21 јуни 1999

²³⁵KosovoOnline, „Статус на жртви на војна поврзан со сексуално насилство им е доделен на 1.040 луѓе“, 7 декември 2021 година, достапен: [овде](#)

²³⁶Хуман рајтс воч (ХРВ), „Косово: Силувањето како оружје за „етничко чистење““, 1 март 2000 година, достапно: [овде](#)

²³⁷Хуман рајтс воч, „Откриени се групните силувања на Косово од страна на Косово“, 20 март 2000. <https://www.hrw.org/news/2000/03/20/serb-gang-rapes-kosovo-exposed>

²³⁸Види: Собрание на Република Косово, транскрипт од седницата на Собранието на Република Косово, одржана на 14, 15 и 19 март 2013 година, достапен: [овде](#).

²³⁹Портал на претседателот на Косово, „Национален совет на лица кои преживеале сексуално насилство во конфликти“, 5 март 2014 година, <https://president-ksgov.net/en/national-council-for-the-suvivors-of-sexual-violence-in-conflict>

година и 31 декември 2000 година, кога повеќето жртвите биле од неалбанската заедница.²⁴⁰

Првата Албанка од Косово која сведочеше како жртва на силување пред судовите на УНМИК беше Марте Тунај во 2000 година, која доби минимална или никаква институционална поддршка и која, за жал, почина пред започнување на постапката за проверка на жртвите на сексуална злоупотреба поврзано со конфликтот. Таа беше комеморирана по нејзината смрт од страна на претседателката Јахјага. Првата личност од Косово што сведочеше во Србија за силување во војна беше Ромката Шехрије Балај, која сведочеше пред Вишиот суд во Белград против припадници на српска паравоена група. Како што објави Балкан Инсајт по нејзината смрт, нејзиното сведочење „не привлече никакво внимание“ на Косово и на Балај не ѝ беше доделен статус на жртва на сексуално насилство согласно шемата на косовската Влада.²⁴¹ МКТЈ обезбеди докази против припадници на ОВК поради насилства на две Ромки и една жена Египјанка во 1998 година, но во двата случаи наводните сторители беа ослободени,²⁴² како и оние во случаите на Марте Тунај, Красниќи-Блер и Шехрије Балај, до кои правдата не успеа да допре.

Според ФХП на Косово, од завршувањето на вооружениот конфликт меѓународните мисии и локалните судови на Косово поднесоа вкупно четири обвиненија за силување како воено злосторство против цивилно население, и тоа против пет лица.²⁴³ Три од овие обвинетите лица беа ослободени. Првата пресуда на Косово која вклучуваше сексуално насилство како воено злосторство беше изречена во 2014 година од страна на ЕУЛЕКС,²⁴⁴ кога двајца обвинети беа прогласени за виновни за силување на шеснаесет годишно девојче чиј идентитет бил заштитен. Првата пресуда за сексуално насилство поврзано со конфликт од страна на домашниот суд беше изречена дури во 2021 година против поранешниот полицаец Зоран Вукотиќ. Сепак, одбраната поднесе жалба, па пресудата сè уште не е правосилна.

Обезбедувањето поддршка на лицата кои преживеале сексуално насилство е предизвик само по себе бидејќи само мал број невладини организации се овластени (сертифицирани) да работат со жртви на сексуално насилство поврзано со конфликти, а поддршката што ја нудат повеќето од нив е многу базична. Три невладини организации кои работат во поголемите градови имаат добро обучен персонал и стабилна донаторска поддршка за целите на документирање на сведоштвата на сексуално злоставуваните лица поврзано со конфликти. Има и четврта, мала невладина организација која работи во мала заедница која вистински страдаше за време на конфликтот и во која има голем број на сексуално злоупотребени жени и мажи. Тешко е да се пронајдат потенцијалните жртви бидејќи стигмата и патријархалната природа на општеството се уште поизразени во руралните заедници. Вработените велат дека нивни најголеми предизвици се подготвување нови проекти, познавање на англискиот јазик, обезбедувањето средства и

240 UN Women, „Конфликтот не ни донесе цвекчиња: потреба од сеопфатно обештетување за преживеаните од сексуалното насилство поврзано со конфликти на Косово“, Технички извештај, јули 2016 година, достапен: [овде](#).

241 Хаџијај, Шербезе, „Жена од Косово „почина во очај“ по сведочењето за воено силување“, Балкан Инсајт, 19 ноември 2019 година, <https://balkaninsight.com/2019/11/19/kosovo-roma-woman-died-in-spain-after-war-rape-testimony/>

242 Обвинителот на Меѓународниот кривичен трибунал за поранешна Југославија против Харадинај, Р., Балај, И., Брахимај, Л. (2005), достапно на: <https://www.icty.org/x/cases/haradinaj/ind/en/har-ii050224e.pdf>

243 Фондот за хуманитарно право – ФХП (2021), Зоран Вукотиќ ја добива втората пресуда за воени злосторства на Косово, достапно на: <https://www.hlc-kosovo.org/en/media/saopstenje/82/zoran-vukotic-po-drugi-put-osuden-za-ratne-zlocine-na-kosovu>

244 ЕУЛЕКС (2014), „Двајца обвинети се осудени за силување како воено злосторство“, достапно на: <https://www.eulex-kosovo.eu/?page=2.10.1342>

поднесувањето извештаи пред донаторите.

„Досега ни помагаа големи организации како што е КРЦТ во Приштина, но ние треба да работиме самостојно. Имаме мал број вработени, додека потребите на преживеаните и жртвите на семејно насилство се значителни. Во последно време, поради недостиг на средства, моравме да го намалиме персоналот, а пандемијата ни ја отежна работата на терен“ (претставничка на женско здружение на косовски Албанки).²⁴⁵

Друга организација која се фокусира на жртвите на сексуалното насилство поврзано со војната е Косовскиот центар за рехабилитација за жртви од тортура (КРЦТ), кој е основан во 1999 година за да ги документира воените злосторства и да обезбеди психосоцијална поддршка и физичка рехабилитација за лицата кои доживеале траума поврзана со конфликти, на пример како резултат на раселување, политичко насилство или загуба на блиски роднини или пријатели.²⁴⁶ Тие вклучуваат поранешни затвореници, лица кои преживеале масакр, силувани жени, вдовици, сираци, повратници и жртви на мачење и друго сурово, нечовечко или понижувачко постапување или казнување, како и членовите на нивните семејства.

Проблемите со кои се соочуваат лицата кои преживеале сексуално насилство се многубројни, но испитаниците во ова истражување нагласија дека стигмата и сиромаштијата се најзначајни.

„Нашиот центар е, во принцип, сертифициран да им помага на жените и мажите кои доживеале сексуално насилство за време на војната. Нивната економска положба најчесто е многу лоша. Имаме некои жени кои бескрајно чекаат Државната комисија за верификација да им го потврди статусот дека биле сексуално злоупотребувани. Многу од жените сè уште немаат добиено никаков психотерапевтски третман, па дури и немаат користено лекови. Тие, едноставно, закрепнаа и оздравија така што ги споделуваат своите грижи една со друга и преку работа. Имаме 30 такви жени кои доаѓаат на нашите работилници, кои се покажаа како најдобра рехабилитација за нив“ (претставничка на женско здружение на косовски Албанки).²⁴⁷

Многу од лицата кои преживеале сексуална злоупотреба ја кријат својата траума од своите семејства од страв да не бидат отфрлени. Неколку од нив извршиле и самоубиство поради односот кон жртвите на сексуална злоупотреба, а мал дел биле и убиени од член на семејството во име на честа. Многу од жртвите се плашеле да побараат помош поради злоупотреба и стигма.

Некои истражувачи тврдат дека постои отпор кон тоа сексуалната злоупотреба поврзана со конфликти да биде прифатена како дел од воената историја на Косово, бидејќи тоа ризикува да го поткопа централниот принцип на машката чест во албанскиот национален идентитет. Доминантниот албански дискурс за културата, сеќавањето и комеморацијата на Косово дава приоритет на обожавањето на мажите и хероите, истовремено потврдувајќи го традиционалниот статус на жената како некоја која ѝ служи на нацијата преку својата улога на сопруга и мајка.²⁴⁸

²⁴⁵Интервју 7, април 2021 година.

²⁴⁶Историјат на КРЦТ, <https://krct.org/about-us/history/>

²⁴⁷Исто.

²⁴⁸Красниќи В., Соколиќ И. и Костовиќова Д., „Здолништата како знамиња: транзициска правда, род и секојдневен национализам на Косово“ во: Нации и национализам, април 2020 година; 26:461-476. Целата статија е достапна: [овде](#)

Во 2018 година, Косовскиот центар за рехабилитација за жртви од тортура и Здружението на жени „Медика“ од Ѓаковица/Ѓјакова ја започнаа кампањата „Биди мојот глас“ за да ја оспори стигмата во однос на лицата кои преживеале сексуално насилство за време на војната на Косово и да ја охрабри јавноста отворено да разговара за сексуалното насилство кое се случувало за време на војната. Таа исто така обезбедува ресурси и информации за да им помогне на преживеаните лица да аплицираат за статус на жртви на сексуално насилство.²⁴⁹ Сè уште има голем број сексуално злоупотребени жени кои сакаат да поднесат барање за пензија, но тоа не им било дозволено од нивните сопрузи.

„Имаме многу сексуално злоупотребувани жени кои живеат во страв дека нивните сопрузи ќе дознаат за тоа. Некои од тие мажи не ни знаат дека нивните сопрузи земаат пензија од државата. Кога треба да се земаат пензии, тие доаѓаат тука да ги подигнат, а потоа купуваат намирници, ги ставаат во пакети и им кажуваат на мажите и семејството дека Здружението на жени им дало пакети со храна како помош. Ова им создава дополнителен стрес на жените за тоа како да се справат со притисокот од семејството и од заедницата. Од вкупно 320 жени кои се идентификувани од нашето здружение како жени кои биле сексуално злоупотребувани, само 20% имаа храброст да го споделат ова со своите сопрузи. Повеќето од овие жени сега станаа баби и сакаат да ја чуваат својата приказна во тајност“ (претставничка на женско здружение на косовски Албанки).²⁵⁰

Испитаниците во ова истражување рекоа дека уште е потешко да се зборува за сексуално злоупотребувани мажи. Додека повеќето луѓе кои биле сексуално злоупотребувани за време на војната се жени, дури и најмалото здружение кое го документира сексуалното насилство има докази за злоупотреба на мажи.²⁵¹

Косовската владина комисија за верификација на лица кои преживеале сексуално насилство за време на војната честопати е критикувана од јавноста поради нејзината инертност и малиот број на апликации поврзани со сексуална злоупотреба во конфликти што ги разгледува, во споредба со наводниот број на жртви. Сепак, членовите на Комисијата постапуваат во однос на ова прашање само со скратено работно време, велат дека бројот на барања што ги добиваат е мал и дека тие често се нецелосни.

„Веќе трета година по ред добиваме барања за проверка на статусот на лицата кои преживеале сексуално насилство за време на војната на Косово, а бројот на барања е многу мал и некавалитетен. Разбирам дека стигмата е висока, но бројот на барања не е оној кон кој се стремиме.“²⁵²

Преживеаните од сексуално насилство поврзано со конфликти забележуваат дека помошта што им се нуди била многу побавна од онаа што им се нуди на ветераните, бидејќи, поради стигмата, тие не можат да привлечат внимание за својата кауза преку улични протести.

Ниту една српска организација на Косово не се занимава со потенцијални жртви на сексуално

²⁴⁹Косовската кампања „БИДИ МОЈОТ ГЛАС“, https://wp.nyu.edu/gallatin_human_rights_fellows/2019/08/06/kosovos-be-my-voice-behu-zeri-im-campaign/

²⁵⁰Исто.

²⁵¹Исто.

²⁵²Интервју 2, 7 април 2021 година.

насилство поврзано со конфликти. Еден од оние со кои разговараме истакна дека, со оглед на тоа дека жртвите кои биле злоупотребувани по месец јуни 1999 година не се признаваат како жртви на војната според сегашното законодавство, а таков е случајот со повеќето српски жртви, тешко е да им се пријде на потенцијалните жртви и да се побара од нив јавно да излезат.

„Иако помагањето на сите жртви кои преживеале сексуално насилство, вклучително и оние чијашто злоупотреба се случила за време на конфликтот, е мандатот на мојата организација, досега не сме се занимавале со ова прашање ниту сме имале никакви контакти со потенцијални жртви. Покрај тоа што ова е табу тема, секоја можна активност преземена од невладините организации за идентификација на овие жени или за нивно охрабрување да зборуваат за тоа е многу потешка поради фактот што тие не се признати од законот како жртви. Ниту српскиот ниту косовскиот правен систем не признаваат потенцијални жртви на сексуално насилство (претставничка на српската женска невладина организација од Косово).²⁵³

Како што беше претходно посочено, жртвите на сексуалното насилство поврзано со конфликти што се случило директно по војната, во периодот помеѓу јуни 1999 година и крајот на 2000 година, не се опфатени во косовското законодавство со образложение дека во тоа време КФОР и УНМИК биле одговорни за безбедноста.

Некои од интервјуираните сугерираа дека е потребна нова стратегија меѓу невладините организации кои се сертифицирани да работат на сексуално насилство поврзано со конфликти, во соработка со други организации од женската мрежа и од донаторската заедница. Стратегијата треба да се фокусира на подобрување на ефикасноста и ефикасноста на предложените активности и да вклучува обука на персоналот и застапување. По измените на Законот кои беа направени и формирањето на Комисијата за верификација на преживеаните од сексуално насилство за време на војната, суштински важно стана да се водат кампањи за подигање на свеста на заедницата со цел да се разбие стигмата поврзана со сексуалното насилство поврзано со конфликти.

Резиме на идентификуваните потреби

За различните категории цивилни жртви/лица преживеани од војната и нивните семејства, највисок приоритет е да се дознае вистината и да се добие правда, заедно со признание за жртвата која ја направиле семејствата. За да се постигне ова, неопходно е да се решат и други потреби на здруженијата на жртви, и тоа:

- Финансиска поддршка за водење и проширување на нивните активности, на пр. преку грантови и нефинансиска поддршка, како што се канцелариски простор, ослободување од комунални такси и обезбедување на залихи, за да можат здруженијата да опстанат
- Подобрени организациски капацитети за унапредување на нивното управување, работење и комуникациски вештини
- Подобрено знаење за соочување со минатото и за транзициската правда и основните принципи, за да можат да ги стават своите активности во поширока перспектива и да се поврзат со други иницијативи
- Поврзување на нивните активности (како што е обезбедувањето докази за воени

злосторства) со надлежните тела и прибирање и складирање информации во бази на податоци.

- Бидејќи лицата кои ги основале најголемите здруженија веќе стареат, да се спроведуваат активности за мотивирање и обука на младите да се вклучат во работата, со што би се подобрил квалитетот на работата и би се придонело кон поголема одржливост на организациите.

ПОЛИТИЧКИ ЗАТВОРЕНИЦИ

Не постојат веродостојни или сеопфатни податоци за бројот на политички затвореници во поранешната Југославија, или во нејзините земји наследнички. Политичките противници на социјалистичкиот режим (од сите етникуми) беа затворани под обвинение за „сепаратизам“, „организирање и учество во демонстрации“ или „активност во нелегални групи.“²⁵⁴ Во војните на распаѓање на Југославија, на територијата на целата поранешна република постоеја затворски логори во кои беа затворани воени противници и цивили, честопати без соодветна претходна постапка.²⁵⁵ Во текот на 90-тите години, голем број Албанци беа држени во затвори под контрола на српската полиција. Многумина беа држени неколку години, понекогаш и повеќе пати, и беа предмет на тортура.²⁵⁶

Истражувањето на Косовската владина комисија за верификација и признавање на политички затвореници, спроведено во 2015 година, потврди дека 6.774 мажи и жени Албанци и Албанки од Косово биле политички притворени во текот на 90-тите години.²⁵⁷ Сепак, сите тие не се официјално признати. Од 2014 година, Комисијата го има потврдено статусот на над 2.840 поранешни политички затвореници, но до 2020 година пристигнати се вкупно 12.670 барања.²⁵⁸ Балкан Инсајт утврди дека „поголемиот дел од оние кои се обештетени биле затворени во периодот 1990 – 1995 година и постои загриженост дека ќе бидат потребни неколку години за да се заврши целиот тој процес бидејќи само за периодот 1998 – 1999 година барање за обештетување поднеле уште 4.000 луѓе.“²⁵⁹

Откако биле пуштени од затвор, некои од политичките затвореници и затворенички Албанци и Албанки ги продолжиле своите активности така што се приклучиле кон политичките партии или кон Ослободителната војска на Косово (ОВК). Голем број на поранешни политички затвореници станале активни во политичките партии или синдикати, додека некои од оние кои биле помлади, активно учествувале во војната на Косово.

Лидерите на здруженија на поранешни политички затвореници на Албанци од Косово одбиваат

254Ристановиќ, П. (2020), „Косовското прашање 1974 – 1989“, второ издание, Прометей, Нови Сад и Информатика Белград, стр. 218 – 221.

255Амнести Интернешенел. „Сојузна Република Југославија: смртта на уште двајца Албанци во притвор ги потенцира стравувањата за постоење на стотици косовски затвореници“, 18 август 1998 година, соопштение за печат достапно: [овде](#).

256Меѓународна кризна група (МКГ), „Косовските Албанци во српските затвори: недовршена работа на Косово“, 26 јануари 2000 година, достапно на: <https://www.refworld.org/docid/3ae6a6e10.html> (пристапено на 22 декември 2021 година)

257Фазлиу, Ералдин, „Политичките затвореници на Косово“, Косово 2.0, 26.4.2016 година, <https://kosovotwopointzero.com/en/kosovos-political-prisoners/>

258Сербезе Хаџијај, „Косовските герилци“ бараат статус на политички затвореници“, Балкан Инсајт, 13 јануари 2020 година, достапно [овде](#)

259Сербезе Хаџијај, „Политичките убиства на Косово се неказнети, но не заборавени“, Балкан Инсајт, 5 март 2018 година, <https://БалканИнсајт.com/2018/03/06/kosovo-s-political-murders-unpunished-but-not-forgotten-03-05-2018/>

да се идентификуваат како жртви. „Ние ги почитуваме другите категории во војна. Но, ние на ниту еден начин не се идентификуваме со другите жртви бидејќи сметаме дека свесно и за доброто на земјата сме им се спротивставиле на режимите во поранешна Југославија, како и тоа дека се приклучивме кон ослободителната војна“ (заменик-раководител на здружението на политички затвореници Албанци од Косово).²⁶⁰

Во јуни 2020 година, на барање на Здружението на косовските политички затвореници, косовската Влада одлучи затворот Приштина да го претвори во музеј.²⁶¹

2.3 Официјални иницијативи поврзани со транзициска правда и соочувањето со минатото на Косово

Откако заврши војната на Косово, осмислени беа повеќе различни механизми за соочување со воениот период. Во два претходни извештаи детално се наведени сите официјални механизми и институции на Косово кои се занимаваат со транзициската правда.²⁶² Тука се сумирани само главните институции, политики и законски решенија.

Правна рамка на Косово

Постојат неколку нормативни и правни акти кои предвидуваат обврски за Косово во однос на човековите права, демократијата и владеењето на правото, како и заштитата на малцинствата од дискриминација. Бидејќи Косово не е земја членка на ОН, тоа не може да го ратификува Меѓународниот пакт за граѓански и политички права. Сепак, истите тие основни принципи се вградени во Уставот на Косово.²⁶³ Дури и пред прогласувањето на независност, сеопфатниот предлог за решавање на статусот на Косово („Планот на Ахтисари“) од 2007 година ја обврза новата држава да ги поддржува човековите права и основните слободи, вклучително и верското и културно наследство на граѓаните, како и правата на бегалците и мигрантите, и да воспоставува механизми за пронаоѓање на исчезнати лица и решавање на економските проблеми и сиромаштијата.²⁶⁴ Во таа смисла, Косово се определи за фундаментални демократски принципи. Дополнително, Косово го избра европскиот курс, подготвувајќи го Акциониот план за преговори за склучување Договор за стабилизација и асоцијација во 2012 година, кој стапи во сила на 1 април 2016 година. Договорот за стабилизација и асоцијација се фокусира на примената на клучните демократски вредности и заштитата на човековите и уставните права во согласност со европските норми. Сепак, имплементацијата на законодавството и политиките за човекови права често е поткопано од недоволни финансиски и други ресурси, особено на локално ниво, од ограничената политичка приоритизација и недостаток на координација.²⁶⁵ Според извештајот на ЕУ за Косово за 2020 година, имплементацијата и спроведувањето на законодавството за човекови права, како и следењето и координацијата на воспоставените механизми за човекови права, и понатаму е предизвик од аспект

²⁶⁰Интервју 20, 27 април 2021 година

²⁶¹Сербезе Хаџија, „Косово ќе го претвори затворот во кој се наоѓале политичките затвореници во музеј“, Балкан Инсајт, 2 јуни 2020 година, <https://БалканИнсајт.com/2020/06/02/kosovo-to-transform-jail-for-political-prisoners-into-museum/>

²⁶²Ахметај, Н. & Унгер, Тх. (2017), цит. и Висока, Г. и Б. Луми, „Демократизирање на транзициската правда: кон соодветна инфраструктура за соочување со минатото на Косово“, Интегра, НСИ, ПАКС, јуни 2020 година, <https://paxforpeace.nl/what-we-do/publications/democratizing-transitional-justice-in-kosovo>

²⁶³Уставот на Република Косово, достапен на: <https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=3702>

²⁶⁴ Планот на Ахтисари е решение за статусот предложено од поранешниот претседател на Финска, Марти Ахтисари.

²⁶⁵Европска комисија, „Извештај за напредокот на Косово 2020“, види https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/kosovo_report_2020.pdf

на заштитата и унапредувањето на човековите права.²⁶⁶

Соодветните закони се наведени во рамката 2 на страницата 61

Пензиски шеми за жртвите од војната

Според податоците на Министерството за финансии, труд и трансфери, во месец мај 2021 година, пензии според пензиската шема предвидена со законите 4/L-054 и 04/L-172 примале вкупно 13.426 лица. Оваа шема ја чини Владата над 3,3 милиони евра секој месец. Над 90% од корисниците се косовски Албанци (13.313), додека 113 корисници се од немнозинските етнички групи. Жените сочинуваат 6.799 од корисниците, што е малку повеќе од вкупниот број на корисници мажи (6.627). Семејствата на мачениците на ОВК и семејствата на исчезнатите лица на ОВК добиваат најголеми износи според оваа шема, и тоа во просек околу 448 евра месечно. Разликата во износот на помошта што ја добиваат овие групи е значителна, имајќи предвид дека семејствата на исчезнатите цивили добиваат просечна месечна помош од 172 евра, додека семејствата на цивилните жртви добиваат 171 евра.

Воените инвалиди се најголемата категорија според оваа шема, со над 4.700 корисници. Дополнително, повеќе од 230 семејства на воени инвалиди и понатаму ја добиваат пензијата по смртта на воениот инвалид. Семејствата на цивилните жртви се со над 3.800 корисници, по што следат над 2.200 членови на семејствата на мачениците и 1.801 цивилен инвалид. Најмалубројни категории според оваа шема се старателите на инвалиди на ОВК (82) и старателите на цивилните инвалиди (33). Вкупно 114 семејства на цивилни инвалиди и понатаму добиваат пензии и по смртта на овие лица.

Претставниците на групите жртви кои учествуваа во ова истражување се пожалија на она што тие сметаат дека е дискриминација поради разликата во износите на пензиите кои се одобрени на различни групи жртви. На пример, ако жената која прима пензија како лице кое преживеало сексуално насилство е истовремено вдовица на војник кој бил убиен за време на војната, таа би била обврзана да избере која пензија ќе ја прима. Всушност, според Законот, ниту еден примател на пензија според оваа шема не може да има друга пензија, вклучително и старосна пензија што им се доделува на сите косовски граѓани постари од 65 години. Незадоволството од ваквата поставеност го изрази шефот на Здружението „Го креваме гласот“, кое се занимава со документирање на економските загуби и физичките штети од војната:

„Од централно ниво, сите категории жртви и понатаму добиваат социјална помош. Ова важи и за воените ветерани. Но, дискриминацијата се случува кога ветеранот ќе наполни 65 години, и тогаш од него се бара да избере која пензија сака да ја добива“ (претставник на здружение на жртви - косовски Албанци).²⁶⁷

Во исто време, Меѓународниот монетарен фонд (ММФ) предупреди дека исплатите на пензиите/компензациите на поранешните политички затвореници, воените ветерани и другите категории засегнати од војната се тешко оптоварување за буџетот на Косово и постојано го повикува Косово да биде претпазливо во однос на таквите шеми поради нивната висока цена.²⁶⁸

²⁶⁶Исто.

²⁶⁷Интервју 5, 6 април 2021 година.

²⁶⁸Сербезе Хаџијај, „Косовските герилци“ бараат статус на политички затвореници“, Балкан Инсајт, 13 јануари 2020 година, <https://Балкан.Инсајт.com/2020/01/13/kosovo-guerrillas-gun-runners-demand-political-personer-status>

Обвинителство за воени злосторства

Веднаш по завршувањето на вооружениот конфликт, УНМИК го презема повоеното Косово и воспоставува управувачки, полициски и правосуден систем. Во обид да го забрза процесот на истраги и гонење на воените злосторства, УНМИК забрзано донесе регулатива со која на администрацијата ѝ се дозволува да назначува меѓународни судии и обвинители на Косово. Ова беше хибриден модел на судски систем под мандат на ОН, а со јурисдикција за воени злосторства. Со цел да се избегне етничката пристрасност во судењата за воени злосторства, локалните судии и обвинители не сакаа или не беа во можност да продолжат со гонење за воени злосторства.²⁶⁹ По прогласувањето на независноста на Косово во 2008 година, судовите на Република Косово го презедоа гонењето за воени злосторства, дополнето со Мисијата на ЕУ за владеење на правото на Косово (ЕУЛЕКС), која е судско тело со мандат од ЕУ да ги гони воените злосторства. Судиите и обвинителите на ЕУЛЕКС функционираа во рамките на обвинителството и судскиот систем на Косово, но работеа независно во однос на изборот на случаи. Претходниот извештај ги резимира огромните предизвици со кои се соочи судскиот систем на Косово во врска со случаите на воени злосторства:

„Иако УНМИК идентификуваше речиси 1.200 воени злосторства, во периодот 2000 – 2008 година беа поднесени обвиненија за само десет случаи (23 лица). ЕУЛЕКС го презеде овој тежок товар кој се состоеше од речиси 1.200 случаи на воени злосторства. До 2014 година затворени беа 500 случаи поради недостиг на докази, додека 600 случаи беа во тек и беа покренати и 51 нов случај за воени злосторства. Во периодот од 2009 до 2018 година, ЕУЛЕКС покрена обвиненија само во 22 случаи (за 52 лица). Најмалку една третина од овие обвиненија се однесуваат на наводни сторители кои се со српска етничка припадност.“²⁷⁰

МКТЈ, исто така, работеше на гонење на тешки злосторства кои беа извршени на Косово во периодот помеѓу 2007 и 2014 година, и тоа два случаи против високи команданти на ОВК (шест лица, од кои едно е осудено) и два случаи против југословенски/српски сили (осум лица, од кои пет се осудени).²⁷¹

ЕУЛЕКС постепено ги префрли случаите за воени злосторства на домашните судови. Од јуни 2018 година, Специјалното обвинителство на Република Косово (СОК) доби ексклузивни надлежности да ги истражува и гони воените злосторства и другите прекршувања на меѓународното хуманитарно право и на кривичното право на Косово. Стратегијата за воени злосторства од 2019 година, која ја насочува работата на Специјалното обвинителство, се обидува да обезбеди поголема посветеност од страна на косовските власти во истрагата и гонењето на воените злосторства.²⁷²

Без разлика на постоењето на оваа стратегија, гонењето на случаите на воени злосторства на Косово и понатаму се соочува со два главни предизвици, и покрај тоа што изминаа децении од завршувањето на војната. Прво, постои неповолен општествен и политички контекст за косовските

²⁶⁹ Центар за истражување, документирање и објавување, „Борба на сите фронтови: за косовските институции, судството и медиумите, соочување со минатото е збунувачки проблем, 2013 година.

²⁷⁰ Шенкел, Кателијне, „Косовскиот Специјален суд и транзициска правда: Јавните перцепции за ССС и потребата од сеопфатен пристап на транзициската правда“, стр.14. Интегра и ПАХ, март 2021 година, достапен: [овде](#).

²⁷¹ Меѓународен кривичен трибунал на Обединетите нации за поранешна Југославија, „Клучни бројки за случаите“, достапен: [овде](#).

²⁷² Република Косово, „Стратегија за воени злосторства“, февруари 2019 година, достапна: [овде](#).

судови да можат да истражуваат, да гонат и да им судат на случаите на воени злосторства во кои се вклучени поранешни членови на ОВК. Второ, повеќето од наводните српски воени злосторници живеат во Србија, но судската соработка со Србија е ограничена. И покрај Договорот за заемна правна помош кој беше постигнат со посредство на ЕУ во 2013 година, соработката во врска со кривичните случаи е далеку од непречена, и ова ја попречува можноста да се истражуваат и да им се суди на случаите на воени злосторства во кои се инволвирани сторители Срби.²⁷³ Овие околности оставаат недовршени големи и обемни досиеја за воени злосторства, и тоа го попречува пристапот до правдата за жртвите.²⁷⁴

Во 2016 година, косовските Специјализирани судски совети и Специјалното обвинителство (ССС и СО) беа формално воспоставени „со конкретен мандат и надлежност за злосторства против човештвото, воени злосторства и други злосторства според косовскиот закон, а кои биле започнати или извршени на Косово во периодот помеѓу 1 јануари 1998 и 31 декември 2000 година од или против државјани на Косово или на Сојузна Република Југославија.“²⁷⁵ СССР и СО беа формално воспоставени од страна на Собранието на Република Косово со усвојување на Законот број 05/L-053 за Специјализирани судски совети и Канцеларијата на Специјалното обвинителство како и соодветните уставни амандмани. СССР/СО е суд во косовскиот правен систем, но со седиште во Хаг (Холандија), во чии рамки се наоѓаат четири Специјализирани судски совети и Специјалното обвинителство. Се занимава со наводните злосторства што се случиле за време и веднаш по војната на Косово, а кои биле извршени против етничките малцинства и политичките противници на ОВК. СССР/СО се разликува од другите косовски институции и функционира самостојно.²⁷⁶ Меѓу косовските Албанци, таканаречениот „Специјален суд“ е значително непопуларен и презрен, бидејќи се смета за обид да се делегитимира слободарската војна на ОВК против српската репресија. Во октомври 2020 година, поранешниот претседател Хашим Тачи и претседателот на парламентот Кадри Весели, инаку двајцата високи лица на ОВК во периодот на војната, беа уапсени и испратени во Хаг за да се соочат со обвиненија.²⁷⁷ Специјализираните судски совети во моментот постапуваат по четири предмети против осум лица, од кои два се во предистражна постапка, еден е во завршна фаза од судењето, и еден за кој е изречена првостепена пресуда.

ДРУГИ ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ИНИЦИЈАТИВИ ЗА СООЧУВАЊЕ СО МИНАТОТО НА КОСОВО

Покрај судските механизми, на 15 јуни 2011 година започна со работа и Косовскиот институт за воени злосторства, инаку јавен истражувачки институт во рамките на Министерството за правда. Задача на Институтот беше да собира, организира, обработува и објавува информации за злосторства против човештвото, за воените злосторства и геноцидот извршен на Косово во периодот од 1998 и 1999 година. По девет години Институтот беше затворен бидејќи не даде значајни резултати. Меѓутоа, во 2020 година, косовското Министерство за правда наложи подготвителен тим да ја разгледа можноста за формирање на нов Институт за истражување на воените злосторства.²⁷⁸

273 Бами, Џорџина и Блерта Ибердемај, „Проверка на факти на БИРН: Дали Србија и Косово навистина соработуваат во судските случаи?“, 2 март 2022 година, <https://balkaninsight.com/2022/03/01/birn-fact-check-do-serbia-and-kosovo-really-cooperate-on-court-cases>

274 Висока и Луми (јуни 2020 година), цит.

275 Интернет-страница на КСЦ и СЈО: <https://www.scp-ks.org/en>

276 За целосен осврт на поставеноста и функционирањето на СССР & СО, видете Шенкел (март 2021), цит.

277 Хаџијај, Шербезе, „Новиот суд се соочува со стари проблеми во заштитата на косовските сведоци“, 8 март 2021 година; <https://balkaninsight.com/2021/03/08/new-court-faces-old-problems-in-protecting-kosovo-witnesses/>

278 Хаџијај, С., „Косово повторно се обидува да формира Институт за истражување на воените злосторства“, 20 мај 2020 година, <https://balkaninsight.com/2020/05/20/kosovo-tries-again-to-establish-war-crimes-research-institute/>

Пред завршувањето на својот мандат, кон крајот на 2012 година, Меѓународната цивилна канцеларија (ИСО) за Косово, која го надгледуваше спроведувањето на планот на Ахтисари од страна на Владата на Косово, остави пакет мерки кои требаше да бидат спроведени од Владата на Косово. Еден од тие пакети беше формирањето на Меѓуресорска работна група (МРРГ) за развој на Стратегија за соочување со минатото и помирување, во чиј состав би биле претставници на граѓанското општество и членови на соодветните министерства. Политичката и финансиска поддршка за овој проектот беше исклучително ограничена од страна на косовските институции. Претставниците на министерствата кои требаше да бидат клучни актери во овој процес не беа подготвени да се ангажираат во работата на групата која, на крајот, се сведе на советодавен форум на претставници од граѓанското општество и техничкиот персонал на УНДП.²⁷⁹ Пет години подоцна, во јули 2021 година, Секторот за транзициска правда во рамките на Одделот за транзициска правда и поддршка на жртвите при Министерството за правда ја презеде иницијативата за изработка на национална стратегија за транзициска правда за Косово. Формирана беше работна група составена од членови на косовските институции и од субјекти од граѓанското општество со цел подготовка на Национална стратегија за транзициска правда.²⁸⁰ Разликата меѓу овој и процесот од 2012 година е во тоа што сегашната иницијатива ја пополнува празнината која беше препознаена во Извештајот на Европската комисија за Косово, така што Стратегијата е официјално прифатена во работната програма на Министерството за правда.

Во 2017 година, тогашниот претседател Хашим Тачи покренува иницијатива за формирање Комисија за вистина и помирување (КВП) за Косово. По направени три општи консултации, во 2018 година претседателот даде задача на подготвителен тим да подготви нормативен акт за формирање на Комисијата. Јавната анкета покажа дека мнозинството граѓани на Косово мислат дека е потребно помирување и дека вистината и правдата се важни предуслови за негово постигнување, и затоа би ја поддржале оваа Комисија. Сепак, беа изразени сериозни сомнежи поради тоа што Тачи бил поранешен висок командант на ОВК.²⁸¹ По спроведениот сеопфатен консултативен процес, подготвителниот тим го финализираше нацрт-текстот на нормативниот акт во 2020 година. Набргу потоа, претседателот Тачи поднесе оставка бидејќи беше обвинет за воени злосторства и злосторства против човештвото од страна на КСК/СЈО.²⁸² Актуелната претседателка на Косово, Вјоса Османи, вети дека ќе ја оцени работата на подготвителниот тим пред да одлучи како да ја финализира документацијата и да одлучи за евентуалното формирање на Комисијата за вистина и помирување.

СПОМЕНИЦИ И КОМЕМОРАЦИИ

Спомениците за вооружениот конфликт на Косово се главно моноетнички, етнонационалистички и се испреплетени со националистички дискурси кои го потенцираат и овековечуваат

279Ахметај, Нора и Унгер, Томас, „Рамката на Косово за соочување со минатото се соочува со пресвртна точка: Преглед на граѓанското општество во врска со напредокот кон Националната стратегија за транзициска правда“, 2017 година, достапно на: <https://paxvoorvrede.nl/media/download/civil-society-review-report-final-eng.pdf>

280Видете интернет-страницата на косовското Министерство за правда, <https://md.rks-gov.net/page.aspx?id=1.162>

281Ахметај, Н. и К. Шенкел, „Истражување на јавната перцепција и јавен дијалог за идната Комисија за вистина и помирување (ТПЦ) на Косово“, Интегра и НСИ, 4 март 2020 година, https://ngo-integra.org/publication/Perception_Survey_KS-%20final%20ENG.pdf

282Хаџијај, С., „Иднината на Косовската комисија за вистината е во сенка по обвинението покренато против Тачи“, Балкан Инсајт, 15 декември 2020 година, <https://Балкан Инсајт .com/2020/12/15/kosovo-truth-commissions-future-in-doubt-after-thacis-indictment/>

патријархатот.²⁸³ Постојат голем број споменици кои се посветени на цивилите убиени во масакри, но повеќето од нив ја симболизираат национална гордост (на косовските Албанци), легендарните приказни за триумфот, храброста и пожртвуваноста на паднатите борци во ослободителната војна, како и големите доблести на поединечните херои, како што е случај и во поширокиот регион на Западен Балкан. Официјалните комеморации ставија акцент најмногу на хероизмот на ОВК и на жртвите на косовските Албанци²⁸⁴ што претставува ризик и одржување во „живот (на) исклучивите и разделувачки емоции кои потекнуваат од воените години.“²⁸⁵ Оваа етно-националистичка меморијализација се случува не само со спомениците и комеморациите, туку и со давањето имиња на јавните простори и другите симболи и постапки кои значат сеќавање поврзано со војната.²⁸⁶

Начинот на кој косовската држава ги подига или одржува спомениците и понатаму е силно оспоруван. Секоја година на 27 април, инаку Национален ден на исчезнатите лица на Косово, стотици луѓе се собираат во Меја/ Мејѐ за да им оддадат почит на жртвите од масакрот во Меја/ Мејѐ во 1999 година, инаку најголемо масовно убиство за време на војната на Косово. Околу 370 албански цивили, меѓу кои три жени, биле убиени од силите на српската полиција и војска додека бегале кон Албанија за да се засолнат. Владата беше покровител на изградбата на спомен-обележјето на „Гробиштата на мачениците“ во Меја/ Мејѐ, но тоа и понатаму не е довршено. На семејствата на загинатите и исчезнатите не им се допадна дизајнот и работата која беше направена од компанијата со која Владата склучила договор, па затоа побараа уметниците кои го проектираат спомен-обележјето за општина Ѓаковица/ Gjакова да направат нов проект врз основа на она што го сакаат.²⁸⁷ Локалното здружение „27 Април“ соопшти дека ќе се грижи за гробиштата, но има потреба од поддршка од Владата или донатори за да платат некого да постапува со делегации, формални гости, истражувачи и новинари кои го посетуваат местото.²⁸⁸

Друг пример е споменикот „Марине“/Marinë Memorial во Србица/ Skenderaj, посветен на војниците на ОВК. Местото е воспоставено со странски средства во 2005 година, но по долгогодишно занемарување од страна на косовските власти, донаторите одлучија да го затворат во 2014 година.²⁸⁹ Подоцна, косовската влада одлучи местото да го организира како колективен споменик и таму повторно да ги закопа загинатите борци на ОВК, во некои случаи и без да ги информира семејствата на загинатите.²⁹⁰

283 Висока, Г., „Уапсена вистина: транзициска правда и политика на сеќавање на Косово“, Журнал за практики на човекови права, 8:1 (2016): 62-80.

284 На пример, Денот на мачениците, 5 мај, става акцент на сеќавањето на паднатите борци на ОВК. Исто така, има и повеќе други локализирани денови на сеќавање со кои се врши комеморација на разни локации на кои биле извршени масакри.

285 Шрадер, Луц, „Споменици и политика на идентитетот во Западен Балкан“, Made in KS: Периодичен весник кој е посветен на поуките од минатото на Косово, бр. 11, 2012, стр.

286 Балиќи, Б., Поделени сеќавања – поделена младина: Како сеќавањето на војната влијае врз етничкиот идентитет и политичките ставови кај младите на Косово?, достапно на https://www.bpb.de/medien/237737/Balijqi_paper.pdf

287 Интервју 20, април 2020 година.

288 Интервју 12, 20 април 2021 година.

289 Едона Пеци, „Косовските пратеници огорчени поради затворањето на воениот споменик“, Балканска транзициска правда, 2014 година, достапно на: <http://www.БалканИнсајт.com/en/article/kosovo-mps-slam-government-on-memorial-neglect>

290 Хаџијај, С., „Косово повторно ги закопува борците, во новиот „Комплекс на маченици“, Балкан Инсајт, 17 август 2018 година, <https://balkaninsight.com/2018/08/20/kosovo-reburies-wartime-guerrillas-at-new-martyrs-complexes-08-17-2018/>

Честопати, на спомениците се наведени само имиња на жртви кои се Албанци. На комеморативната плоча во Јужна Митровица, на која се наведени имињата на шестеминна Албанци жртви на масакрот на Зелениот пазар кој се случи во март 1999 година, првично беше изоставено името на една млада Ромка. Откако истражувањето на почетокот на август 2020 година потврди дека таа била убиена во масакрот, властите одговорија со рамнодушност. Нејзиното име беше додадено на споменикот дури по кампањата спроведени од активистите за граѓански права кои поднесоа петиција до општината.²⁹¹

Во согласност со целта за градење нација, поголемиот дел од спомениците на Косово прикажуваат симболи на војна, силни борци и машко херојство, во согласност со патријархалните норми. Ова се дополнителни пречки за жените кои сакаат да го оспорат статус кво во кое доминираат мажите.²⁹² На 12 јуни 2015 година, во Приштина беше откриен споменикот на Хероите кој е посветен на жртвите на сексуално насилство за време на конфликтот 1998 – 1999 година. Сепак, не беше направен обид за консултирање и соработка со засегнатите, ниту беше спроведен процес на пошироки консултации на општествено ниво, со што им се оневозможува на жртвите да го чувствуваат споменикот како свој.²⁹³

Во областите во кои живее мнозинско српско население има голем број споменици и спомен-плочи кои се поставени во знак на сеќавање на претежно цивилните жртви од српска етничка припадност. Најпознат е споменикот на исчезнатите во Грчаница/ Graçanicë, кој беше поставен од локалното здружение на семејствата на исчезнатите лица и од локалните власти во 2014 година, и е посветен на сите исчезнати лица. Во голем број други општини со мнозинско српско население, како што се Штрпце/ Shtërpçë, Зубин Поток и Северна Митровица, спомениците се посветени на исчезнатите и убиени локални жители, вклучувајќи ги и жртвите на „агресијата на НАТО“. Кога станува збор за комеморации кои се посветени на борците, плоштадот кој се наоѓа спроти главниот мост во Северна Митровица е посветен на тројца браќа од семејството Милиќ, инаку српски војници убиени на Косово.

Во 2012 година, косовскиот огранок на Здружението на новинари во Србија постави комеморативна плоча во спомен на 14 новинари кои се исчезнати или убиени во Ораховац, инаку место каде што првите двајца новинари кои исчезнаа на Косово последен пат биле видени во 1998 година. Плочата беше постојано вандализирана и беше заменувана или обновувана осум пати од нејзиното поставување.²⁹⁴ Меморијалните места досега се вандализирани неколку пати, и ова се однесува и на спомениците на косовските Албанци и на оние на косовските Срби.

Националистичката агенда на политичката елита која има наратив на поделба ѝ нанесува штета на инклузивната меморијализација, не само на Косово, туку и во целиот регион на поранешна Југославија. Институциите ширум регионот презедоа интензивни мерки за да ги обесхрабрат

291 Приштина инсајт, „Името на Елизабета Хасани е додадено на споменикот во Митровица“, 18 август 2020 година, <https://prishtinainsight.com/elizabeta-hasanis-name-added-to-mitrovica-memorial/>

292 ЦРПП, „Повоена меморијализација и соочување со минатото во Република Косово“, септември 2015 година, https://recom.link/wp-content/uploads/2015/10/Post-war_Memorialisation_and_Dealing_with_the_Past_in_the_Republic_of_Kosovo.pdf

293 Исто.

294 КоСев, „Условна казна од три месеци затвор како и парична казна за Шабан Бериша за уривање на споменикот на киднапираните новинари“, 9 јули 2019 година. <https://kossev.info/sabanu-berisi-uslovna-kazna-od-tri-meseca-zatvora-za-rusenje-ploce-otetim-novinarima/>

ваквите програми, воспоставија инклузивни комеморации или пристапи во образованието по историја кои земаат предвид повеќе перспективи и аспекти, и покрај тоа што се одбиваат барања за соработка или за издавање официјални дозволи.²⁹⁵ Инклузивна и споделена политика на сеќавање на Косово во моментот се промовира само од невладините организации, кои се стремат кон тоа да го ослободат минатото од етно-националистичките тенденции преку вклучување на сите страни на конфликтот и преку градење на локална (од долу нагоре) или виртуелна меморијализација.²⁹⁶ Примери за ова се Косовската меморијална книга на ФХП, која ги документира сите жртви од војната на Косово, и проектот „Косовска меморија“ на Интегра која го истражува косовското мемориско наследство со користење на различни дисциплини (историско истражување, информатика и технологија) за доставување точни и нефиктивни историски податоци.²⁹⁷

По повеќе од две децении од конфликтот, косовските власти немаат детален официјален регистар на споменици кои се поврзани со војната. Неодамна, шефот на косовската Агенција за управување со споменици изјави за Балкан инсајт: „Работиме на формирање база на податоци за да имаме општи информации. Имаме повеќе од 1.600 споменици поврзани со војната“. Тој тврди дека е потребно да постои законска рамка со која ќе се обезбеди дека спомениците се историски точни, дека се професионално изработени и соодветно поставени. „Да се дозволи секој да подига споменици и меморијали насекаде, вклучително и трговски центри, значи девалвација на символите на војната.“²⁹⁸

ИНИЦИЈАТИВИ НА ГРАЃАНСКОТО ОПШТЕСТВО

Поголем број од програмите кои се однесуваат на справување со насилната историја и сеќавање на Косово и кои обезбедуваат платформи за мултиперспективност на Косово, се иницијативи покренати од граѓанското општество, од активисти и уметници. Нивниот број е преголем за да може сите да се наведат тука, но некои од нив се следниве:

- Истражување и документирање на воените злосторства и жртвите од војната на Косово. На почетокот на 90-тите години, Советот за одбрана на човековите права и слободи (СОЧПС) веќе прибираше сведоштва во врска со кршење на човековите права на Косово, кои беа употребени во случаите со воени злосторства. Косовската меморијална книга на ФХП, која ја споменавме претходно, дава детален приказ за сите жртви, вклучувајќи ги нивните лични податоци и кратко резиме на нивниот живот и околностите на нивната смрт.
- Документирање и споделување на лични приказни од лица кои ја преживеале војната. Во 2017 година, Интегра објави книга со сведочења на жени кои преживеале мачење, наречена: „Сакам да бидам слушната.“²⁹⁹

²⁹⁵PAX, „Иницијативи за мапирање на инклузивна меморија во Западен Балкан“, октомври 2020 година, <https://paxforpeace.nl/what-we-do/publications/mapping-inclusive-memory-initiatives-in-the-western-balkans>

²⁹⁶Висока, Г., „Уапсена вистина: транзициска правда и политика на сеќавање на Косово“, Журнал за практика на човековите права, 8:1 (2016):62-80; Висока и Луми (декември 2020 година) цит.

²⁹⁷Висока, Г. (јуни 2020 година), цит.

²⁹⁸Хаџијај, С., „Нерегулирани и нелиценцирани воени споменици се множат во градовите на Косово“, Балкан инсајт, 26 март 2021 година, достапно: [овде](#).

²⁹⁹Интегра, „Сакам да бидам слушната“: книга за сеќавање со приказни од жените кои преживеале мачење за време на последната војна на Косово“, 2017 година, достапно: [овде](#).

- Барање за признание на искуствата на жените во војната, вклучувајќи, но не ограничувајќи се на сексуално насилство поврзано со војна, како што е посочено претходно.
- Следење на имплементацијата на релевантните закони од, меѓу другото, Центарот за истражување, документирање и објавување, спроведување анкети за да се осознае што им е потребно на граѓаните и кои се нивните идеи поврзани со соочување со минатото, и претворање на наодите во активности за застапување кај националните и меѓународните актери.
- Поддршка на семејствата на исчезнатите лица, на пример преку организирањето на изложбата „Да се живее со сеќавања на исчезнатите“, да им се даде гласност и да се обезбеди нивното право да знаат како и статусот на историски сведоци. Изложбата е поставена во Собранието на Република Косово, со што се испраќа силна порака кон оној кој сноси најголема одговорност за утврдување на судбината на исчезнатите.³⁰⁰ Оваа и другите иницијативи на граѓанските организации, активисти и уметници кои се специјализирани за соочување со минатото, го привлекоа националното и меѓународното внимание кон членовите на семејствата на исчезнатите лица.
- Разни косовски граѓански организации се приклучија на „Коалицијата за РЕКОМ“, која претставува мрежа од над 2.000 граѓански организации од земјите од поранешна Југославија кои се залагаат за формирање на Регионална комисија задолжена за утврдување на фактите во врска со сите жртви, воени злосторства и други сериозни повреди на човековите права извршени на територијата на поранешна Југославија во периодот од 1 јануари 1991 година до 31 декември 2001 година (РЕКОМ). Поради недостигот на политичка волја во некои од поранешните југословенски републики, иницијативата за РЕКОМ сега се концентрира на „креирање номинална листа на жртвите од војните од 1990-тите години на територијата на поранешна Југославија“.³⁰¹ Позитивен исход од формирањето на РЕКОМ беше тоа што на дневен ред беше ставено „соочувањето со минатото“.

Иако голем дел од овие иницијативи се корисни од аспект на обезбедување платформи за споделување на приказните на жртвите и на преживеаните, како и за застапување за вистината и правдата за жртвите, нивниот успех во соочувањето со минатото и подобрувањето на етничките односи на Косово и понатаму е под знак прашање.³⁰² Некои активисти го критикуваат недостигот на храброст кај граѓанското општество да бидат погласни во однос на киднапирањата и убиствата на луѓе од различна етничка припадност за време на војната. Без постоење на силна институционална основа за соочување со минатото, влијанието на програмите кои се базирани на проекти и на дисперзираните програми досега беше ограничено.³⁰³

³⁰⁰Изложбата беше иницијатива на Integra и ForumZFD, во соработка со РЦИЛ и Собранието на Република Косово, 2019 година.

³⁰¹Мрежа за помирување РЕКОМ, <https://www.recom.link/en/coalition-for-recom-takes-charge-of-creating-list-of-war-crimes-on-the-territory-of-the-former-yugoslavia/>

³⁰²Висока, Г., 2016, цит.

³⁰³Висока, Г. и Луми, Б. „Демократизирање на транзициската правда: кон делиберативна инфраструктура за соочување со минатото на Косово“.

Интегра, ПАХ и НСИ, јули 2020 година; <http://newsocialinitiative.org/publications/democratizing-transitional-justice/>

2.4 Јавен дискурс за минатото во Косово

Општо земено, постојат неколку „ексклузивни“ вистини за минатото на Косово кои се во согласност со етно-националистичките агенди на повеќето политички актери и се резултат на општиот недостиг на фактички информации за голем број настани во војната.³⁰⁴ Косовските Албанци генерално својата борба против Србија ја гледаат како легитимна и како единствен начин со кој Косово можеше да стане независно. Доминантниот наратив е дека ОВК биле борци за слобода и поради тоа се херои, додека српските сили биле агресори и извршители на масовни злосторства. Иако обемот на злосторствата на ОВК не може да се поистоветува со оние извршени од српските воени, разузнавачки и полициски сили на Косово, речиси и да нема спомнување на злосторства што можеле да бидат извршени и на страната на ОВК. Во таа смисла, жртвата на Косово е исклучиво албанска.³⁰⁵ Ова е „потврдено“ со законот со кој се признаваат само (семејствата на) цивилни жртви на војната кои загинале или биле повредени во периодот помеѓу 27 февруари 1998 година и 20 јуни 1999 година, исклучувајќи ги така насилните последици од војната што ги погодија најмногу косовските Срби и другите малцинства. Сето ова се случува во поширок контекст во кој Србија не презема одговорност за нејзината репресија врз Албанците во периодот пред војната, за нејзината агресивна улога во војните при распадот на Југославија или за масовното уништување и воените злосторства што ги изврши на Косово, што е дополнително влошено со фактот дека таа и понатаму одбива да го признае Косово како независна држава. Во 2020 година, премиерот Курти разреши еден од неговите советници поради тоа што коментирал дека поединечни борци на ОВК извршиле злосторства за време на војната 1998 – 1999 година, што предизвика бурни реакции кај Албанците.³⁰⁶ Како што е прикажано и претходно во врска со меморијализацијата, повеќето косовски политичари продолжуваат да ја величаат борбата за слобода на ОВК и херојството на нејзините борци. Неколку пратеници, и Албанци и Срби, во текот на годините имаат дадено проблематични изјави за теми поврзани со војната (види Рамка 3 подолу во која се дадени конкретни примери).

Неодамнешен, многу вознемирувачки пример беше тој кога пратеничката на ПДК, Флора Бровина, на конференција во собраниската сала покажа експлицитна фотографија за која тврдеше дека прикажува силување на Албанка од страна на српски војници. Фотографијата веднаш беше споделена од медиумите, а само некои од медиумите ретроактивно ја заматија сликата, за која подоцна се покажа дека е принтскрин од порнографски филм. Инцидентот ја покажа недоволната сензитивност и на пратеничката и на медиумите во однос на жртвите на сексуално насилство и кривоста на меѓуетничките односи на Косово. ФХП на Косово извести дека тоа ги вознемирило жртвите и ја загрозило безбедноста во областите во кои живее мнозинско српско население.³⁰⁷ Следеа бројни реакции, при што поранешната претседателка Јахјага изјави дека тоа ги обесхрабрува жртвите да зборуваат и да ја кажуваат вистината за злосторствата кои биле сторени врз нивните тела. Британската амбаса на Косово го окарактеризира чинот на пратеничката како „политички опортунизам“.

³⁰⁴Висока, Г. и Луми, Б (јуни 2020 година), цит.

³⁰⁵Висока (2017), цит.

³⁰⁶Балкан Инсајт, „Недоверба кон судот за воени злосторства во Хаг за Косово“, 12 мај 2020 година, <https://balkaninsight.com/2020/05/12/in-kosovo-distrust-of-hague-war-crimes-court-simmers/>

³⁰⁷ФХП, Принципи во соочување со минатото, достапен: [овде](#).

ПРИМЕРИ ЗА ПРОБЛЕМАТИЧНИ ИЗЈАВИ ДАДЕНИ ОД ОФИЦИЈАЛНИ ЛИЦА

- Во 2017 година, пратеникот на ААК, Даут Харадинај се закани дека ќе има етничко чистење доколку француските власти го екстрадираат неговиот брат, Рамуш Харадинај, на властите во Белград поради обвиненијата за воени злосторства.³⁰⁸
- Во јуни 2021 година, пратеничката на ЛВВ, Арбереше Криезиу-Хисени, во ТВ дебата изјави дека прашањето на исчезнатите Албанци треба да има приоритет пред прашањето на исчезнатите Срби.³⁰⁹
- Во 2019 година, заменик-министерката за правда, Весна Микиќ (Србинка), беше разрешена откако на Фејсбук објави дека бомбардирањето на НАТО е планиран геноцид спроведен врз суверена држава која со децении се борела против албанскиот тероризам.
- Конечно, во 2019 година пратеникот од Српската листа и тогашен министер, Иван Тодосијевиќ, беше осуден првостепено на две години затвор, откако изјави дека злосторствата извршени во Рачак/ Реџак биле измислица на „шиптарските терористи“. Осудата беше обжалена, а потоа потврдена од Апелациониот суд во 2021 година, но подоцна пресудата беше поништена од страна на Врховниот суд на Косово, а повторно судење започна на почетокот на 2022 година.³¹⁰

308 „ОН го повика Косово да ја испита „заканата за етничко чистење“, Балкан Инсајт, 11 април 2017 година, <https://БалканИнсајт.com/2017/04/11/un-calls-kosovo-to-investigate-haradinaj-ethnic-cleansing-threat-04-11-2017/>

309 ФХП, „Принципи во соочување со минатото - еднаквост, инклузија и помирување: студии на случај“, 2020 година, достапно: [oqde](#).

310 КосСев, „Влајки: Пресудата на Тодосијевиќ е поништена, новото судење започнува во февруари“, 14 јануари 2022 година, <https://kossev.info/vlajic-todosijevics-verdict-overturned-a-new-trial-to-start-in-february/>

Активностите на политичарите кои имаат цел да им оддадат почит на жртвите наидуваат на критики од другата страна. Во декември 2016 година, тогашниот претседател Тачи, инаку поранешен командант на ОВК, положи цвеќе во знак на почит на 84-те косовски Срби кои загинаа во Велика Хоча/ Ноџа е Маџе за време на конфликтот во 1999 година, велејќи дека „неопходно е да се направат жртви за да се постигне помирување.“³¹¹ Опозициските партии остро го критикуваа гестот, додека граѓанското општество молчеше и не му искажа јавна поддршка. Тачи ја оправда својата постапка во Парламентот велејќи дека неговата цел била да испрати порака за помирување. Тој ги отфрли укажувањата дека со своите постапки ја омаловажува битката на ОВК.³¹² Реакциите на граѓаните во однос на медиумското покривање беа многу негативни, со тврдења дека лидерите на Србија треба да го направат првиот гест и да се извинат за злосторствата извршени врз албанските цивили во периодот 1998 – 1999 година.

Известувањето во медиумите најчесто и сè уште е еднострано, следејќи го едноставниот наратив дека сите Албанци биле жртви, додека сите Срби се сторители. Во 2004 година, косовскиот јавен радиодифузен сервис РТК и други медиуми објавија неосновани обвиненија дека момчиња Албанци биле удавени во Чабра/ Џабџ од страна на Срби, што доведе до најголемата кампања за етничко насилство врз Србите и православните споменици која се случила од крајот на војната.³¹³ ОБСЕ направи проценка на улогата на електронските радиодифузни медиуми во овој инцидент и заклучи дека тоа е „непромислено и сензационалистичко известување.“³¹⁴ Ова не ги спречи некои политичари да продолжат да ја спинуваат оваа приказна и понатаму да ги обвинуваат Србите во Северно Косово со години потоа.³¹⁵ Примерот кој беше споменат претходно за враќањето на косовските Срби во нивните домови на Косово, исто така, покажува дека медиумите често играат на негативни чувства, нарекувајќи го тоа „незаконски.“³¹⁶

Во јануари 2021 година, јавниот радиодифузен сервис Радио Косово одби да ја емитува третата епизода од серијата од вкупно десет аудио драми за лицата исчезнати за време на војната, и покрај договорот со продуцентот Колиќи од косовската невладина организација Интегра. Третата епизода ја раскажува приказната за едно српско семејство. Радио Косово тврди дека содржината „го навредила мнозинството.“³¹⁷ Оваа постапка на јавниот радиодифузен сервис ги натера Интегра и Форум ZFD (германска невладина организација) да издадат соопштение во кое се наведува дека постои цензура. Интегра коментира дека „етноцентричниот јавен дискурс на Косово и понатаму се негува и одржува, и во него доминира еднонасочен и политизиран наратив. Со ваквата одлука, Радио Косово, како јавна институција која е финансирана од даноците на граѓаните на Република Косово, ги нарушува основните права на претставниците на цивилните

311 Морина, Д., Косовскиот претседател го одбележа сеќавањето на српските жртви од војната, 16 декември 2016 година, <https://Балкан Инсајт.com/2016/12/12/president-thaci-commemorates-kosovo-srb-war-victims-12-12-2016/>

312 Морина, Д., „Косовскиот претседател ги брани посетите на спомениците на Србите во војната“, Балканска транзициска правда, 23 декември 2016 година; <https://balkaninsight.com/2016/12/23/kosovo-s-president-justifies-his-visits-at-serb-victims-memorials-12-23-2016/>

313 ОБСЕ, „Улогата на медиумите во настаните од март 2004 година на Косово“, 2004 година, <https://www.osce.org/files/f/documents/6/8/30265.pdf>

314 Исто.

315 КосСев, „Косовските пратеници жестоко го обвинуваат Северот: Србите кои извршиле злосторства живеат на север, тие се виновни за смртта на младиот Јас од Кабра во 2004 година“, 2 ноември 2020 година, достапно: [овде](#).

316 Андриќ-Ракиќ, Милица, „Враќање на раселените лица – Колонизација: Табу теми во дијалогот“, КосСев, 2 септември 2020 година, достапно: [овде](#).

317 КосСев, „Радио Косово одби да емитува аудио драми за семејствата на исчезнатите Срби“, 13 јануари 2021 година, достапно: [овде](#).

жртви на војната, ускратувајќи им го правото на изразување, правото на знаење и правото на учество во градењето на колективната меморија.³¹⁸

Политичарите и локалните медиуми, со исклучок на неколкумина од нив, не известуваат на професионален начин за убиства, киднапирања или исчезнувања на неалбански цивили. Овие факти обично се споменуваат само кога се повикуваат на Законот за Специјализирани судски совети или на обвиненијата покренати од страна на Специјализираните судски совети против поранешните команданти на ОВК. Со оглед на тоа дека тие имаат моќ да влијаат на јавниот дискурс и на начинот на кој Косово гледа на минатото, новинарите во редакциите на Косово требаше да поттикнат дебата и опфаќање на прашања кои се поврзани со нашето колективно минато - не само воените злосторства, бидејќи тие спаѓаат во рамката на транзициската правда, но пред сè раскажување на приказните кои се однесуваат на вистинскиот живот на лицата засегнати од војната.

³¹⁸Исто.

HF. SIZANE

ZIMBERI

SLUPČAN 14.04.1976

SLUPČAN 24.05.2001

JENIŽ

ZIMBERI

SLUPČAN 28.05.1928

SLUPČAN 27.05.1971

HABIBIŠIĆ

1971

SLUPČAN 27.05.1971

Sizane

Mersim

Selviye

Hisniye

Neale

Martirët e luftës - Familja ZIMBERI

Ftore

Nirimane

Valbona

Jenuz

Fitim

На фотографијата се прикажани имињата и фотографиите на убиените лица од семејството Зимбери, во Слупчане. Описот во средината е: „Маченици од војната – Семејството Зимбери“

Фотографија: Наке Батев, 2022

3. Република Северна Македонија

3.1 Вовед

Пред триесет години, на 8 септември 1991 г., тогашната Република Македонија прогласи независност и мирно се оддели од Социјалистичка Федеративна Република Југославија. Како резултат, македонското раководство во тоа време, земјата со гордост ја нарекуваше „оаза на мирот“.³¹⁹ Истовремено, преамбулата на Уставот на новата независна држава, меѓу другото, експлицитно ја прогласи Република Македонија³²⁰ за „национална држава на македонскиот народ во која се обезбедува целосна граѓанска рамноправност и трајно сожителство на македонскиот народ со Албанците, Турците, Власите, Ромите и другите националности кои живеат во Република Македонија“.³²¹ Понатаму се предвидуваше македонскиот јазик (со неговата кирилична азбука) да биде службен јазик на државата. Така формулиран, Уставот беше донесен без вистински меѓуетнички консензус и без поддршка од етничките Албанци кои во тоа време беа пратеници во Собранието.³²² Тоа значеше „ригидни решенија во поглед на јазикот, високото образование и начинот на носење одлуки во Собранието“ што доведе до понатамошна недоверба од страна на албанските политички партии,³²³ продолжување на дискриминацијата со која етничките Албанци и Албанци се соочуваа за време на југословенскиот период и, уште поважно, кршење на правата на албанската етничка заедница во новата независна држава. За време на југословенскиот период и/или почетокот на независноста, различни етнички малцинства се соочуваа со различни степени на дискриминација и кршење на нивните малцински права. Во овој контекст, можеби систематски најдискриминирана беше ромската заедница, иако, секако, тоа беше изразено на сосема поинаков начин отколку дискриминацијата и кршењето на правата на албанската етничка заедница која беше и продолжува да биде најбројното малцинство.

Систематското кршење на правата на етничките Албанци и Албанци, вклучително можноста да студираат на својот мајчин јазик и да бидат дел од државните институции, паралелно со развојот на настаните во регионот и многубројните инциденти во земјата, доведе до вооружен конфликт во 2001.³²⁴ Вооружениот конфликт³²⁵ помеѓу државните безбедносни сили, составени претежно од

319 Карајков Ристо (2004) „Оаза на мирот“, Osservatorio Balcani Caucaso Transeuropa, достапно на: <https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/North-Macedonia/The-Oasis-of-Peace-27557> (изворно на англиски јазик).

320 Низ студијава земјата ќе се нарекува Република Македонија или Македонија (кога се однесува на внатрешната динамика и документи од 1991 до 2019), Бивша Југословенска Република Македонија (кога се цитираат документи од меѓународни тела кои ја признаваа земјата под тоа име до 2019) и Северна Македонија (кога се однесува на настани и развојни текови по службената промена на името во 2019).

321 Преамбула на Уставот на Република Македонија од 1991 г.

322 Шасивари Јетон (2013) „Минатото и сегашноста на уставните системи на Република Македонија од аспект на положбата на Албанците“ *European Scientific Journal* 9(17): 190–206, 191 (изворно на англиски јазик).

323 Ibid.

324 Интервју со Џевдет Хајредини, Министер за финансии од 1992 – 1994, Вајбер (Viber), 21 април 2021. Интервјуирала: Елена Ставревска.

325 Во студијата за да се реферира на настаните од 2001. се употребува терминот „вооружен конфликт“. Сепак, важно е да се напомене дека интервјуираните ги користеа обата термини – конфликт и војна – при што речиси сите етнички Албанци го употребуваа вториот.

етнички Македонци, но исто така и од етнички Албанци,³²⁶ Роми и други малцинства, и герилската група наречена Ослободителна народна армија (ОНА) се одвиваше меѓу јануари и август 2001г. во Полошкиот и Североисточниот плански регион, како и во близина на главниот град Скопје. Осуммесечниот вооружен конфликт резултираше со повеќе од 171 000 раселени лица.³²⁷ Охридскиот рамковен договор (ОРД) го потпишаа претседателот на државата и претставници на двете најголеми македонски и двете најголеми албански партии. На потпишувањето присуствуваа медијаторите - претставници на ЕУ и САД. ОРД содржеше одредби за прекин на вооружените дејства, доброволно целосно разоружување на вооружените групи на етничките Албанци, развој на децентрализирана управа и гаранции за малцинските политички и културни права.³²⁸ Исто така, ОРД содржеше и уставни амандмани кои би ги гарантирале тие права.³²⁹

Промените во уставната, законската и институционална рамка на земјата кои ги донесе ОРД до одреден степен успеаја да го започнат процесот на транзициска правда во земјата. Но, овие промени не беа проследени со официјални напори од страна на државата да се утврдат фактите за вооружениот конфликт и општеството да се соочи со минатото, вклучувајќи го тука периодот пред и за време на 2001. Во оваа смисла, примарните напори, иако со ограничен досег, за било какво соочување со минатото или дури и за одржување на вооружениот конфликт од 2001. во јавниот дискурс доаѓаат од поединечни делови од цивилното општество во државата. Отсуството на национален дискурс во поглед на вооружениот конфликт, заедно со недостигот на организирани групи на жртвите и воопшто, било каква претставеност на жртвите, доведоа до забележителна невидливост на она што вооружениот конфликт го остави зад себе. Ова, пак, дава погрешен впечаток дека тоа е затворено поглавје од историјата на земјата, додека наследството од вооружениот конфликт сè уште влијае и ги обликува општествените односи меѓу различните етнички групи и ден-денес. На пример, општеството и понатаму е длабоко поларизирано без никаква јавна дебата за конфликтот и со многу силни националистички наративи кои не оставаат простор за поинакви перспективи. Постои и длабоко вкоренета недоверба меѓу етничките Македонци и етничките Албанци која се пренесува од генерација во генерација и за време на политички кризи избива на површина. Истовремено, единствените јавни потсетувања на вооружениот конфликт од 2001. доаѓаат од семејствата на жртвите, ветеранските групи и здруженија, неколку општини и *Мировна акција*.

Во еден ваков контекст, оваа студија се обидува да ги елаборира моменталните состојби, наративи и потребите на различни групи погодени од вооружениот конфликт од 2001. Студијата најпрво, во кратки црти, ја појаснува методологијата со која се собирали и анализирани податоците, а потоа следува поглавје кое укажува на состојбата и потребите на жртвите и другите групи погодени од вооружениот конфликт. Наредното поглавје ги анализира официјалните, како и дел од неофицијалните иницијативи за соочување со минатото вклучувајќи ги и законите и политиките релевантни за жртвите и другите групи погодени од вооружениот конфликт. Последното поглавје го разјаснува општиот национален дискурс за вооружениот конфликт во 2001., или поточно динамиките кои доведоа до отсуство на некаков национален дискурс за него.

³²⁶ Важно е да се напомене и дека постојат случаи на етнички Албанци кои биле дел од Армијата на Република Македонија, а подоцна преминале во ОНА, како што е примерот со Талат Џафери кој на почетокот на вооружениот конфликт бил висок офицер во АРМ.

³²⁷ Норвешки совет за бегалци (2004) „Профилирање на внатрешно раселени лица: Македонија“ достапно: [овде](#), 7.

³²⁸ Охридски рамковен договор (2001) достапно: [овде](#).

³²⁹ Ibid.

МЕТОДОЛОГИЈА

Истражувањето за оваа напредна студија се одвиваше во три стадиуми. Првиот стадиум се состоеше од секундарно прибирање податоци за постоечки или поранешни иницијативи за соочување со минатото, правни или политички рамки поврзани со вооружениот конфликт во 2001. и со жртвите и останатите групи погодени од него, орални истории во вид на објавени интервјуа со избрани жртви и ветерани, медиумска покриеност како и постоечки истражувања на овие теми. Собраните материјали беа на македонски, албански и англиски јазик. Оваа фаза од истражувањето потврди дека има недостиг од иницијативи и истражувања во врска со прашањата околу транзициска правда во земјата, но исто така даде и солиден темел за вториот стадиум.

Во вториот стадиум од истражувањето беа направени полуструктурирани интервјуа и фокус-групи со вкупно 50 луѓе во април 2021 г. Имаше вкупно 44 интервјуа и две фокус-групи од кои едната беше со активист(к)и во невладини организации, а другата со наставнички и наставници по историја со по три/тројца учеснички/ци од секоја фокус-група. Соговорничките и соговорниците беа цивилни жртви, нивните семејства, членови на семејствата на воените жртви и членови на здруженијата на ветераните. Применувајќи социо-правен пристап при конструирањето на цивилните идентитети,³³⁰ како цивилни жртви се класифицирани сите кои не биле борци, а биле убиени или повредени, сите кои биле киднапирани или исчезнати, бегалци, бегалки и внатрешно раселени лица (ВРЛ) и локални заедници кои биле погодени од вооружениот конфликт. Конкретните соговорнички и соговорници ги сочинуваа раселени лица, ветерани и претставници на здруженијата на ветераните, луѓе од подрачјата погодени од тогашниот вооружен конфликт (меѓу кои и млади луѓе од тие подрачја), членови на семејства на цивилни жртви, членови на семејства на воени жртви, наставнички и наставници по историја, мировни активист(к)и, луѓе кои низ годините работеле со различни категории жртви и луѓе кои работеле на активности насочени кон соочување со минатото. Сите тие се осврнаа на своите искуства, честопати пред, за време и по вооружениот конфликт, и ги споделија своите гледишта за моменталната ситуација и за начините како да се продолжи понатаму. Интервјуата и фокус-групите беа на македонски и албански јазик (со помош на преведувачка) во зависност од преференците на соговорничката/кот. Сите интервјуа и фокус-групи беа направени онлајн преку Зум (Zoom), Вајбер (Viber), Скајп (Skype), Гугл мит (Google Meet) и Уотсап (WhatsApp) поради ограничувањето на движењето и етичките обсири со оглед на тековната пандемија.

На соговорничките/ците им беше понудена можност нивното учество во студијата да биде анонимно. Сепак поголемиот број од интервјуираните и учесниците и учесничките во фокус-групите во студијата видоа ретка можност да се слушне и нивниот глас и да се земат предвид и нивните знаења и искуства. Тоа, пак, како да ја потврдува потребата од формален процес кој би овозможил официјално признавање на минатото. Повеќето интервјуа и фокус-групи ги организираше тимот на *Мировна акција*, што беше од огромно значење во градењето однос со соговорничките и соговорниците, имајќи ја предвид физичката дистанца и временското ограничување. Поголемиот број од луѓе на кои им пристапиме се согласија да дадат интервју, но имаше и случаи на одбивање, било поради разочараност од претходни иницијативи за транзициска правда и други постконфликтни процеси, било поради немање време или немање интерес. Имајќи го ова на ум, особено земајќи го предвид недостигот на формални групи на

330 Гарбет Клер (2015). *Поимот за цивил: законско признавање, адјудикација и судења на Меѓународниот кривичен суд*. United Kingdom: Taylor & Francis (изворно на англиски јазик).

жртви во Северна Македонија, вреди да се нагласи дека оваа напредна студија е ограничена во поглед на неможноста да ги прикаже гледиштата на одредени категории жртви (како што се семејствата на цивилните жртви со исклучок на семејството Зимбери или семејствата на киднапираните и исчезнатите лица, на пример, кои беа или недостапни, или незаинтересирани да бидат интервјуирани). Истовремено, кај многу категории на интервјуирани лица беше постигната сатурација на податоци, со сродности во одговорите кои се појавија до крајот на овој стадиум од истражувањето.

Третиот стадиум беше насочен кон анализа на податоците и интерпретирање на наодите. Податоците од интервјуата, разните политички и правни документи, службени изјави и различни други секундарни податоци беа предмет на дискурсна анализа. При пишувањето на наодите се водеше сметка и за веродостојно претставување на споделените искуства, и за корисноста на анализата за понатамошно делување кон соочување со минатото во земјата. На овој стадиум беше многу важно да се навратиме како на примарните податоци, за внимателно да го анализираме она што беше кажано, така и на метаподатоците.³³¹ Некои од интервјуата примарно служеа за да се разјасни контекстот во сите негови нијанси. Прикажаната анализа ги комбинира зборовите на соговорниците и соговорничките со интерпретациите на истражувачката за да се осигура дека споделените приказни ќе се разберат на начин кој најдобро ќе ги изрази гледиштата и искуствата на соговорничките/ците.

3.2 Состојба и потреби на жртвите и останатите групи погодени од вооружениот конфликт во 2001

Земајќи го предвид недостигот на формални, па дури и неформални групи на жртви во земјата, ова поглавје се фокусира на различни групи на жртви и луѓе погодени од вооружениот конфликт кои можеа да бидат идентификувани во тековниот контекст. Во поголемиот број случаи беше споменат проблемот на немање прецизни податоци за состојбата и потребите на различните групи на жртви. Тоа не треба да изненадува со оглед на немањето скорешен попис во периодот на спроведување на истражувањето, отсуството на службени тела кои се фокусирани и работат со овие групи и/или формални/неформални здруженија. Имајќи го сето ова предвид, ова поглавје е поделено на шест дела посветени на состојбата на внатрешно раселените лица, семејствата на киднапираните и исчезнатите, семејствата на цивилните жртви, семејствата на воените жртви, групите на ветерани и луѓето кои живеат во областите на поранешниот вооружен конфликт.

ВНАТРЕШНО РАСЕЛЕНИ ЛИЦА

Се проценува дека за време на вооружениот конфликт во 2001 г. беа раселени над 170 000 луѓе.³³² Од нив, според бројките од септември 2001., 76 054 се сметаа за внатрешно раселени лица (ВРЛ) од кои 3228 беа сместени во колективни центри во државата.³³³ ВРЛ, меѓу кои имаше луѓе со различна етничка припадност, пребегаа од трите региони каде што се одвиваше вооружениот конфликт. Дел од нив пребегаа во соседно Косово, со што нивниот статус се промени во бегалци и бегалки, додека повеќето ВРЛ останаа сместени главно кај роднини и пријатели во различни

331 Фуџи Ли Ен (2010). „Сенки од вистината и лагите: Толкување сведоштва од војна и насилство.“ *Journal of Peace Research* 47(2): 231–41 (изворно на англиски јазик).

332 Норвешки совет за бегалци (2004). „Профил на внатрешното раселување: Македонија“, достапно: [овде](#), 7 (изворно на англиски јазик).

333 Европски суд за човекови права (2016). „Томовски против Поранешна Југословенска Република Македонија“, достапно: [овде](#).

делови од државата. Важно е да се напомене дека дел од тие кои беа принудени да ги напуштат своите домови не се обратија до властите за да добијат статус на ВРЛ. Ова особено беше случај кај етничките Албанци, при што имаше и такви кои не добија статус дури и кога аплицираа за истиот. Вкупниот број на ВРЛ како и етничкиот состав варира не само меѓу различни периоди, туку и меѓу различни извори во истиот период.³³⁴

Охридскиот рамковен договор вклучуваше одредби за враќање на бегалците и раселените лица заедно со обнова и повторна изградба на областите погодени од вооружените судири. Сите страни се согласија дека „ќе работат да обезбедат враќање на бегалците кои се граѓани или имаат законски престој во Македонија и на раселените лица, во нивните домови, во што е можно покус временски период.“³³⁵ Според Канцеларијата на Обединетите нации за координација за хуманитарни прашања, над 95% од луѓето раселени за време на вооружениот конфликт, во крајот на 2002 можеа т.е. потенцијално беа во можност да се вратат.³³⁶ Но, ако таа можност за враќање, макар и во понатамошниот период, ја разгледаме одблиску, ќе видиме дека реалноста е сосем поинаква. Со податоци од попис стар речиси две децении, во моментот на пишувањето на оваа студија не е можно да се знаат точните бројки. Но, анегдотските докази укажуваат дека многумина од оние кои според ОЦХА биле сметани дека се во можност да се вратат, претежно, но не исклучиво етнички Македонци и етнички Срби, или не се вратиле или се вратиле привремено и подоцна ги продале куќите пред да заминат. На пример, во Теарце: дел од луѓето не се вратиле затоа што куќите им биле оштетени или поради загриженост за својата безбедност.³³⁷ Во 2003 во Опае 46 реконструирани куќи биле опљачкани и демолирани, а истото се случило и по втората реконструкција, две години подоцна.³³⁸ Кој се вратил, а кој не варира од едно место до друго во зависност од меѓуетничката динамика по вооружениот конфликт. „Речиси сите се вратија во селото, но не и нашите соседи – Македонци, а не беа мал број. Тие не се вратија и никогаш повеќе не ги видовме“ – вели една од интервјуираните, која како дете била раселена од Опае.³³⁹

Слични се и приказните од Арачиново. Говорејќи за враќањето на своите баба и дедо кои со години живееле во колективен центар, една од интервјуираните рече: „Моите баба и дедо сакаа да се вратат и се вратија, но истовремено не им беше баш пријатно. Тие ја видоа куќата пред да ја поправат, видоа каде стоеле пушките (...) некако чувствуваа како нивниот дом да бил нападнат на некој начин. Се чувствуваа беспомошно, ем не сакаа да се вратат, ем не знаеја каде на друго место би можеле да одат. На крајот ја продадоа куќата и заминаа затоа што стравот и непријатноста никогаш не исчезна.“³⁴⁰ Друга од интервјуираните, поранешно ВРЛ од Арачиново кое 10 години живеело во колективен центар има слични размислувања за она што го преживеало нејзиното семејство: „Сакавме да се вратиме, но во меѓувреме имаше инциденти. На пример, иако нашата куќа за време на вооружениот конфликт беше многу малку надворешно оштетена, таа беше подоцна запалена, во 2008 – 2009. И многу други куќи исто така беа оштетени. Инцидентите како овој натераа многу

334 Норвешки совет за бегалци, 42.

335 Охридски рамковен договор (2001), Анекс Ц, 3.1, достапно: [овде](#).

336 Канцеларијата на Обединетите нации за координација за хуманитарни прашања (2002), „Хуманитарни приоритети за 2003 во БЈРМ“, 31 декември, достапно: [овде](#).

337 Интервју со Метин Муареми, Зум (Zoom), 6 април 2021. Интервјуирала: Елена Ставревска.

338 Коментар на Боро Китаноски, Мировна акција, 5 август 2021.

339 Интервју со поранешна жителка на Опае, Зум (Zoom), 16 април 2021. Интервјуирала: Елена Ставревска.

340 Интервју со поранешна жителка на Арачиново, Зум (Zoom), 26 април 2021. Интервјуирала: Елена Ставревска.

од оние кои размислуваа да се вратат, да се премислат. Така, на крајот ја продадовме нашата куќа и не се вративме. Всушност, повеќето од куќите беа продадени по завршувањето на вооружениот конфликт. Моментално нема ниту едно македонско семејство во Арачиново, последното замина пред неколку години. Истовремено, има и многу албански семејства од Арачиново кои не се вратија.³⁴¹ Деталите варираат од една до друга индивидуа, од демолирани и изгорени куќи по завршувањето на конфликтот, до повратници убиени од гранати. Како најопшти препреки за враќање се јавуваат чувството на несигурност и разрушените домови.³⁴²

Првите неколку години по завршувањето на вооружениот конфликт на ВРЛ им беше понудено, со помош на странски донатори, да им се обноват куќите и да се вратат дома. Но, ако прифатеа, тие ќе го изгубеа статусот на ВРЛ, можноста да ја тужат државата и, што е најважно, ќе мораа да се вратат во нивните куќи и покрај сите нивни стравови и грижи за безбедноста.³⁴³ Оние кои ги чекаа судските пресуди за штета останаа во колективните центри цели десет години, а во некои случаи и подолго. На пример, има докази дека последното ВРЛ од Арачиново го напуштило колективниот центар дури во 2013 г.³⁴⁴ ВРЛ од Арачиново кои живеат во шест различни колективни центри во август 2001 г. го формираа здружението Зора.³⁴⁵ Околу 80 вакви семејства во 2003 г. поднесоа тужба против државата за материјална и нематеријална штета претрпена како резултат на вооружениот конфликт од 2001 г.³⁴⁶ Нивните барања за штета поради стрес, нарушена чест и намалена животоспособност беа одбиени во 2011.,³⁴⁷ додека барањата за материјално обесштетување беа решени во 2013. Во март 2012 г. во колективните центри сè уште имаше 250 луѓе од Арачиново и уште 500 од други подрачја погодени од вооружениот конфликт во 2001. за кои немаше безбедно место каде би можеле да се вратат.³⁴⁸ Со решавањето на последните судски спорови, здружението Зора престана да функционира.

Најмалку повратници има во селата Арачиново, Радуша и Матејче.³⁴⁹ Во случајот со Радуша, во јули 2019 г. сè уште имаше дури 26 внатрешно раселени семејства.³⁵⁰ На овие семејства им било кажано дека може да аплицираат за социјални станови, но тие се плашеле дека ќе бидат класифицирани како приматели на социјална помош и со тоа ќе го изгубат статусот на ВРЛ.³⁵¹ Овие семејства се плашеле дека ќе бидат додадени на долгата листа луѓе кои чекаат да им се даде стан за којшто ќе немаат средства да го опремаат, а Владата ќе може да тврди дека конечно го решила проблемот со внатрешно раселените лица.³⁵²

341 Интервју со поранешна жителка на Арачиново и ВРЛ, Вајбер (Viber), 7 април 2021 г. Интервјуирала: Елена Ставревска.

342 Норвешки совет за бегалци, 72.

343 Интервју со поранешна жителка на Арачиново и ВРЛ.

344 Ibid.

345 Здружение на ВРЛ од Арачиново Зора, „За нас“, достапно: [овде](#).

346 Ibid.

347 Макфакс (2011) „Раселените од Арачиново бараат Врховен суд да не им ги земе парите“, 8 јуни, достапно: [овде](#).

348 Телма ТВ (2012) „Бездомници и по девет години по Охридскиот договор“, Македонска платформа против сиромаштијата, 22 март, достапно: [овде](#).

349 Наковски Мартин (2015) „Интеграција и/или реинтеграција на внатрешно раселените лица од воениот конфликт во Република Македонија од 2001 година“, *ЕтноАнтропозум* No. 14, достапно: [овде](#).

350 Топалова Катерина (2019), „Семејствата раселени во конфликтот во Северна Македонија сè уште чекаат да им биде решено станбеното прашање“, БИРН Скопје, достапно: [овде](#).

351 Ibid.

352 Ibid.

Што се однесува до Матејче, ВРЛ од таму живееја во два хотела во Куманово претворени во колективни центри, *Кристал* и *Ку-ба*. Овие два хотела беа дом и на ВРЛ од селата Ропалце и Опае. ВРЛ ја тужеа државата да им ги компензира претрпениот страв, нарушеното физичко и ментално здравје и земјиштата и куќите кои им беа оштетени во вооружениот конфликт. ВРЛ, кои вклучуваа етнички Срби/Србинки и етнички Македонци/Македонки, подоцна потпишаа спогодба со државата да ги повлечат тужбите, а државата да им плати компензација.³⁵³ Поголемиот дел примија компензација и се населија главно во Куманово.³⁵⁴ Во одредени случаи групи на семејства купуваа или градеа куќи во Куманово блиску едни до други затоа што им требаше поддршка и да бидат блиску едни со други.³⁵⁵

Запрашана дали нејзините дедо и баба, инаку ВРЛ, се чувствуваа како жртви, една од интервјуираните лица одговори: „Тие себеси се сметаа за жртви. Цело време. Приказната им беше онаа вообичаената: ‘Ние ним сè им дадовме, тие нам сè ни зедаа’ што можеби изгледа вистинито за луѓе кои биле присилени да ги напуштат своите домови. Но, тоа не е колективната вистина, особено не поради тоа што никој не се помачи да ги разбере корените на сето тоа, причините кои доведоа до оваа ситуација. Значи да – беа жртви, ама жртви на ситуацијата во која се најдоа и на системот кој дозволи тоа да се случи.“³⁵⁶

Во поглед на потребите на поранешните и преостанатите ВРЛ, од гледна точка на кој било облик на нивно претставување, од клучна важност е да се мапираат нивните локации, моменталниот статус и потребите. Денес тие не се претставувани од никого, а нивните искуства во јавниот домен се невидливи. Овие два аспекта се поврзани. Како што вели едно поранешно ВРЛ: „Важно е да се информира јавноста за она што се случи бидејќи во многу сегменти ова прашање е заборавено. А не смее да биде. И не смее да се случи повторно. Луѓето мора да слушнат за искуствата на ВРЛ (...) Каков избор и да направија – било да се вратиле, било да ги продале куќите или да се преселиле некаде на друго место – тие започнуваа од нула. Исто така, мора да се охрабрат луѓето да ги споделат своите искуства од она што го доживеале. Тоа важи за луѓето од сите етникуми. Многу често порано, па и ден-денес, остатокот од населението нè стигматизира. Луѓе кои немаат поминато низ истото нè осудуваат дека божем не сме се бореле доволно и дека сме дозволиле местото да стане онакво какво што е денес. Од наша страна, пак, ние мислиме дека државата не нè заштити доволно во тој период. Но, сето ова се заборава. Состојбата ќе беше сосема поинаква ако имаше некој да ги претставува ВРЛ дури и по затворањето на судските процеси. Многу е поинаку кога има некој/а да нè застапува, или организација која ја претставува групата. Ефектот е многу посилен отколку она што може индивидуално да се постигне.“³⁵⁷

Многу ВРЛ продолжуваат да се соочуваат со материјални потешкотии и не можат да најдат вработување, па потребата и од ваков вид помош беше укажана низ интервјуата.³⁵⁸ Дополнително, силно е нагласена потребата од психолошка помош, при што родовиот елемент и

353 Антиќ Јовчевска Светлана (2010), „Раселените ги напуштаат колективните центри“, Радио Слободна Европа, 1 септември, достапно: [овде](#).

354 KumanovoNews (2010), „Раселените на Мала Богородица во Матејче“, 20 септември, достапно: [овде](#), Антиќ Јовчевска Светлана (2012), „Мартина порасна а Матејче не го виде“, Радио Слободна Европа, 11 март, достапно: [овде](#).

355 Интервју со Дивна Јанкова, психотерапевтка која порано работела со ВРЛ во Куманово, Зум (Zoom), 19 април 2021. Интервјуирала: Елена Ставревска.

356 Интервју со поранешна жителка на Арачиново.

357 Интервју со поранешна жителка на Арачиново и ВРЛ.

358 Ibid.

меѓугенерациското влијание исто така се присутни. Дивна Јанкова, психотерапевтка кој година и пол работела со дел од ВРЛ во Куманово за време и веднаш по вооружениот конфликт, се осврнува на тоа дека на почетокот на сесиите доаѓале првенствено жени со намера не само да го процесираат она што го преживеале, туку и да најдат начин да им помогнат на своите деца да се прилагодат.³⁵⁹ Таа исто така ја истакна неопходноста да им се укаже психолошка поддршка на децата на ВРЛ кои во меѓувреме пораснале, но сепак многу од нив во себе носат „неразрешена тага“ која се манифестира на различни начини.³⁶⁰ Проблемот на неразрешената тага, макар и без да биде наречен со тоа име, се појави и во неколку други интервјуа. „На баба ми и дедо ми им требаше психолошка помош, признавање на нивниот статус на жртви од претходниот систем и некаква поддршка во изградбата на мрежи на солидарност и заедници во кои ќе можат да зборуваат за она што го преживеале. Ако ги прашате што би можеле да направите за да им помогнете, единственото нешто што ќе ви го речат е да го вратите времето назад. Во колективните центри тие живеат во една соба и сè им беше внатре, додека претходно живеат во трикатна куќа со широк двор. Баба ми беше домаќинка, се грижеше за куќата и таму ги пречекуваше внучињата на гости. И одеднаш се најде принудена да живее во една соба. Од друга страна, дедо ми имаше навика да го минува времето надвор од дома што продолжи и кога беа раселени, иако промената и нему му падна доста тешко. Ова сиот живот им го преврти наопаку, но секој од нив страдаше на сосема различен начин.“³⁶¹

За понатамошно работење со овие групи на жртви на долг рок се препорачува мапирање и организирање на сите кои се идентификуваат како ВРЛ како и на нивните деца или втората генерација. Со тоа ќе им се даде простор да се поврзат, но и потенцијално да најдат начин да бидат претставени и да заговараат за своите права. Друга препорака е да се работи специјално со втората генерација, со цел да се воспостави дијалог со други ВРЛ. Дополнително, како што умира постарата генерација на ВРЛ, станува уште поважно да се соберат оралните истории од различни делови од земјата и нивните искуства да станат видливи (преку објавување книга или некој друг медиум) како начин и за борба со постоечката општествена стигма, и за сочуввање на знаењето за 2001.

СЕМЕЈСТВА НА КИДНАПИРАНИТЕ И ИСЧЕЗНАТИТЕ

Кога во август 2001 г. беше потпишан ОРД, за киднапирани и исчезнати се сметаа 20 луѓе, меѓу кои 12 етнички Македонци и 6 етнички Албанци. Меѓу јули и август 2001 г., 12 етнички Македонци наводно биле грабнати од припадници на ОНА во Тетовскиот Регион, или од нивните куќи во Тетово и околните села или додека работеле на нивите.³⁶² Во октомври истата година полицијата даде изјава дека дванаесеттемина се убиени, а нивните тела се закопани во три масовни гробници блиску до Тетово.³⁶³ Но, кога екипите кои вршеа ексхумација на телата и ги испитуваа гробниците беа нападнати со огнено оружје и тројца полициски службеници беа убиени, операцијата беше стопирана веднаш по откривањето на првите останки.³⁶⁴ За тие останки беше утврдено дека им припаѓаат на четворица од дванаесетте киднапирани лица. Операцијата за

³⁵⁹ Интервју со Дивна Јанкова.

³⁶⁰ Ibid

³⁶¹ Интервју со поранешна жителка на Арачиново.

³⁶² Андонов Зоран (2019а) „18 години подоцна“, *Balkan Perspectives* 12, достапно: [овде](#).

³⁶³ Димовски Саше (2012) „Семејствата на киднапираниите Македонци бараат конечна разврска“, БИРН Скопје, достапно: [овде](#).

³⁶⁴ Ibid.

ексхумација на останатите осум тела никогаш вистински не продолжи. Долги години семејствата на четирите идентификувани лица одбиваа да ги земат и да ги закопаат останките бидејќи некои од нив не веруваа во резултатите од анализата, додека други одбиваа затоа што беа пронајдени само делумни останки. Двајца од нив конечно беа погребани во 2018 г.³⁶⁵ Тетовскиот суд во 2005 г. сите дванаесетмина формално ги прогласи за мртви и на секое семејство му додели отштета во износи меѓу 10 000 и 20 000 евра.³⁶⁶

Семејствата на киднапираните залудно бараат одговори и преземање одговорност цели две децении. Имаше два судски процеса за случајот на киднапираните Македонци. Во граѓанскиот процес, на државата ѝ беше наложено да плати отштета, за загрозување на животот преку неможност да спречи тероризам, која на роднините им беше исплатена во 2005 г.³⁶⁷ Беше започнат и кривичен судски процес за воени злосторства против цивилно население за киднапирањето на 12 цивили меѓу јули и август 2001 г. во Тетовскиот Регион (познат и како случај Непроштено) против целото раководство на ОНА за вршење на воени злосторства според принципот на командна одговорност. Двата случаи беа затворени откако Собранието го изгласа автентичното толкување на Членот 1 од Законот за амнестија во 2011 г.³⁶⁸

Во 2014 во Непроштено, блиску до Тетово, беше отворен меморијален парк со споменик во чест на четворицата киднапирани мажи од селото. Според поранешниот претседател на *Надеж*, здружение регистрирано во 2003 г. со цел да ги претставува семејствата на киднапираните во 2001., споменикот е место каде што семејствата може да се потсетат на своите сакани и да запалат свеќи бидејќи немаат гробови.³⁶⁹ Според поранешен член на *Надеж*, семејствата на киднапираните отсекогаш дејствувале заеднички, но откако на неколку семејства им биле понудени работни места (најверојатно од оние на власт) тие се дистанцирале од здружението.³⁷⁰ Во Централниот регистар здружението моментално фигурира како неактивно.³⁷¹

Комисијата за киднапирани и други исчезнати лица, формирана во ноември 2001 г. под покровителство на Европската Унија, истражи извесен број од случаите на исчезнати лица, меѓу кои и на шесте етнички Албанци. Помеѓу 17 април и 20 август 2001 г. тројца етнички Албанци исчезнаа во различни делови од земјата откако полицијата ги нападнала нивните домови или ги запрела нивните возила на контролни пунктови. Според Амнести интернешенал „иако фактите за околностите под кои тие луѓе исчезнале останува допрва јасно да се утврдат, сепак има основа за сомневање за вмешаност на државата.“³⁷² Останките на тројца од нив биле пронајдени во 2004 г., две во масовна гробница и една на одделна локација.³⁷³ Тројца други Албанци исчезнаа во истиот период, но за околностите на нивното исчезнување има многу малку информации и тие остануваат исчезнати и ден-денес.

365 Андонов op.cit.

366 Димовски op.cit.

367 Андонов op.cit.

368 Андонов op.cit.

369 Нова ТВ (2014). „Тетовско Непроштено: Отворен е спомен-парк во чест на киднапираните од 2001“, 24 јули, достапно: [овде](#).

370 Димовски op.cit.

371 Централен регистар на Република Северна Македонија (2021). „Здружение *Надеж* - Тетово“ достапно: [овде](#).

372 Амнести интернешенал (2003). „Каде се сега? Нивните семејства мора да дознаат! Наводните „исчезнувања“ и грабнувања во 2001.“, достапно: [овде](#).

373 Блажевска Катерина (2015). „Бомбата“ ги отвори раните за 12-те киднапирани Македонци“, ДВ, достапно: [овде](#).

Непосредно по завршувањето на конфликтот, семејствата на исчезнатите Албанци ги здружија силите со семејствата на исчезнатите Македонци во нивната потрага по вистина и правда. Но, набрзо „од засега нејасни причини, тие целосно се повлекоа и ја прекратија дотогашната соработка, престанаа да се обраќаат до институциите и останаа недостапни за разговор.“³⁷⁴ Поради немањето пристап, за оваа студија не беа направени интервјуа со членови на семејствата на киднапираните и/или исчезнатите лица. Поради тоа, нивните потреби остануваат непознати и секој детален преглед на луѓето погодени од вооружениот конфликт би бил нецелосен без да се спомнат и тие.

Се чини дека јавноста речиси сосема заборава на ситуацијата во која се наоѓаат семејствата на киднапираните и исчезнатите, иако тие никогаш не добиле никаква правда, а дел од нив сè уште ги немаат најдено своите блиски. Во однос на оваа група, препораката е да се направи обид да се воспостави контакт со семејствата на сите киднапирани и исчезнати, како етнички Македонци така и етнички Албанци, со цел да се разберат нивните потреби и потоа да се работи на активности кои ќе ги обединат за поуспешно да се борат за нивно исполнување.

СЕМЕЈСТВА НА ЦИВИЛНИТЕ ЖРТВИ

Овој дел од студијата е посветен на семејствата на цивилните жртви дефинирани како неборци (луѓе кои не зеле активно учество во борбените дејства), а биле убиени или ранети за време на вооружениот конфликт во 2001 г. Точниот број на овие убиени и ранети лица е непознат. Според Министерството за внатрешни работи, за ОНА се вели дека убила десет цивили, но бројот на цивили убиени или ранети од страна на државните безбедносни сили останува непознат.³⁷⁵ Десет члена на семејството Зимбери, меѓу кои и деца, беа убиени за време на армиското гранатирање на селото Слупчане (Општина Липково) во мај 2001 г.³⁷⁶ Според Хјуман рајтс воч, други десет цивили, меѓу кои и едно дете, беа убиени за време на полициска операција во селото Љуботен (блиску до Скопје) од 10 до 12 август 2001 г.³⁷⁷ За овој случај, Обвинителството на Меѓународниот кривичен суд за Поранешна Југославија (МКСЈ) отвори истрага против поранешниот Министер за внатрешни работи Љубе Бошковски и поранешниот инспектор за придружба во Службата за обезбедување на претседателот во Министерството за внатрешни работи Јохан Тарчуловски.³⁷⁸ Во 2008, Судскиот совет го ослободи Бошковски, а Тарчуловски го осуди на 12 години затвор за „кршење на законите и обичаите на војување, безобзирно уништување и сурово постапување.“³⁷⁹ Откако одлежа две третини од затворската казна, Јохан Тарчуловски беше ослободен од затвор и се врати во својата земја во 2013 г.³⁸⁰ Неколку години подоцна, во 2016 г., беше избран за пратеник во Собранието за партијата ВМРО ДПМНЕ.³⁸¹

374 Андонов, op.cit.

375 Марушиќ Сениша Јаков (2021). „Последиците од конфликтот во Северна Македонија, се чувствуваат и по дваесет години“, БИРН Скопје, достапно: [овде](#).

376 Филипска Славица (2017). „Војната никогаш не е опција“, 360 степени, достапно: [овде](#).

377 Хјуман рајтс воч, (2001). „Злосторства против цивили: Злоупотреби од страна на македонските сили во Љуботен, 10-12 август 2001“, достапно: [овде](#).

378 Меѓународен правен ресурсен центар (2021) „Бошковски и Тарчуловски (ИТ-04-82)“, достапно: [овде](#).

379 Ibid.

380 МИА (2013) „Тарчуловски ослободен од затвор“, ДВ, 10 април, достапно: [овде](#).

381 Андоновска Елена (2016). „Осудениот за воени злосторства Тарчуловски стана пратеник“, БИРН Скопје, 19 декември, достапно: [овде](#).

Според Вериме Зимбери која била присутна, но го преживеала гранатирањето кое уби десет члена од нејзиното семејство, колку што таа знае, нема ни иницијативи ни здруженија формирани од или за семејствата на цивилните жртви.³⁸² Таа вели дека имало околу десет цивилни жртви во Тетово, десет во Љуботен и десет во Слупчане, но никогаш не се сретнала со семејствата на другите цивилни жртви.³⁸³ Вериме забележува дека за време на вооружениот конфликт им помагале борци од ОНА, но потоа цивилните жртви биле заборавени и од 2002 г. никој повеќе не ги ни спомнува: „Фокусот беше на воените ветерани и воените жртви, а цивилите никој не ги памети.“³⁸⁴

Абедин Зимбери, уште еден член на истото семејство, поранешен командант на ОНА за Карадачкиот Регион и поранешен член на парламентот, се осврнува на моменталната ситуација со семејствата на цивилните жртви помеѓу етничките Албанци: „Сум немал директен контакт со другите албански семејства на цивилни жртви, иако еднаш индиректно започнав иницијатива да се евидентираат сите семејства и нивните потреби, па да видам што можам да сторам за нив. Некои од нив веќе се згрижени, некои се зачленети во политички партии, па нивните потреби се задоволуваат преку нив. Но, оние кои немаа врски останаа заборавени и во многу тешка положба. Зборувам за Липковскиот Регион. Во Тетово, на пример, општината се погрижи за нив – дел ги вработија, дел ги вдомија итн. Но за овде, можам да кажам дека 60% од нив се во тешка положба.“³⁸⁵

Во април 2010 г. група пратеници предводена од Абедин Зимбери и Даут Реџеџи поднесе Предлог-закон за посебните права на инвалидите на ОНА, на членовите на семејствата на цивилните жртви и на членовите на семејствата на паднатите борци на ОНА за време на конфликтот во 2001 година.³⁸⁶ Клучно е дека, за разлика од постоечкиот таканаречен Закон за ветерани кој е опишан во наредниот дел на студијата, овој предлог-закон содржеше обештетувања за цивилните жртви. И покрај тоа, на седницата во јуни 2010 год. на која од 89 присутни пратеници и пратенички (од вкупно 120) гласаа 61, а од нив 11 беа за и 50 против.³⁸⁷ Собранието не го усвои предлог-законот.³⁸⁸ Иако сите пратеници кои гласаа за предлогот беа етнички Албанци, сите етнички албански пратеници не го поддржаа предлогот или не беа присутни на седницата.³⁸⁹ Правата на цивилните жртви од вооружениот конфликт од 2001. не се признаени во македонскиот правен систем до ден-денес, иако една анкета од 2012 г. покажа дека 83% од сите етнички групи поддржуваат законска заштита на правата на цивилните жртви независно од нивната етничка припадност.³⁹⁰

Потребите на семејствата на цивилните жртви се повеќекратни. Во интервјуата најмногу беше истакнато признавањето на загубите кои ги претрпеле овие семејства, видливоста на проблемот,

382 Интервју со Вериме Зимбери, Уотсап (WhatsApp), 10 април 2021 г. Интервјуирала: Елена Ставревска.

383 Ibid.

384 Ibid.

385 Интервју со Абедин Зимбери, Вајбер (Viber), 14 април 2021 г. Интервјуирала: Елена Ставревска.

386 Кржаловски Александар (2012) „Законот за бранителите - краток осврт на политиките за реинтеграција“, Македонски центар за меѓународна соработка, достапно: [овде](#).

387 Собрание на Република Македонија (2010) „Предлог на закон за посебните права на инвалидите на ОНА, на членовите на семејствата на цивилните жртви и на членовите на семејствата на паднатите борци на ОНА за време на конфликтот во 2001 година“, достапно: [овде](#).

388 Кржаловски, op.cit.

389 Собрание на Република Македонија, op.cit.

390 Ibid.

како и правна, материјална и психолошка поддршка. Како што објаснува Вериме Зимбери: „Семејствата се разочарани без разлика колку членови загубиле. На пример, братучед ми ја загуби сопругата, синот и ќерката и за него немаше никаква помош, ниту пак било какво признавање за нивната загуба. Некои имаат длабоки психички лузни, но немаат добиено никаква психолошка помош. Тетка ми, која ја загуби ќерка си, секоја година некаде во мај, отприлика во времето кога се случи гранатирањето, прекинува контакт со сите. Зема силни лекови и е во длабока депресија. Никој нема работено со останатите членови на семејството (...) Дури и на материјален план, тие живеат сиромашно бидејќи во целото домаќинство никој не зема плата. Тие се борат или да најдат работа или да се иселат. Мораа да го остават минатото зад себе за да можат да се борат за живот во сегашноста. Замислете, пет или шест луѓе да живеат од една плата.“³⁹¹

Потребите на членовите на овие семејства исто така се и родово профилирани, што е друг аспект кој не се зема предвид. Вериме се обиде да објасни дел од оваа динамика: „Жените во овие подрачја не се многу образувани и цело време се дома за разлика од мажите кои го минуваат времето на работа, надвор од дома. Кога жените седат дома, тие имаат време да продолжат да размислуваат за она што се случило и уште подлабоко да потонат во таа траума. Огромна е потребата со нив да работи психолог, но и нивните деца да се вработат и да останат во државата наместо да заминат во странство во потрага по работа. Тоа, исто така, би било еден вид поддршка за постарите членови на семејството.“³⁹²

Абедин Зимбери, кој е најгласниот, а можеби и единствениот кој се бори за правата на семејствата на цивилните жртви, говори за немањето поддршка од страна на различни државни институции во барањето на било какви права и отштета: „Побарав од Претседателот на државата да ни помогне така што ќе се сретне со семејствата на цивилните жртви и можеби ќе им помогне со вработување за да не се чувствуваат сосема заборавени од државата и институциите. На пример, во случајот со семејството на брат ми, тие ја загубија ќерката. Во семејството никој не работи и дури синот мораше да го прекине школувањето бидејќи нема пари. Како да очекуваме нивните деца да ѝ бидат лојални на оваа држава ако истата таа држава дури не го ни признава нивното страдање? Од Претседателот не добивме никаков одговор и така тоа заврши. Освен ова, во поглед на добивањето било каква поддршка од државата, во 2003 г. ние се обидовме да ја тужиме државата за убиствата. Но, наместо од тоа нешто да добиеме, сите кои тужеа мораа да платат 1500 евра бидејќи тужбата беше отфрлена, па така тие се откажаа. Замислете, да платите 1500 евра кога никој во семејството не ви работи! Со тоа, на некој начин, како да нè дотепеа, како вторпат да бевме убиени. Но, за нас е клучно да се знае кој ги уби цивилните жртви на обете страни. Важно е да се понесе одговорност за тие да добијат правда. Оној кој сторил злосторства мора да понесе одговорност. И важно е непрестајно да се зборува за ова и да се осигура дека прашањето ќе остане видливо.“³⁹³ Што се однесува до барањето правда, Вериме напоменува дека семејствата на цивилните жртви најверојатно може да го однесат предметот до Европскиот суд за човекови права, но тие „не се образовани“ и не знаат како да го изодат тој пат за добивање признание и правда.³⁹⁴

391 Интервју со Вериме Зимбери.

392 Ibid.

393 Интервју со Абедин Зимбери.

394 Интервју со Вериме Зимбери.

Што се однесува до претставувањето, тие не чувствуваат дека некој ги претставува, што уште посилено ја нагласува потребата од поорганизиран пристап во застапувањето на семејствата на цивилните жртви. Една од интервјуираните сугерираше дека мешањето на цивилните и воените жртви претставува проблем „затоа што целата државна помош за албанските жртви оди преку Демократската унија за интеграција (ДУИ – политичка партија формирана од членови на расформираната ОНА). Тие одлучуваат кој што ќе добие, сè е партизирано и политизирано, а оние на власт, кои од 2001. наваму станаа милионери, немаа никакви загуби во нивните семејства.“³⁹⁵ Абедин се надоврзува на тоа дека политичките партии мислат на цивилните жртви и нивните семејства само за време на изборните кампањи и потоа веднаш ги забораваат во наредните четири години од мандатот.³⁹⁶

СЕМЕЈСТВА НА ВОЕНИТЕ ЖРТВИ

Според некои проценки, за време на вооружениот конфликт над 70 припадници на државните безбедносни сили биле убиени, а над 340 ранети. Исто така, преку 80 членови на ОНА биле убиени, додека бројот на ранети е непознат.³⁹⁷ Од 80 жртви од редовите на ОНА, околу 20 се граѓани на Косово и Албанија.³⁹⁸

Законот за посебните права на припадниците на безбедносните сили и членовите на нивните семејства беше донесен во 2002 г. и беше изменет и дополнет во 2003 г., 2004 г. и 2007 г.³⁹⁹ Тој опфаќа пет вида на права: вработување, вдомување, еднократна парична помош, образование и семејна пензија.⁴⁰⁰ Последново е регулирано со измените и дополнувањата од 2003 г.. Она што е важно е дека поголемиот број од овие повластици се достапни само на членовите на семејствата од државните безбедносни сили кои биле убиени или инвалидизирани во војната, но не и за останатите преживевани припадници на безбедносните сили.

Во септември 2001 г. беше формирано здружението на ранетите и семејствата на загинатите припадници на вооружените сили *Херои на Македонија*.⁴⁰¹ Во 2012 г. здружението имало 1200 члена од 68 семејства.⁴⁰² И покрај тоа што претставнички и претставници на здружението имаат изјавено во минатото дека со законот од 2002 г. и наредните измени и дополнувања се исполнети 97 проценти од нивните барања, семејствата се соочија со одложувања на исплаќањето надомест за нематеријална штета, пристапот до бесплатни здравствени услуги или добивањето на неопходна поддршка.⁴⁰³ Членка на семејството на еден од десетте резервисти убиени од заседа на 8 август 2001 г. зборуваше за дел од правата проширени да важат и за семејствата на резервистите. Тие се состојат од вработување на мал број членови од семејството,

395 Интервју со Вериме Зимбери.

396 Интервју со Абедин Зимбери.

397 Клековски Сашо (2012) „Бранители, ОНА и цивилните жртви“, достапно: [овде](#).

398 Ibid.

399 Министерство за внатрешни работи на Република Македонија (2007). „Закон за посебните права на припадниците на безбедносните сили и членовите на нивните семејства“, достапно: [овде](#).

400 Ibid.

401 Централен регистар на Република Северна Македонија (2021). „Здружението на ранетите и семејствата на загинатите припадници на вооружените сили на Македонија – Македонски херои Скопје“, достапно: [овде](#).

402 Маленкова Татјана (2012). „Херои на Македонија 2001. во посета на општина Охрид“, ТВМ Охрид, 28 јуни, достапно: [овде](#).

403 Мета.мк (2017). „Владата ќе бара решение за проблемите на семејствата на загинатите бранители“, достапно: [овде](#).

пристап до образование, семејна пензија, стан под наем со можност подоцна да се откупи по прифатлива цена, како и сместување во армискиот камп на Охридско Езеро.⁴⁰⁴ Интервјуираното лице го истакна и родовиот аспект на неопходноста од задоволување на основните потреби, со оглед на фактот што многу од членовите на тие семејства биле мајки со мали деца кои, одеднаш, морале сами да ги прехрануваат семејствата.⁴⁰⁵ Дискутирајќи за застапувањето и правата на тие семејства, интервјуираното лице рече: „Едно е кога нешто ти се дава, а сосема друго кога тоа ти сам го бараш. Јас не сакам ништо да барам. На крајот на краиштата, од кого да барам? Државата во која сега на власт се оние кои го убија татко ми?“⁴⁰⁶ Во тој поглед, интервјуираното лице чувствуваше дека не може да има правда за татко им и за останатите паднати резервисти додека членови на поранешната ОНА се на власт.⁴⁰⁷

Кога станува збор за видливоста, претставувањето и меморијализацијата на загинатите членови на безбедносните сили, членовите на семејствата и здруженијата на ветерани секоја година организираат помени во различни делови од државата. На некои од нив, каков што е случајот со поменот на Карпалак, присуствуваат претставници и претставнички од Владата⁴⁰⁸ или министри, министерки, и градоначалници/чки,⁴⁰⁹ а на останатите помени членовите на семејствата се оставени самите на себе, со свои сили и средства да им оддаваат почит на своите сакани.⁴¹⁰ Спомен-плочата на Карпалак на местото каде се случи заседата честопати е уништувана или отстранувана.⁴¹¹ Во 2019 г., тогашниот Национален координатор за воени и полициски ветерани им вети на семејствата дека ќе се изгради споменик штом земјата влезе во НАТО. Влезот во НАТО се случи во март 2020 г., но до денешен ден ова ветување не им е исполнето.⁴¹²

Истовремено, членовите на семејствата на жртвите од ОНА, како и самите ветерани од ОНА остануваат надвор од заштитата на законот. Тие беа опфатени од гореспоменатиот предлог-закон на Зимбери и Реџеми кој Собранието не го усвои. Како што објаснува Фуат Бекири, син на паднат борец од ОНА и сведок во случајот Љуботен, за семејствата на паднатите борци на ОНА „води грижа“ ДУИ.⁴¹³ Во таа смисла, политичката партија наместо државата е таа која се грижи за основните потреби на семејствата и ги обезбедува нивните права на образование и вработување.⁴¹⁴ Притоа, станува очигледен вакуумот кој го остава државата со незадоволување на потребите на семејствата на сите воени жртви. Од своја страна, тоа е поврзано со одбивањето на македонските политички партии, делумно под влијание на различни ветерански структури, да

404 Интервју со членка на семејство на еден од резервистите убиени на Карпалак, Фејсбук (Facebook), 7 април 2021 г. Интервјуирала: Елена Ставревска.

405 Ibid.

406 Ibid.

407 Ibid.

408 Андонов Зоран (2019b) „Загинатите бранители кај Карпалак ќе добијат споменик по влезот во НАТО и релаксирање на меѓуетничките односи, вели Стојанче Ангелов“, Сакам да кажам, 8 август, достапно: [овде](#).

409 Македонски медија сервис (2021). „Се одбележуваат 20 години од конфликтот во 2001. во Крива Паланка“, 3 август, достапно: [овде](#); Expres.mk (2021). „20 години од загинавањето на бранителот Атанас Јанев во Арачиново“, 23 јуни, достапно: [овде](#).

410 Вучевска Милена (2021). „Живот даде за Македонија, но никаква почит за возврат – 20 години од загинавање на полицаецот Цоки“, Алфа ТВ, достапно: [овде](#).

411 Андонов Зоран (2019c) „Повторно отстранета спомен-плочата за загинатите бранители во Карпалак“, Сакам да кажам, 14 мај, достапно: [овде](#).

412 Андонов, op.cit.(2019b).

413 Интервју со Фуат Бекири, Вајбер (Viber), 6 април 2021. Интервјуирала: Елена Ставревска.

414 Ibid.

ги признаат борците на ОНА за легитимни ветерани од вооружен конфликт наместо за сила која ги загрозила поредокот и интегритетот на државата. На тоа се гледа како на давање исти права и легитимитет на државните безбедносни сили и на ОНА.

Фуат Беќири, член на здружение на семејства на паднати борци на ОНА составено речиси исклучиво од машки членови на семејствата, нагласува дека главна активност на здружението е годишното одбележување на почетокот на вооружениот конфликт.⁴¹⁵ За оваа цел, тие побарале и добиваат финансиска поддршка преку различни министри и градоначалници од ДУИ како и од приватни бизнисмени.⁴¹⁶ Претрпените загуби цврсто ги поврзуваат семејствата кои членуваат во здружението и тие, и покрај обидите од различни политички партии да ги раздвојат, остануваат обединети.⁴¹⁷

Сепак, останува нејасно дали поддршката од ДУИ се однесува на сите членови на семејства на паднати борци на ОНА или само на оние кои се дел или тесно поврзани со ДУИ. На пример, едно интервјуирано лице од Теарце се сеќава дека „едно семејство на паднат борец на ОНА со три ќерки, на почетокот доби некаква поддршка, но потоа, по неколку години, мајката со ќерките мораа да се вратат кај нејзините родители бидејќи повеќе не им ја плаќаа киријата. Има многу вакви примери, а сè поретки и поретки пригоди во кои се присетуваме на овие жртви. Во моментот, ми се чини дека такви пригоди се само 14 март, денот кога започна вооружениот конфликт во Тетово и денот на потпишување на ОРД.“⁴¹⁸

Една специфична заедничка одлика која се наметнува од податоците од интервјуата е дека на ниедно од семејствата на загинатите борци, било од безбедносните сили било од ОНА, не им била понудена психолошка поддршка. Интервјуираните јасно ја посочија таа потреба дури и денес и покрај тоа што има поминато доста долго време откако ги претрпеле нивните загуби. Покрај ова, се чини дека на семејствата на воените жртви од двете страни им се исполнети најосновните потреби, било директно преку државата или преку ДУИ како политичка партија. Сепак, без детално евидентирање на жртвите, нивните семејства и нивните потреби, останува нејасно колку од семејствата остануваат надвор од овие инструменти, без никој да им помага или да ги претставува.

Препораката е да се работи со семејствата на воените жртви првенствено кон градењето доверба и потенцијално кон градењето дијалог, ако се укаже таква потреба.

ГРУПИ НА ВЕТЕРАНИ

Бројот на луѓе кои учествувале во вооружениот конфликт во 2001. варира за обете страни, па затоа е тешко да се процени точниот број на ветерани во земјата. Независно од нивниот број, ветераните од двете страни денес се единствените луѓе погодени од конфликтот во 2001. чии здруженија (составени исклучиво од мажи) остануваат активни во јавната сфера.

⁴¹⁵ Интервју со Фуат Беќири.

⁴¹⁶ Ibid.

⁴¹⁷ Ibid.

⁴¹⁸ Интервју со Метин Муареми.

Иако Законот за посебните права на припадниците на безбедносните сили на Република Македонија и членовите на нивните семејства беше изгласан во 2002 г. и беше изменет и дополнет во 2003 г., 2004 г. и 2007 г., тој примарно им дава права само на воено инвалидизираните и на семејствата на загинатите меѓу државните безбедносни сили.⁴¹⁹ На останатите припадници на безбедносните сили овој закон им гарантира само две права: бесплатно високо образование заедно со предност во добивањето студентско сместување, и предност при аплицирање за работа во државни институции, единици на локална самоуправа, јавни претпријатија и јавни институции.⁴²⁰ Освен овој Закон не постојат други државни мерки или програми посветени на реинтеграција на ветераните и останатите поранешни учесници во вооружениот конфликт.

Одлучувачки фактори за формирањето на Достоинство во 2007 г., според Стојанче Ангелов – еден од основачите и поранешен генерал во македонските специјални полициски единици, беа барањето права за ветераните од безбедносните сили и „исправување на неправдите кои им се сторени“ од страна на власта.⁴²¹ Во еден момент, здружението имало над 10 000 члена од кои 1000 активни.⁴²² Зборувајќи за Законот од 2002 г. и главните постигнувања на Достоинство, Стојанче Ангелов рече: „Законот од 2002 г. беше добар за воено инвалидизираните лица, но оние кои не беа ранети не добија ништо. Останатите имаа две права: бесплатно високо образование и предност при аплицирање за работа. Но, тешко дека некој се има вработено на тој начин, барем не некој кој јас го познавам (...) Со Достоинство ние успеавме да исправиме неколку неправди. Прво, во 2009 г. ги принудивме ВМРО (ВМРО ДПМНЕ, партија која тогаш беше на власт), да ги повлече тужбите кон воено инвалидизираните лица за враќање на отштетата од државата. Второ, ги принудивме да се согласат професионалните војници да останат вработени во армијата сè до пензија, макар и да бидат распределени на други позиции. Трето, во 2009 – 2010 го натеравме претседателот Иванов да ги одликува паднатите борци и нивните семејства, а неодамна јас поднесов иницијатива за одликување на тројца мртви генерали. И, како последно, да не бевме ние, поголемиот број од луѓето целосно ќе забораваа на војната.“⁴²³ Достоинство во 2008 г. предложи и нов закон за ветераните од безбедносните сили кој Парламентот не го усвои.⁴²⁴ Во март 2011 г., врз основата на здружението се формира нова политичка партија Достоинство, предводена од Ангелов. Нејзина цел беше да ги реши проблемите на ветераните и да ги задоволи нивните барања преку политичката арена и да стане „третиот македонски заштитен знак“ – „партизаните ја формираа Комунистичката партија од која настана СДСМ, комитите ја формираа или се асоцирани со ВМРО, а Достоинство е третиот македонски заштитен знак – бранителите од 2001.“⁴²⁵

Освен Достоинство, постојат и други, не толку јавно експонирани здруженија на ветераните. На пример, во Прилеп во 2002 г. беше основано здружението на учесници во вооружените дејствија при одбрана на суверенитетот на Република Македонија 2001 – 2002 наречено ЗУВО 2001 – 2002. Намерата зад здружението е да се вклучат сите резервни воени регрути кои беа повикани

419 Министерство за внатрешни работи на Република Македонија, *op.cit.*

420 *Ibid.*, 3-4

421 Интервју со Стојанче Ангелов, Скајп (Скype), 26 април 2021 г. Интервјуирала: Елена Ставревска.

422 *Ibid.*

423 *Ibid.*

424 Кржаловски *op.cit.*

425 Интервју со Стојанче Ангелов.

во 2001 г. и 2002 г. во Армијата и кои беа пратени во кризните региони.⁴²⁶ Главна цел на ЗУВО 2001 – 2002 е и тие да бидат опфатени со Законот од 2002 г. за и неговите членови да ги добијат правата на бесплатна здравствена заштита, образование и социјална сигурност, како и надоместоци за времетраењето на службата. Како што вели претседателот на здружението Рубин Секулоски: „Ако ги добиеме овие нешта, со тоа ќе стекнеме и статус во општеството и нема повеќе да нè нарекуваат пијаници, арамии итн. Тогаш, дури и да умрам, барем ќе знам дека она што сум го сторил ќе биде признато со добивањето на тој статус. За мене, тоа е правда.“⁴²⁷ Иако порано ЗУВО 2001 – 2002 имаше многу членови и одредена моќ, со текот на годините дел од членовите умреа, дел се разочараа или се обесхрабрија од нивната положба во општеството, трети емигрираа, па така останаа околу 150-200 членови кои плаќаат членарина и околу 50-60 активни членови.⁴²⁸ Друго здружение на ветерани е *Карпалак* кое е формирано во Прилеп од и за преживеаните учесници од заседата кај Карпалак.⁴²⁹

Од друга страна, ветераните од ОНА на никој начин не се заштитени од законот. Всушност, може да се каже дека гореспоменатиот закон од 2002 г. оди чекор подалеку преку тоа што безбедносните сили ги дефинира како оние кои „организирано учествувале во одбрана на независноста, територијалниот интегритет и суверенитет на Република Македонија и во спречување на насилно уривање на демократските институции утврдени со Уставот на Република Македонија“ и на тој начин ги исклучува ветераните од ОНА.⁴³⁰

ОНА беше демобилизирана пролетта 2002 г. по потпишувањето на ОРД во август 2001 г. и крајот на воените дејства во ноември 2001 г. На 5 јуни 2002 г. беше формирана нова политичка партија, Демократска унија за интеграција (ДУИ) чие раководство беше практично истото со раководството на ОНА.⁴³¹ Здружението на ветерани од ОНА беше формирано истата година. Како што објаснува Раим Лимани, поранешен командант на ОНА и член на ДУИ и на здружението: „Здружението беше формирано 2002 г., а основачкото собрание се одржа во Скопје. Основачи беа команданти на ОНА, тие го иницираа ова. Неформално, сите учесници од ОНА се членови, иако и други луѓе може да станат членови (...) Што се однесува до одделеноста на политичката партија ДУИ од здружението, формално тие се одделни ентитети, но не можам да тврдам дека здружението во практика е имуно на партиско влијание, особено ако земеме предвид дека водачите на здружението се поранешните водачи на ОНА, а поранешните водачи на ОНА се водачи и на ДУИ. Така, речиси е невозможно да се биде имун на политички влијанија, иако јас од почетокот бев против нив. ДУИ направи одредени работи за ветераните, но тоа е далеку од доволно. Тие требаше да сторат многу повеќе.“⁴³²

426 Талески Горан (2020) *Воени приказни на прилепските ветерани од 2001*. Прилеп: Мировна акција, достапно: [овде](#).

427 Интервју со Рубин Секулоски, поранешен резервист и сегашен претседател на ЗУВО 2001 – 2002, Вајбер (Viber), 7 април 2021 г. Интервјуирала: Елена Ставревска.

428 Ibid.

429 Талески Горан (2020) *op.cit.* 13.

430 Министерство за внатрешни работи на Република Македонија, *op.cit.* 1.

431 Талески Дане (2011). „Од куршуми до гласачки ливчиња: трансформација од герила до политичка партија во Македонија“, труд презентирани на Семинарот на Институтот за политички науки, Централноевропски универзитет, достапно [овде](#).

432 Интервју со Раим Лимани, Вајбер (Viber), 9 април 2021 г. Интервјуирала и превела: Елена Ставревска.

Раим Лимани е конкретен кога станува збор за целите на здружението: „Здружението е формирано со цел да се заштитат правата на поранешните борци на ОНА и тие да се ресоцијализираат и прифатат како сите останати општествени групи. Има и други цели, но оваа е најглавната. Но, многу припадници на ОНА едвај преживуваат, така што мислам дека не успеавме во тоа. Се разбира, ист е случајот и со други општествени групи, но овие луѓе заслужуваат малку повеќе внимание затоа што тие беа непосредно вклучени во вооружениот конфликт. (...) Во основачките документи на здружението се напоменува дека ние се стремиме да добиеме закон кој ќе ги заштити правата и на припадниците на ОНА. Не можам да зборувам за причините зошто тоа не е сторено, но видлив е отпорот на македонските политички партии за ова прашање.“⁴³³

Поради незадоволство од имплементирањето на ОРД и несоодветното адресирање на причините кои доведоа до вооружениот конфликт, како и „недостоественото застапување на интересите на ветераните од страна на ДУИ“ беше формирана Организацијата на воени ветерани на ОНА.⁴³⁴ Како што објаснува нејзиниот претседател Бесим Хода: „Организацијата ја формиравме во април 2005 г., веднаш по истекувањето на периодот официјално предвиден за имплементирање на ОРД (...) Организацијата има 1014 члена (...) До ден-денес, војниците на ОНА од страна на законот се третираат како терористи кои во 2001 г. ги загрозиле суверенитетот и интегритетот на државата. Единствен исклучок се оние борци на ОНА кои привремено сега се дел од власта, во кои спаѓа поголемиот дел од раководство на ОНА. Во целост, сите политички партии кога се на власт ги игнорираат убиените, нивните семејства, воено инвалидизираниите, како и борците на ОНА кои претрпеле физички и психички повреди. Напротив, тие, за жал, служат како карти за политички поени на партиите за време на изборните кампањи. И ОНА, за жал, продолжува да се злоупотребува за политичка пропаганда од двете страни. Токму затоа, ние формиравме независна организација, Организација на воените ветерани од ОНА, која беше создадена, на прво место, како противтежа на другата НВО на ветерани од ОНА, која е дел од ДУИ и креира политики кои се во полза на ДУИ, а не за каузата на Албанците и причините и целите на ОНА. Организацијата е формирана од војници од ОНА кои не се политички определени и кои веруваат дека нивните барања, идеали, починати пријатели и нивните семејства се третираат како политичка карта и дека се манипулира во нивно име. Тоа се должи на тоа што законот не ги третира подеднакво двете страни од вооружениот конфликт (...) Ние работиме на тоа да дадеме отпор кон манипулативната националистичка пропаганда на албанските политички партии за време на предизборната кампања, да ги заштитиме војниците на ОНА од таквата злоупотреба, а и да реагираме кога нашите припадници неправедно се нападнати и обвинети од институциите на државата поради самото учество во војната.“⁴³⁵

И без да бидат директно запрашани, некои од интервјуираните говореа за своите права споредено со правата на ветераните од другата страна на вооружениот конфликт. На пример, Бесим Хода забележува: „Ние, во принцип, немаме ништо против тоа припадниците на државните безбедносни сили да примаат надоместоци бидејќи, како што покажа самото променување на уставниот поредок со Охридскиот договор, вината беше кај државата, а не кај луѓето. Ние никогаш не сме се бореле против тоа тие да не можат да ги уживаат своите права заедно со

433 Интервју со Раим Лимани.

434 Интервју со Бесим Хода, поранешен борец на ОНА и претседател на Организацијата на воени ветерани од ОНА, Вајбер (Viber), 14 април 2021 г.

Интервјуирала: Елена Ставревска.

435 Ibid.

воените ветерани и воено инвалидизираните лица. Ние секогаш сме се залагале двете страни да ги уживаат истите права.⁴³⁶ Донекаде слично со него, иако нагласува дека ветераните од ОНА можеби „добиле повеќе“ отколку резервните воени регрути, Рубин Секулоски вели: „Дури сум подготвен да речам дека сите ние треба да си ги добиеме своите права. Сите ние учествувавме во војната. И тие имаат деца, мајки, татковци, сестри (...) Сите ние сме жртви на владеењето во тоа време, жртви на системот.“

Запрашани за односот со другите ветерански здруженија, сеедно дали од истата или од другата страна на вооружениот конфликт, меѓу некои од нив преовладува расположение дека „имаат капацитет заедно да работат, не само да се осигурат дека сите (нивни) потреби ќе бидат задоволени и да ги обединат сите ветерани, туку и за пошироко, општествено помирување.“⁴³⁷ Во таа насока, во 2018 г. се појави една иницијатива предводена од Стојанче Ангелов и Абедин Зимбери која беше прв чекор кон таквото помирување.⁴³⁸ Според Ангелов: „Поминаа 20 години. Време е конечно да се помириме. Всушност, дури и доцниме. Бројот на загинали за време на конфликтот, и кај ОНА и кај бранителите, е релативно мал, иако се разбира дека имаше и трагедии. Но, не треба да чекаме уште 100 години за да се помириме. Токму тоа е следното на што сакам да работам (...) Што се однесува до иницијативата со Абедин, него го знам како непријател во војната. Зошто го почитувам и го избрав него? Во Кумановско-липковскиот Регион ние немавме ниту едно сверство. Се боревме, се убивавме едни со други, безбедносните сили убија десет цивили од семејството Зимбери кои се погодија на погрешно место во погрешно време бидејќи не очекувале дека може да има цивили во селото среде битката. Загубата која Абедин ја претрпи беше страшна: меѓу убиените беше и неговата ќерка. Но, и покрај таквата загуба, тој не дозволи гневот да завладее со него. Тие ни заробија двајца војници. Најмногу што им сториле е што им удриле шлаканица, но ниту ги тепале ниту ги малтретирале. Токму затоа го почитувам – бидејќи е вистински војник. Тој лично ги бранеше заробените велејќи дека ќе го убие секој што ќе ги удри. Дури и кога цивилите се во прашање, да – многумина отидоа, но немаше ниту едно сверство. Ете, затоа го одбрав Абедин како некој од другата страна. Мислам дека иницијативата подобро е прифатена од наша страна, но Абедин виде голема мака со луѓето од неговото село.“⁴³⁹

Осврнувајќи се на иницијативата насочена да покаже дека: „сите ние треба да подадеме рака едни кон други и да го оставиме вооружениот конфликт зад нас, во минатото“ – Зимбери рече: „Што беше-беше. Сега треба да гледаме напред и заедно да работиме да создадеме заедничка држава. Дваесет години по вооружениот конфликт ние сè уште сме сведоци на толку многу говор на омраза, особено на дигиталните медиуми. Полошо е дури и од 2001 (...) Во поглед на иницијативата, интелектуалците навистина ги поддржаа моите напори со генералот Ангелов. Но, на многумина во моето село, кои не ја разбираат суштината на она што го работиме, тоа воопшто не им се допадна (...) Сепак, мислам дека и тие подоцна почнаа да сфаќаат која беше вистинската мотивација зад сето тоа. Но, не можам јас сам да ја туркам целата работа (...) Јас сум ветеран, но ме нема на списокот на ветерани и не се чувствувам застапуван од никого. Партијата која изникна од вооружениот конфликт ги застапува интересите само на оние кои се блиски до таа партија. Другите ветерани останаа на маргините. Во основа, здружението на ветерани треба да

436 Ibid.

437 Интервју со Раим Лимани.

438 ТВ.мк (2018). „На различни страни во 2001 година, сега заеднички се борат за мир: Ангелов и Зимбери во Студио 1“, 21 декември, достапно: [овде](#).

439 Интервју со Стојанче Ангелов.

го прави она што го правам јас со Стојанче. Но, тоа здружение во принцип создава само повеќе национализам и дотура масло на огнот предизвикувајќи уште повеќе омраза. Тие не сакаат ние да ја протуркаме оваа работа.⁴⁴⁰

Очајната ситуација во која се наоѓаат многу ветерани ја нагласуваат речиси сите при дискусијата за потребите на ветераните. Исто така, недостигот на психолошка поддршка ја истакнуваат речиси сите интервјуирани. На пример, Ангелов истакна: „Ние го потценивме ПТСР. Јас како личност со ПТСР дури и денес не се чувствувам како некој со ПТСР (...) Повеќето од нас, во специјалните единици, сме така, што доведе до тоа неколку луѓе да бидат убиени и до неколку случаи на тешки телесни повреди (...) ПТСР се покажа и излезе на површина на сите можни начини: некои умреа од рак, некои умреа од срцев удар, некои станаа алкохоличари, некои вршеа семејно насилство, некои, меѓу кои и јас, се разведоа. Имаше многу манифестации внатре во семејствата кои никогаш не беа третирани.“⁴⁴¹

Дел од ветераните го поврзаа неисполнувањето на основните потреби со незадоволството и недостигот на правда што ги чувствуваат ветераните. На пример, Лимани вели: „Не можеш да очекуваш некој да биде задоволен кога не му се задоволени егзистенцијалните потреби. Токму затоа ние го баравме законот и токму затоа сакавме припадници на ОНА да бидат вклучени во различни сфери од општеството, што според нашето мислење ќе придонесеше кон помирување. Во овој момент, постои недоверба, огромна недоверба од страна на припадниците на ОНА кон државните институции и дури политичките партии. Немаме точни бројки или евиденција за потребите на сите поранешни припадници на ОНА, но од кажување, барем од моите соселани, повеќето ја напуштија државата за да преживеат. Затоа, изгласувањето на еден таков закон би помогнал да се задоволат одредени потреби, да се зближат луѓето и, во крајна линија, да се помират.“⁴⁴² – Тој нагласи дека во моментот работат на реформирање на здружението со што би станало поактивно и потенцијално би се одделило од партијата, па на тој начин би се осигурале дека тие ќе го заземат своето место во тековните случувања.⁴⁴³

Речиси сите интервјуирани изјавија дека политичарите, од обете страни, се сеќаваат на ветераните единствено за време на изборните кампањи. Некои од интервјуираните подвлекоа дека и ветераните и нивните здруженија имаат потреба она што се случи во 2001. да се запамети. Во оваа смисла, Ангелов рече: „Немаме институционална меморија за 2001 (...) Сите си ги чуваме нашите лични спомени, но ако утре умрам, сите нешта кои ги знам, а никаде не се документирани, ќе бидат загубени.“⁴⁴⁴

Се чини дека ветеранските здруженија имаат голем број различни потреби и тие потреби варираат од едно до друго здружение, делумно во зависност од нивната блискост со оние на власт. Во одредени случаи, иако нецелосно кажано така, присутна е потреба од помош околу зајакнувањето на организациските капацитети како и усовршување на вештините со што би можеле да го документираат она што го доживеале и да ја зголемат својата видливост во

440 Интервју со Абедин Зимбери.

441 Интервју со Стојанче Ангелов.

442 Интервју со Раим Лимани.

443 Ibid.

444 Интервју со Стојанче Ангелов.

јавноста. Во речиси сите случаи поддршка околу залагање и околу наредни чекори во насока на транзициска правда би биле од помош. Сè на сè, здруженијата на ветераните, или барем оние кои овде се интервјуирани, се чини дека се многу понапред во поглед на подготвеноста и учеството во процесот на помирување споредено со другите сегменти од општеството.

Ако се земе предвид недостигот од достапни онлајн архивски материјали од времето на вооружениот конфликт, поради тоа што многу од најголемите медиумски организации од тоа време во меѓувреме престанаа да постојат, оралните истории и знаењата на ветераните од 2001. можат да бидат клучни во развивањето култура на паметење на вооружениот конфликт. За таа цел, се препорачува да се работи со ветераните во оваа насока. Друга препорака е со здруженијата да се работи на воспоставување дијалог меѓу различните страни. Некои ветерани имаат потенцијал да придонесат, па дури и да предводат национална дискусија за вооружениот конфликт и помирувањето.

ЛУЃЕ ОД РЕГИОНИТЕ ПОГОДЕНИ ОД ВООРУЖЕНИОТ КОНФЛИКТ

Во моментот нема здруженија кои ги обединуваат луѓето од регионите погодени од вооружениот конфликт специфично околу нивните искуства или заеднички потреби. Зборувајќи за можните причини за тоа, Метин Муареми забележа: „Луѓето не се организираат во здруженија поради тоа што многу од нив се поврзани со политичките партии како начин да дојдат до вработување. Гледајќи колку е висок процентот на невработеност, тоа, според нив, е единствен начин. Исто така, постои силна поделба меѓу етничките групи и така тие ја губат перспективата од која можат да делуваат.“⁴⁴⁵ Имајќи го ова на ум, истражувањето и интервјуата ги идентификуваа ситуацијата и потребите на три групи лица, посредно или непосредно погодени од вооружениот конфликт, кои можат да бидат потенцијални групи за соработка.

Една таква група е групата на помали етнички заедници, особено Ром(к)ите кои живеат во областите погодени од вооружениот конфликт. Имајќи ги предвид систематската дискриминација и недостигот на заштита од страна на државата со кои се соочуваа и во Југославија и по независноста, припадниците на ромската заедница беа ставени во положба да мораат да направат тежок избор за време на вооружениот конфликт – да ги поддржат борците на ОНА и нивната борба за малцински права или понекогаш да бидат регрутирани во безбедносните сили и да ја поддржат борбата за територијалниот интегритет на државата.⁴⁴⁶ Многу ретко се обрнува внимание на ова. Како што со право напоменува Акиф Кариман, еден од основачите на најгласното ромско граѓанско движење *Аваја*: „Кога станува збор за 2001. и помирувањето, цело време дискусијата се врти околу етничките Македонци/ки и етничките Албанци/ки, а останатите се забораваат (...) Всушност, има многу работи кои не ги знаев (за искуствата од вооружениот конфликт) сè додека не почнав да правам интервјуа со припадници на ромската заедница, меѓу кои и мајка ми.“⁴⁴⁷ Истовремено, на политички план, Дехран Муратов, новинар со ромско потекло, забележува дека „2001. направи овие помали етнички заедници да бидат повидливи со тие политички договори, Охридскиот договор. Пред 2001. тие беа невидливи затоа што беа слеани со едната или другата (поголема) етничка заедница во зависност од местото на живеење (...) Денес,

445 Интервју со Метин Муареми.

446 Талески Горан, Колс Томас, Јусуфи Салиу Фланза и Китаноски Боро (2014). *Извини, ама ти си од погрешна националност/Më fal, por ti je nga kombësia e gabuar*, Прилеп: Мирвна акција, достапно: [овде](#) (на македонски и албански).

447 Интервју со Акиф Кариман, Зум (Zoom), 22 април 2021 г. Интервјуирала: Елена Ставревска.

благодарение на ОРД (некои луѓе од помалите етнички заедници) имаат гарантирани позиции што не беше случај претходно.“⁴⁴⁸

Вклученоста на Ромите во вооружениот конфликт и влијанието што го имал тој врз нив се сосема невидливи. Истовремено, постои страв да се зборува за тие искуства, со голема недоверба поради децениите дискриминација, угнетување и исклучување на оваа заедница. Постои потреба да се создаде безбеден простор во кој Ромките и Ромите можат да го споделуваат она што го доживеале во вооружениот конфликт. Препораката за работа со ромската заедница е да се даде приоритет на собирањето орални истории од преживевани искуства и, преку оваа и други активности, тие да станат видливи и потенцијално да покренат дискусија за сеќавањето на 2001. надвор од двата доминантни наративи кои се анализирани во последното поглавје од оваа студија.

Втора група се наставниците и наставничките по историја во земјата. Денес учебниците по историја запираат кај прогласувањето независност на земјата, па вооружениот конфликт од 2001. на никаков начин не е обработен. Освен тоа, учебниците по историја одделно ги обработуваат историските настани кои се „важни“ за албанскиот народ и оние кои се „важни“ за македонскиот народ, при што првите се предаваат во доминантно албанските одделенија, а вторите на доминантно македонските одделенија. Преостанатите заедници дури не се ни спомнуваат во учебниците.⁴⁴⁹ Иако има одредени иницијативи од наставниците, наставничките и граѓанските организации за вклучување на помалите етнички заедници во учебниците и за креирање заеднички историски наратив за вооружениот конфликт во 2001., овие иницијативи не беа прифатени од владините образовни тела и Министерството за образование.⁴⁵⁰ Некои од интервјуираните наставнички и наставници по историја изјавија дека нивното инволвирање во граѓанскиот сектор и различните иницијативи и проекти произлегуваат од утврдената потреба за подобри учебници по историја и подобра настава по историја.⁴⁵¹

Посочена беше потребата од повеќе активности кои ги собираат заедно наставничките и наставниците по историја, со оглед на тоа што повеќето од нив воопшто немаат контакт едни со други. Ваквите активности би биле со цел да им се помогне да изградат меѓусебна доверба и заеднички да работат на тоа историјата да се предава на инклузивен и соодветен начин кој ќе ги поттикнува учениците/ците да научат за другите заедници во нивното општество. Во поглед на работата со наставниците/чките по историја, се препорачува да се организираат активности, не само со наставници/чки по историја од регионите погодени од вооружениот конфликт, туку, ако е можно, и пошироко.

Третата група се млади луѓе од регионите најпогодени од вооружениот конфликт. Со оглед на фактот што 2001. не е опфатена со наставните програми и во голема мера отсутува од

448 Интервју со Дехран Муратов, Зум (Zoom), 13 април 2021 г. Интервјуирала: Елена Ставревска.

449 Фокус-група со наставници по историја: Мерјем Емини (наставничка по историја во основно училиште во Тетово), Кенан Исени (средношколски наставник по историја во Скопје) и Харун Реџеми (наставник по историја во основно училиште во Тетово), Зум (Zoom), 23 април 2021 г. Интервјуирала: Елена Ставревска.

450 Фокус-група со наставници по историја: Интервју со Мире Младеновски, наставник по историја во основно училиште во Ново Село, Зум (Zoom), 12 април 2021 г. Интервјуирала: Елена Ставревска.

451 Фокус-група со наставници по историја: Интервју со Мире Младеновски; интервју со Ирена Младеновска, наставник во основно училиште во Скопје. Зум (Zoom), 13 април 2021 г. Интервјуирала: Елена Ставревска.

националниот дискурс, младите луѓе родени околу и по 2001. за вооружениот конфликт најмногу учат од своите семејства. Како последица на тоа, траумата или „заборавот“ на вооружениот конфликт од постарите генерации преминува и врз нив. Освен тоа, ученичките и учениците од различни етникуми главно учат во одделни училишта или барем во одделни паралелки, па ретки се примерите младите луѓе да бидат заедно и да учат едни од други. Како обид да се спротивстават на ваквата поделба, неколку млади активист(к)и интервенираат во јавниот простор преку мурали и постери.⁴⁵²

Има примери кога млади луѓе од различни етникуми не зборуваат на ист (локален) јазик или одбиваат да го зборуваат јазикот на другиот етникум, па прибегнуваат кон англискиот како јазик за комуникација кога има потреба. Во некои случаи, кога е потребен превод на македонски или албански, од практични причини се користи англискиот јазик. Таков е примерот со состаноците на извршниот тим на Унијата на средношколци, иако сите документи на Унијата се и на албански и на македонски јазик.⁴⁵³

За младите, како оние кои биле деца за време на вооружениот конфликт, така и оние родени по 2001., како идентификувани потреби и како препораки се наметнуваат воспоставувањето дијалог за градење доверба и продолжување на градењето култура на паметење.

3.3 Официјални иницијативи за соочување со минатото (вклучувајќи закони и политики релевантни за жртвите и останатите групи погодени од вооружениот конфликт)

Иницијативите за соочување со минатото на земјата, особено со вооружениот конфликт во 2001., благо речено, се ограничени. Ова поглавје дава краток преглед на некои официјални и неофицијални иницијативи кои се релевантни во поглед на соочувањето со минатото.

ОХРИДСКИОТ РАМКОВЕН ДОГОВОР И ЗАКОНСКИТЕ ИЗМЕНИ

Рамковниот договор склучен во Охрид познат и како Охридски рамковен договор (ОРД) го означи официјалниот крај на воените дејства меѓу ОНА и државните безбедносни сили, иако имаше одредени судири и подоцна истата година и во 2002 г. ОРД беше потпишан на 13 август 2001 г. од тогашниот Претседател на државата и претставници на Внатрешната македонска револуционерна организација – Демократска партија за македонско национално единство (ВМРО ДПМНЕ) и Социјалдемократскиот сојуз на Македонија (СДСМ), Демократската партија на Албанците (ДПА) и Партијата за демократски просперитет (ПДП).⁴⁵⁴ Индикативно е тоа што на ОРД не се потпишани претставници на ОНА. Наместо тоа, албанската заедница се сметаше претставена преку потписниците на ДПА и ПДП во координација со ОНА. Собранието го ратификуваше Договорот на 16 ноември 2001 г.⁴⁵⁵

452 Интервју со Јетмир Хасани и Валон Куќи, мировни активисти од Скопје, Зум (Zoom), 14 април 2021 г. Интервјуирала: Елена Ставревска; Интервју со Елена Савеска, мировна активистка од Тетово, Зум (Zoom), 16 април 2021 г. Интервјуирала: Елена Ставревска.

453 Интервју со Бленди Ходаи, претседател на Унијата на средношколци, Зум (Zoom), 16 април, 2021 г. Интервјуирала: Елена Ставревска.

454 Охридски рамковен договор (2001) op.cit.

455 Канада: Одбор за имиграција и бегалци на Канада (2003) *Македонија: Имплементација на Рамковниот (Охридски) договор*, достапно: [овде](#).

ОРД „целосно и безусловно“ ја отфрла „употребата на насилство за остварување политички цели“ и го нагласува мултиетничкиот карактер на Македонија и важноста Уставот целосно да ги исполнува потребите на сите нејзини граѓан(к)и.⁴⁵⁶ Меѓу основните принципи се нагласува дека „развојот на локалната самоуправа е од суштествено значење за поттикнување на учеството на граѓаните во демократскиот живот, и за унапредување на почитувањето на идентитетот на заедниците.“⁴⁵⁷ Развојот на децентрализирана управа е еден од главните аспекти вклучени во ОРД. Договорот содржи и многу други одредби кои се однесуваат на: прекин на воените дејства и доброволно разоружување, целосно распуштање на етничките албански вооружени групи, недискриминација пред законот и правична застапеност на заедниците во јавната администрација, посебни собраниски процедури кои ќе осигураат да нема тиранија на мнозинството за одреден број на клучни прашања, право на образование и употреба на јазиците како и символите, како израз на идентитетот. Договорот има и три анекси: Анекс А ги содржи договорените уставни амандмани кои гарантираат одредени политички и културни права; Анекс Б ги назначува измените во законодавството во најмалку девет закони неопходни за имплементација на ОРД; и Анекс Ц содржи одредби за имплементација и мерки за градење доверба, вклучувајќи ја и улогата на меѓународната заедница.

Вообичаено се смета дека ОРД е целосно имплементиран.⁴⁵⁸ Меѓутоа, за време на своето постоење здружението на ВРЛ од Арачиново Зора често ја потсетуваше власта дека одредбата која предвидува дека „сите страни ќе работат да обезбедат враќање на бегалците кои се граѓани или имаат законски престој во Македонија и на раселените лица, во нивните домови, во што е можно покус временски период“ не е имплементирана. Покрај овие недостатоци, иако ОРД не содржи директни одредби кои налагаат или силно охрабруваат соочување со минатото, севкупната имплементација донесе одредени елементи на транзициска правда во земјата и претставува добра појдовна точка (колку и да е ограничена) за развојот на едно мирно општество. А како партиите на власт, од друга страна, го искористуваа ОРД и законските и институционални промени кои произлегуваат од него, е сосема друго прашање кое е надвор од тематиката на оваа студија.

СЛУЧАИ ОД МКСЈ И АМНЕСТИЈА

Имаше неколку случаи на наводни воени злосторства извршени за време на вооружениот конфликт во Македонија. Во 2002 г. четири обвиненија за воени злосторства беа покренати против припадници на ОНА, кои подоцна, истата година беа префрлени под надлежност на Обвинителството на МКСЈ. Тие четири случаи беа: 1) Случајот *Мавровски работници* кој се однесува на киднапирањето, малтретирањето и измачувањето на петмина вработени во градежното претпријатие „Маврово“ во август 2001 г.; 2) Случајот *Непроштено* кој се однесува на киднапирањето на 12 цивили од страна на борци на ОНА во јули и август 2001 г. во Тетовскиот Регион; 3) Случајот *Липковска брана* кој се однесува на „четириесетдневната рестрикција на вода за пиење на градот Куманово со затворање на вентилите од водоводниот систем блиску до Липковското Езеро кое во тој период беше под контрола на ОНА“⁴⁵⁹ и 4) Случајот *Водство на ОНА* кој се однесува на обвинението на целото водство на ОНА за извршувањето на неколку воени

⁴⁵⁶ Охридски рамковен договор (2001), op.cit. член 1,1, 1,3 и 1,4.

⁴⁵⁷ Охридски рамковен договор (2001), op.cit. член 1,5.

⁴⁵⁸ Марушиќ, op.cit.

⁴⁵⁹ Станоески Оливер (2013) „Транзициска правда во Македонија по конфликтот: концептуални проблеми и дефиниција. Скопје“. Институт за демократија. 107 (изворно на англиски јазик).

злосторства според начелото на командна одговорност. Дополнително, во 2004 г. Обвинителството на МКСЈ покренува истрага за случајот Љуботен во кој поранешниот министер за внатрешни работи, Љубе Бошковски, и поранешниот полициски старешина во својство на инспектор за придружба во Службата за обезбедување на претседателот во Министерството за внатрешни работи, Јохан Тарчуловски, беа обвинети за воени злосторства извршени од страна на државните безбедносни сили во селото Љуботен во август 2001 г.

Бошковски беше ослободен, а Тарчуловски беше прогласен за виновен и осуден на 12 години затвор.⁴⁶⁰ Останатите четири случаи, поради барањето на Советот за безбедност на ООН сите истраги на МКСЈ да се завршат до крајот на 2007 г. му беа вратени назад на македонското правосудство во февруари 2002 г.⁴⁶¹ Сите четири случаи подоцна беа прекинати со автентичното толкување на Законот за амнестија од 2002 г.

Собранието на Република Македонија во 2002 г. го донесе Законот за амнестија како обид да се заштитат борците од двете страни од кривичен прогон за злосторствата извршени за време на вооружениот конфликт во 2001 г. Законот експлицитно ги исклучи воените злосторства, злосторствата против човештвото и другите прекршувања на меѓународното право кои се под јурисдикција на МКСЈ.⁴⁶² Но и покрај тоа, во јули 2011 г. таа рестрикција беше заобиколена кога Собранието го усвои таканареченото автентично толкување на Законот за амнестија со што се дозволи амнестијата да се прошири на сите случаи кои МКСЈ ги врати на домашните судови.⁴⁶³ Случајот *Јама*, кој се однесува на четири тела од тројца Албанци од Македонија (Хајредин Халими, Ислам Велиу и Ибраим Велиу) и еден бугарски граѓанин (Радослав Бадев) пронајдени во масовна гробница во областа Јама, кој беше заглавен во Основното јавно обвинителство со години, исто така беше отфрлен со автентичното толкување.⁴⁶⁴

Џевдет Хајредини добро ја доловува целата динамика на политичкото договарање зад оваа одлука: „Хашкиот трибунал ги врати случаите за да се процесираат овде. Наместо тоа, партиите кои тогаш беа на власт одлучија дека автентичното читање на законот треба да ги опфати и овие случаи. И објавените снимки покажуваат дека ВМРО ДПМНЕ го поддржа тој закон во замена за тоа ДУИ, нивен коалиционен партнер во тоа време, да не бара ништо друго. На снимките се слуша Груевски кој бара да влезат пратениците на ВМРО да гласаат, за да има кворум, додавајќи: ‘за да бидеме раат цел мандат.’ И навистина, во тој период ДУИ не истапија со никакви нови барања. Но да, мислам дека тие случаи требаше да одат на суд бидејќи кога имаш амнестија, тоа не значи дека она за што си обвинет воопшто не се случило.“⁴⁶⁵ Токму овој чин во голема мера е невралгична точка во соочувањето на земјата со вооружениот конфликт од 2001 г. бидејќи автентичното толкување на Законот за амнестија практично ги спречи жртвите да добијат правда и да се утврди чија е одговорноста.

460 Меѓународен правен ресурсен центар (2021). „Бошковски и Тарчуловски (IT-04-82),“ достапно: [овде](#).

461 Станоески, *op.cit.*

462 Кулашиќ Емина (2012). Транзициска правда во Македонија и нејзиниот однос со демократијата. Скопје: Центар за истражување и креирање политики, 4 (изворно на англиски јазик).

463 *Ibid.*

464 Станоески, *op.cit.*

465 Интервју со Џевдет Хајредини.

ЗАКОН ЗА ВЕТЕРАНИ И СРОДНИ ИНИЦИЈАТИВИ

Процесите на разоружување, демобилизација и реинтеграција (РДР) вообичаено се клучни за општествата кои закрепнуваат од вооружен конфликт. Додека првите две – разоружување и демобилизација – беа вклучени во текстот на ОРД во однос на борците на ОНА, реинтеграцијата на учесниците во вооружениот конфликт од двете страни не беше земена предвид во времето кога се потпишуваше договорот. Две децении подоцна, таканаречениот Закон за бранители остана единствениот, благо кажано ограничен обид на државно ниво за реинтегрирање мал број ветерани од поранешните безбедносни сили. Во меѓувреме, одредени ветерани од ОНА блиски до ДУИ беа вработени во државни институции. Токму затоа, отсуството на напори за реинтеграција од страна на државата⁴⁶⁶ останува суштински недостиг и е главното барање на различните групи на ветерани. Реинтеграцијата на ветераните во голема мера налага одреден вид соочување со минатото во поглед на тоа како законите и државата ги третираат ветераните од ОНА.

Како што беше споменато во претходните поглавја, Законот за посебните права на припадниците на безбедносните сили на Република Македонија и членовите на нивните семејства беше изгласан во 2002 г. и беше изменет и дополнет во 2003 г., 2004 г. и 2007 г. Овој закон главно се фокусира на воено инвалидизирани ветерани, нивните семејства и семејствата на загинатите припадници на безбедносните сили. Тој гарантира извесни права поврзани со вработување, станбено прашање, еднократни парични надоместоци, образование и семејни пензии.⁴⁶⁷ Правата на ветераните кои не се воено инвалидизирани се ограничени на предност за јавни вработувања и пристап до бесплатно високо образование. Ветераните од ОНА не се опфатени од Законот, како што е објаснето погоре.

Досега имало неколку нови законски иницијативи кои се однесуваат на ветераните. Таква е иницијативата на здружението на ветерани Достоинство од 2008 г.⁴⁶⁸ чии предложени законски решенија предвидуваа бесплатна здравствена заштита и ослободување од партиципација за сите припадници на безбедносните сили кои учествуваа во вооружениот конфликт во 2001 г., можност за пензионирање пет години порано и засметување на двоен стаж на резервистите за времето додека биле ангажирани во безбедносните сили за време на конфликтот. Во 2010 г., група пратеници во Собранието, предводени од Абедин Зимбери и Даут Реџеџи, поднесоа предлог-закон за борците на ОНА конципиран според постојниот Закон за припадниците на безбедносните сили од 2002 г. во кој дополнително се предвидуваа надоместоци за семејствата на цивилните жртви.⁴⁶⁹ Во 2012 г. се појави и друга иницијатива чиј предлог-закон во голема мера ги вклучи барањата на Достоинство од 2008 г., додаде нови права и понатаму ги разјасни условите за побарување права врз основа на законот од 2002 г.⁴⁷⁰ Собранието ниту прифати некоја од овие иницијативи, ниту пак успеа да поттикне поширока јавна расправа на таа тема, што би се подразбирало како соочување со минатото.

⁴⁶⁶ Со ваква цел имаше ограничени и тесно насочени обиди од организациите на граѓанското општество. На пример, проектот на Македонскиот центар за меѓународна соработка работеше со 600 ветерани од обете страни на нивните познавања на англиски јазик и компјутерски вештини, повеќе: [овде](#).

⁴⁶⁷ Министерство за внатрешни работи на Република Македонија, op.cit.

⁴⁶⁸ Кржаловски, op.cit.5.

⁴⁶⁹ Ibid.

⁴⁷⁰ Ibid. 6.

МЕМОРИЈАЛИЗАЦИЈА ПРЕКУ СПОМЕНИЦИ

До ден-денес не постојат споменици на вооружениот конфликт од 2001г. директно финансирани од државата. Но, и покрај тоа, имаше значителни напори – главно од поединци, групи, разни организации и здруженија и локални власти – убиените во 2001 г. да се одбележат преку споменици. Виден споменик посветен на паднатите припадници на безбедносните сили од 2001 г. беше поставен спроти Собранието, во Општина Центар во Скопје. Покрај тој споменик, во различни делови од земјата има споменици на загинатите во вооружениот конфликт. Местоположбата на спомениците речиси секогаш следи своевидна етничка просторна поделеност,⁴⁷¹ каде спомениците на паднатите безбедносни сили се наоѓаат на места со мнозинско македонско население, додека спомениците на паднатите борци на ОНА во места со мнозинско албанско население. На пример, во Непроштено има два споменика: во таканаречениот албански дел од селото има споменик подигнат во 2002 г. за двајца Албанци загинати во борбите меѓу ОНА и полицијата, додека во таканаречениот македонски дел од селото во 2014 г. беше подигнат споменик за четворицата киднапирани Македонци: Крсто Гоговски, Стојан Михајловски, Васко Михајловски и Цветко Михајловски.⁴⁷² Има и ретки примери кога се преминува преку ваквите линии на симболичко разграничување. На пример, спомен-плочата за резервистите убиени во заседата кај Карпалак одбележува главно македонски жртви во област со мнозинско албанско население. Но, оваа спомен-плоча често се уништува или отстранува без никој за тоа да одговара.

Освен спомениците на жртвите (или, како што ги нарекуваат војниците на ОНА, мачениците) имаше неколку обиди, особено од ДУИ, за пошироко одбележување на вооружениот конфликт од 2001 г. Да наведеме два такви примера: во 2008 г. во Општина Чаир во Скопје, ДУИ отвори Музеј на слободата која вооружениот конфликт во 2001 г. го контекстуализира во пошироката борба за права на албанскиот народ.⁴⁷³ А во 2021 г., лидерот на ДУИ Али Ахмети вети дека во ноември 2021 г. ќе биде завршен долгоочекуваниот споменик на албанските жени, мајки и сестри од Општина Липково.⁴⁷⁴

Од неодамна стана тренд религиски институции да стануваат активни во меморијализацијата при што некои од нив посветуваат спомен-плочи или дури градат места за поклонување во чест на жртвите од 2001 г. Таков пример е џамијата која моментално се гради во Матејче, посветена на мачениците од 2001 г.⁴⁷⁵

Нема службен регистар на споменици за конфликтот во 2001 г., па нивниот точен број е непознат. Но, анегдотските докази укажуваат дека тој број е значителен. *Мировна акција* работи на мапирање, не само на спомениците низ земјата, туку и на писаните на нив и се очекува да го заврши тој процес некаде во 2022 г.

471 Види Ставревска Елена (2016). „Простор, класа и мир: Спацијално владеење во поствоена Босна и Херцеговина“ во Спацијализирање на мирот и конфликтот: мапирање на продуцирањето места, точки и размери на насилство, ур. Аника Бергдал и Сузан Бакли – Зистел, 141–158. Лондон. Палгрејв Мекмилан (изворно на англиски јазик).

472 Тоевски Свето (2013). „Споменици на новите поделби“, ДВ, достапно: [овде](#).

473 Време (2008). „Отворен музеј на ОНА“, 29 ноември, достапно: [овде](#).

474 Канал 5 ТВ (2021). „Ахмети во Слупчане: Денес е посебен ден, ние мора да ги одбележуваме сите паднати борци“, 2 мај, достапно: [овде](#).

475 Вб.тк (2021). „Камен-темелник на џамијата „Маченици од 2001 г. во Матејче, Куманово“, 6 јуни, достапно: [овде](#) (изворно на албански јазик).

РАБОТАТА НА ГРАЃАНСКОТО ОПШТЕСТВО ВО НАСОКА НА СООЧУВАЊЕ СО МИНАТОТО

Иницијатива која предизвика најмногу внимание во јавноста во поглед на соочување со минатото е таа за формирање *регионална комисија за утврдување на фактите за воените злосторства и за другите тешки кршења на човековите права извршени на територијата на некогашна СФРЈ* од 1 јануари 1991 г. до 31 декември 2001 г., позната како иницијативата за РЕКОМ.⁴⁷⁶ *Коалицијата за регионална комисија (РЕКОМ)*, што е мрежа на граѓански организации од постјугословенските простори, е формирана во 2008 г., а во Македонија е проширена во 2009 г. Работата на Коалицијата во земјата ја координираше *Мировна акција*, а Боро Китаноски стана прв национален координатор.⁴⁷⁷ До јуни 2011 г. кога Собранието на Коалицијата за РЕКОМ го усвои Статутот на идната Комисија за РЕКОМ, *Мировна акција* веќе имаше воспоставено цврста мрежа од партнери во државата – меѓу кои граѓански организации, здруженија на луѓе погодени од вооружениот конфликт и поединци, организираше една национална и две регионални консултации за Статутот на РЕКОМ и го координираше учеството на делегациите на консултациите во другите земји.⁴⁷⁸

Иницијативата за РЕКОМ донекаде ја направи повидлива потребата од соочување со минатото во земјата. Како што вели Китаноски: „Иако Македонија е прилично неважна во регионални рамки, РЕКОМ изгледаше како шанса да сработиме дел од неопходната работа дома.“⁴⁷⁹ Всушност, некои од интервјуираните контактирани за оваа студија, меѓу кои и дел од ветераните, ја пофалија иницијативата дека отворила простор за дискусија за одредени мачни теми. Во 2011 г. Иницијативата го промени пристапот избирајќи таканаречени јавни заговарачи, по еден за секоја земја, кои требаше да лобираат кај претседателите на државите да го поддржат воспоставувањето на РЕКОМ. Тоа го промени видот на активности во Северна Македонија и, на некој начин, го стесни нејзиниот делокруг. Во септември 2021 г., финансирано преку инструментите за надворешна политика на ЕУ, мрежата за РЕКОМ отвори повик за невладини организации да поднесат предлози за мали проекти кои придонесуваат кон транзициска правда, градење доверба и регионално помирување.⁴⁸⁰

Освен РЕКОМ, мал број на граѓански организации имаат работено во областа на мировното образование и разрешувањето конфликти. Во нив спаѓаат *Мировна акција* (Прилеп/Тетово), *Центар за човекови права и разрешување конфликти* (Скопје), *Центар за ненасилна акција* (Белград/Сараево), *Центар за балканска соработка ЛОЈА* (Тетово), *Македонски центар за цивилно образование* (Скопје) и *Првата детска амбасада Меѓаши* (Скопје). Преку една деценија Центарот за тренирање и вмрежување за ненасилна акција Курве (Вустров) обезбедува поддршка за проекти фокусирани врз изградбата на мир и соочување со минатото во Република Северна Македонија како дел од програмата Цивилен мировен сервис при германското Министерство за економска соработка и развој. Фокусот на повеќето од нив е работата со наставници/чки, ученици/чки и училишта за развивање на сензибилитет потребен за разрешување конфликти и изградба на мир.⁴⁸¹ Сепак, *Мировна акција* се истакнува како единствена организација која значително е посветена на соочување со минатото и вооружениот конфликт од 2001 г.

476 РЕКОМ Мрежа за помирување (2021). „За РЕКОМ“, достапно: [овде](#).

477 Интервју со Боро Китаноски, Зум (Zoom), 22 април 2021 г. Интервјуирала: Елена Ставревска.

478 Стојчевски Предраг (2013). *Иницијативата за РЕКОМ помеѓу два броја на „Отворено“*, достапно: [овде](#).

479 Интервју со Боро Китаноски.

480 РЕКОМ мрежа за помирување (2021). „Повик за мали проекти“, 1 септември, достапно: [овде](#).

481 Интервју со Сафет Балажи, Скајп (Skype), 12 април 2021 г.; Интервју со Ана Битољану, Зум (Zoom), 21 април 2021 г. Интервјуирала: Елена Ставревска.

Покрај нивните тренинзи, кои според сите интервјуирани кои учествувале во нив се неверојатно ефективни, *Мировна акција* е прва организација во земјата која во 2008 г. започна да собира орални истории од вооружениот конфликт. Во многу случаи, како на пример во селата на Шар Планина во северозападниот дел од земјата, интервјуер(к)ите на *Мировна акција* се првите луѓе кои ги слушнале приказните и искуствата на погодените од вооружениот конфликт.⁴⁸² Како дел од тој процес, обучени интервјуерки и интервјуери собираат животни приказни за кои никој никогаш не прашал и на тој начин акцентираат аспекти од вооружениот конфликт кои инаку би останале невидливи во јавноста. Овие животни приказни се на луѓе кои живеат во селата каде што се одвиваа воените судири, жените сведочки на вооружениот конфликт, внатрешно раселените лица, ветераните, припадниците и припадничките на помалите етнички заедници итн. Во таа смисла, книгите со животни приказни и промотивните настани им даваат можност на луѓето, ако ништо друго, барем да почнат да размислуваат за она што се случи во 2001 г. Досега, влијанието на ваквото собирање животни приказни е двократно. Од една страна, во услови кога вооружениот конфликт од 2001 г. воопшто не се изучува во училиштата и јавно не се дискутира, онлајн објавените орални истории даваат уникатни материјали за сите кои сакаат нешто да научат за овој дел од историјата на земјата. Во таа смисла, овие збирки се непроценливи и за истражувач(к)ите. Од друга страна, оралните истории влијаат и преку промотивните настани кои отвораат простор соседите да слушнат што преживеале „другите“, ветераните од спротивните страни да се сретнат едни со други и заедничките искуства да се препознаат преку етничките поделби.

Од неодамна, тимот на *Мировна акција* соработува со Асоцијацијата на наставници по историја во Македонија и работи со наставници и наставнички по историја во рамки на проектот Толкување на заедничката историја на современото време.⁴⁸³ Како дел од овој проект, наставниците/чките по историја и тимот на *Мировна акција* остварија пилот часови по историја во мешани класови, прирачник за воннаставни активности по предметот историја за основни и средни училишта и анализа за осовременување на учебниците по историја.⁴⁸⁴ Овие напори треба да се сфатат во контекст на фактот дека конфликтот од 2001 г. воопшто не се спомнува во учебниците, а учениците/чките учат одделни истории. Во оваа смисла, работата со наставниците и наставничките по историја, и воопшто наставниците/чките, е важен придонес кон соочувањето со минатото.

3.2 Општ национален дискурс за вооружениот конфликт во 2001 во Северна Македонија

2021 година ја одбележа 20-годишнината од вооружениот конфликт во 2001. Но, и покрај тоа што изминаа две децении, тешко дека може да се види каков било национален дискурс за она што се случи, околностите кои довеле до тоа, како и неговите последици. Вооружениот конфликт целосно отсуствува од наставните програми и не се спомнува дури ни во учебниците по граѓанско образование и историја. Немањето национален дискурс за вооружениот конфликт се рефлектира, и во извесна смисла е резултат, на неколку меѓусебно поврзани динамики.

Првата е дискурсот за вооружениот конфликт на политичките елити или политичките лидери. Во извесна смисла, на национално ниво, тој дел од историјата на земјата се смета дека, кога сè ќе се собере и одземе, е заклучен со Охридскиот рамковен договор. Политичките елити сметаат дека не

482 Интервју со Фланза Јусуфи Салиу, Зум (Zoom), 23 април 2021 г. Интервјуирала: Елена Ставревска.

483 Интервју со Горан Талески, Зум (Zoom), 23 април 2021. Интервјуирала Елена Ставревска.

484 Ibid.

е потребна понатамошна дискусија за тоа што му претходело или она што го направило тој договор неопходен. На пример, на прославата на Денот на независноста 2020 г. тогашниот премиер Заев посочи дека вооружениот конфликт во 2001. „заврши со Охридскиот рамковен договор (со што) сите вклучени фактори (...) презедоа одговорност во име на заедничката иднина.“⁴⁸⁵ Сличен беше случајот и неколку години претходно, во 2018 г., на 17-годишнината од потпишувањето на ОРД кога Али Ахмети, лидер на ДУИ која беше и сè уште е дел од владеачката коалиција, ги нарече земјата и ОРД „пример за решавање на конфликти и за тоа како конфликтните ситуации се трансформираат во дијалог.“⁴⁸⁶

Човек би морал да се изнамачи за да најде изјави од денешните политички лидери на власт кои се фокусираат само на вооружениот конфликт или вооружениот конфликт го издвојуваат од ОРД. Всушност, повеќето изјави вооружениот конфликт го третираат како настан кој довел до ОРД, кој пак, дал основа за земјата да ја изгради, како што вели министерот Османи: „својата функционална мултиетничка и мултикултурна демократија.“⁴⁸⁷ Но, таквата контекстуализација овозможува на вооружениот конфликт да се гледа без историски континуитет и без препознавање на настаните, динамиките и угнетувањата кои довеле до него. Не помалку важно е дека тоа овозможува вооружениот конфликт и причините кои стојат зад него да се прикажат како нешто што со потпишувањето на ОРД е завршено и заклучено, додека оние кои беа директно засегнати сè уште страдаат од неговите последици. Тоа уште повеќе ја затскрива потребата од иницијативи кои го дискутираат вооружениот конфликт, неговите последици и дури и врската помеѓу имплементирањето на ОРД и разрешувањето на вооружениот конфликт.

Втората динамика, поврзана со претходната е постоењето на два одделни и спротивставени наратива на ниво на етнички групи, примарно кај етничките Албанци/ки и етничките Македонци/ки, иако овие групи се далеку од хомогени или обединети околу овие наративи. Наративите се разликуваат и временски. Додека наративот меѓу етничките Албанци почнува од југословенско време, обично околу 1960 – 1970 и угнетувањето, дискриминацијата и различните облици на насилство во тоа време, наративот меѓу етничките Македонци обично почнува со 2001 г. Во тој контекст, наративот дека вооружениот конфликт е прелеан од Косово и беше за контрола на територии, со герилски групи кои имаа цел да го загрозат интегритетот на државата и дури да создадат Голема Албанија, останува значително присутен меѓу многу етнички Македонци.⁴⁸⁸ Првичните комуникации на ОНА, почнувајќи од она на крајот на јануари 2001 г. во кое се тврди дека нивна цел е ослободувањето на сите етнички Албанци во Македонија, често се употребуваат како доказ во прилог на овој наратив. Но, ОНА сосема го смени својот наратив во март 2001 г. кога изјавија дека нивна цел е да обезбедат уставни права и еднаквост за етничките Албанци во постојните граници на Македонија.⁴⁸⁹ Во контекст

485 Влада на Република Северна Македонија (2020) „Премиерот Заев на прославата по повод Денот на независноста: Сонот на сите претходни генерации за независна и слободна држава се исполни, денеска 29 години од прогласувањето на самостојноста, нашата татковина има најмногу пријатели“, 8 септември, достапно [овде](#).

486 Фазлагик Адмир (2018) „Охридскиот договор воспостави доверба помеѓу етничките заедници во Македонија“, Anadolu Agency, 13 август, достапно: [овде](#).

487 Ibid.

488 Асани Мемиси Шпреса (2021). Решавањето на вооружениот конфликт од 2001. во македонската и албанската етничка заедница, Необјавена магистерска теза, Универзитет св. Кирил и Методиј, Скопје, 80–93; Хелсиншки комитет за човекови права на Република Македонија и Центар за човекови права и разрешување конфликти (2005). Разбирање на тековната историја. Вооружениот конфликт на територијата на Република Македонија во 2001. Скопје.

489 Акерман Алис (2002) „Критична положба: Македонија десет години по независноста“ во ИФСХ (ур) Годишник на ОБСЕ 2001. Баден – Баден, 117–135, 119 (изворно на англиски јазик).

на гореспоменатиот наратив меѓу етничките Македонци/ки, ОНА сè уште се нарекуваат терористи, а државните безбедносни сили – бранители.⁴⁹⁰ Во овој наратив, дури и за оние кои се свесни дека она што го поттикна конфликтот беше борбата за одредени права, на ОРД се гледа како облик на „капитулација“,⁴⁹¹ како неправда кон етничките Македонци нанесена под присила и притисок на меѓународната заедница и како давање на етничките Албанци статус на „втор конститутивен народ во земјата и можност за идна федерализација.“⁴⁹²

Од друга страна, меѓу етничките Албанци/ки во земјата доминира наративот дека вооружениот конфликт или „војната“, како што повеќето од нив го нарекуваат, се водел за основни човекови права. Овој наратив го поврзува вооружениот конфликт во 2001. со една подолга историја на дискриминација и угнетување на етничките Албанци/ки кои се интензивирале по независноста на Македонија. Тука спаѓаат: полициска репресија, исклученост од општеството, обиди за асимилирање на Албанците/ките заедно со недоволно можности за образование на албански јазик, мала застапеност во државните институции (главно на ниско платени работни места) и приватизацијата на капиталот во транзицискиот период.⁴⁹³ Особено индикативно е дека во овој наратив „непријател“ не се етничките Македонци туку институциите. Или, како што вели ветеранот на ОНА Абедин Зимбери: „вооружениот конфликт не се водеше против луѓето, туку против институциите бидејќи ние се чувствувавме дискриминирани од нив.“⁴⁹⁴ Во контекст на овој наратив, ОРД претставува остварување на желбата на етничките Албанци/ки да добијат еднаков статус во земјата и добра основа за мир и стабилност.⁴⁹⁵

Проблемот со постоењето на два независни наратива и надоврзани на нив, одделни, па дури и контрадикторни сеќавања од вооружениот конфликт во 2001 г. прецизно го доловува Лура Положани, истражувачка која била дете и живеела во Струга за време на вооружениот конфликт: „Кога разговарам со моите албански пријатели и пријателки, сите се согласуваме дека 2001. беше вооружен конфликт кој беше ужасен, но на крајот тој придонесе кон повеќе еманципација. Не зборуваме толку многу за жртвите, колку за славните моменти. И така, еден ден, бев во Куманово со едни македонски пријателки, меѓу кои и една чиј татко бил во војска во тоа време, и тие зборуваа за 2001. (...) од многу различна перспектива, перспектива за која воопшто немав слушнато сè додека не наполнив 27-28 години. Јас бев дете за време на вооружениот конфликт. Тоа ми покажа колку одделено сме ги создавале нашите сеќавања. Одвај можев да го препознаам она што го зборуваа. Мислам дека на македонската страна има недоволно разбирање за она што доведе до 2001., за нееднаквостите кои доведоа до таков вид фрустрација. Таквото разбирање не е поврзано со победници и губитници. 2001 г. донесе различни трауми за различни луѓе и затоа ваквите разговори се многу важни.“⁴⁹⁶

490 Хелсиншки комитет за човекови права на Република Македонија и Центар за човекови права и разрешување конфликти, *op.cit.* 2.

491 Асани Мемиши, *op.cit.* 91.

492 Хелсиншки комитет за човекови права на Република Македонија и Центар за човекови права и разрешување конфликти, *op.cit.* 7.

493 Хелсиншки комитет за човекови права на Република Македонија и Центар за човекови права и разрешување конфликти, *op.cit.* 2.

494 Интервју со Абедин Зимбери, Вајбер (Viber), 14 април 2021 г. Интервјуирала: Елена Ставревска.

495 Хелсиншки комитет за човекови права на Република Македонија и Центар за човекови права и разрешување конфликти, *op.cit.* 7; Асани Мемиши, *op.cit.* 93–106.

496 Интервју со Лура Положани, Гугл мит (Google Meet), 20 април 2021 г. Интервјуирала: Елена Ставревска.

Третата и последна динамика која придонесува и истовремено го олицетворува немањето национален дискурс за вооружениот конфликт во 2001 г. е невидливоста на темата во поширокиот јавен простор, вклучувајќи ги и медиумите. Јавните дискусии за вооружениот конфликт, обично организирани од еден мал број граѓански организации, иницијативи и фондации – меѓу кои *Мировна акција*, *Иницијативата за РЕКОМ* и *Фондацијата Институт отворено општество* – беа спорадични дури и непосредно по завршувањето на конфликтот, а камоли подоцна.⁴⁹⁷ Дваесет години подоцна, едно основно пребарување низ најголемиот агрегатор на вести во земјата⁴⁹⁸ открива дека вооружениот конфликт во јавниот простор се спомнува примарно при одбележување на годишнини од одредени настани како што се почетокот на вооружениот конфликт, некои воени акции, масакри и убиства и потпишувањето на ОРД. Дури и во тие случаи, за вооружениот конфликт се известува како вест за комеморација со исклучок на изјавите од политичките претставници и семејствата на жртвите, но без никаков поширок контекст или објаснување за самиот вооружен конфликт.⁴⁹⁹ Такви вести по медиумите обично има во периодот меѓу јануари и август, месеците во кои се одвиваше вооружениот конфликт во 2001 г.

Одвреме навреме се појавува и по некој виден исклучок во вид на подолги репортерски стории за вооружениот конфликт кои даваат контекст, интегрираат делови од преживеаните искуства на настраданите и даваат осврт кон актуелната ситуација. Овие стории донекаде придонесуваат да се пополни празнината во јавниот простор во поглед на дискурсот за вооружениот конфликт, но тие се малку и ретки.⁵⁰⁰ Освен нив, како што е претходно наведено, ретки примери за дискусија за вооружениот конфликт во јавната сфера се изданијата и промоциите на орални истории на погодените од конфликтот или теми поврзани со соочување со минатото од страна на организации на граѓанското општество како што се *Мировна акција*,⁵⁰¹ *Форум Цивилен мировен сервис*⁵⁰² и *Цивил – центар за слобода*.⁵⁰³

Земени заедно, овие три динамики укажуваат на отсуство на еден генерален национален дискурс и на потребата, тесно поврзана со претходното, од јавна дебата за вооружениот конфликт во 2001 г. на национално ниво која би можела да доведе до специфични стратегии и политики кои би придонесувале за создавање праведно и мирно општество.

497 Види, на пример, Фондација Институт отворено општество (2010). *Историја и апокрифи – демитологизација на 2001.*, достапно: [овде](#).

498 Нужна напомена, www.time.mk агрегира единствено вести објавени на македонски јазик.

499 Да наведеме само неколку примери од 2021 г.: Канал 5 ТВ, ор cit.; Македонски медиа сервис, ор cit.; Вучевска, ор cit.; Трајковски Дејан (2021). „20 години од акцијата за ослободување на Арачиново“, Канал 5 ТВ, 23 јуни, достапно: [овде](#).

500 На пример, види Марушиќ Синиша Јаков (2021). „Последиците од конфликтот во Северна Македонија, се чувствуваат и по дваесет години“, БИРН Скопје, достапно: [овде](#); Бер Андреа (2020) „Северна Македонија - ново име, стари конфликти“, ДВ, достапно: [овде](#).

501 Мировна акција, Изданија со орални истории, достапни: [овде](#) (оригинали на македонски и албански јазик).

502 Стојанов Дарко, Коцевска Јана, Речица Влора, Бернхардт Даниел, Ашталковска-Гајтаноска Ана и Јакимовска Илина (2019). *Навраќање кон 2001.*, Скопје: Форум Цивилен мировен сервис (Форум ЗФД), достапно: [овде](#).

503 Дерала Џабир и Шонефелд Кирстен (2016). *Соочување со реалноста: сеќавање на минатото – обликување на иднината*, Скопје: ЦИВИЛ Центар за слобода, достапно: [овде](#).

MOS HARO TA

GUSHISHISH
KOLLEP

Leta të sjiell befas

"MONTANA"

Ром, кој оди по улица во Тетово, и ја раскажува неговата приказна за раселувањето од војната во 2001 во Северна Македонија. Фотографија: Арбнор Мемети, 2022

Заклучок

Студиите кои се однесуваат на три земји покажаа дека по повеќе од 20 години од војните со кои се распадна Југославија, војната на Косово во периодот од 1998–1999 година и вооружениот конфликт во Северна Македонија од 2001 година, голем број жртви и други групи кои беа засегнати од конфликти сè уште се справуваат со наследството од насилното минато, како и со начините на кои општеството се справува или не се справува со тоа. Постојат остри разлики меѓу овие три земји во однос на конкретните начини на кои се развивал конфликтот во секоја од нив, како тој завршил и како се третираше нивното насилно минато. Сепак, начините на кои жртвите и преживеаните биле третирани од нивните влади или од поширокото општество се силно поврзани со начинот на кој се препознава насилното минато, како истото се памети и раскажува од политичарите и со начинот на кој тоа е регулирано од официјалните институции. Како резултат на сето тоа, поголемиот број жртви во трите земји сè уште настојуваат да добијат обесштетување, вистина, правда и социјално признавање. Повеќето доживуваат сериозни социоекономски тешкотии, се соочуваат со пречки во остварување на нивните права и се справуваат со повоената траума.

Во Србија, сите цивилни жртви на војната и на кршењето на човековите права поврзани со војната и понатаму се политички, социјално и економски запоставени. Официјалниот наратив, особено во последната деценија, е дека Србија не учествуваше во војните од 90-тите, дека нејзината единствена улога беше да го брани српскиот народ, дека најмногу страдаше и беше најстрого казнета од Меѓународната заедница. Сите активности на државата во однос на военото минато на земјата се во насока на одржување на наративот на српската жртва. Официјалните комеморации ја следат истата линија така што се однесуваат на нападите врз Србите, ги занемаруваат жртвите од другите националности и создаваат еднострана етноцентрична верзија на војната. Постои огромно заостанување во соочувањето со домашните воени злосторства, додека ослободените воени злосторници се рехабилитираат и се претставуваат како национални херои. Овој процес на фалсификување на поновата историја е предводен од владејачката политичка партија и е поддржан од (државните) медиуми и од формалниот образовен систем.

Српското право ги признава воените ветерани и инвалиди, цивилните жртви (убиени или исчезнати) и цивилните инвалиди и нивните семејства како жртви, заедно со бегалците и раселените лица. Сепак, само етничките Срби се оние кои имаат право на ова согласно наведените критериуми, а Законот ги дискриминира другите категории на жртви. Сексуалното насилство поврзано со војна воопшто не е препознато, а на ова прашање му се посветува мало внимание кај случаите на воени злосторства. Жртвите на злосторствата извршени во периодот по 20 јуни 1999 година, вклучително и Србите, не се признати ниту од Србија, ниту од Косово. Тие се најјасен пример за тоа дека голем број од жртвите и понатаму се заложници на политичките интереси.

Генерално, српскиот национален дискурс за военото минато е претежно воен и машки, ставајќи зголемен акцент на воените победи, а не на цивилните жртви; и на хероизмот на мажите наспроти страдањата на жените – и покрај тоа што голем дел од жртвите се жени. Секој доказ за одговорност на Србија за извршените злосторства е систематски криен од институциите. Српските жртви речиси и да немаат глас бидејќи во јавното сеќавање доминираат политичари и институции. Во овој официјален дискурс целосно ги нема женските искуства од војната и страдањето на

несрпското население. Во рамките на овој политизиран, ексклузивистички и милитаристички дискурс, на жртвите им е тешко да бидат во потрага на мисија и да се решаваат нивните потреби.

Во Северна Македонија, вооружениот конфликт во 2001 година официјално заврши со потпишувањето на Охридскиот рамковен договор (ОРД), кој подразбираше промени во уставната, правната и институционалната рамка на земјата, а се однесува на некои суштински незадоволства кај албанското малцинство и кај другите етнички малцинства. Иако ова беше важно прашање, сепак немаше никакви официјални напори од државата за утврдување на потеклото и фактите за вооружениот конфликт или за општествено соочување со минатото. Неуспехот да се утврдат и јавно да се дискутира за историските факти за потеклото на конфликтот го зајакнува генералното сфаќање кај Македонците дека тој бил поттикнат од албанските терористи за контрола на територии, додека за албанското население тоа било борба за основните човекови, политички и културни права. Меморијализацијата е иницирана од граѓаните, организациите на ветерани и некои општини и е одраз на исклучиво и моноетничко разбирање за тоа што се случило.

МКТЈ донесе обвинение за еден случај за воено злосторство. Другите наводни воени злосторства беа префрлени назад кај домашните судови и потоа беа амнестирани во 2011 година, што практично го спречи утврдувањето на одговорноста или на можноста жртвите да најдат правда. Елементите во Охридскиот рамковен договор што требаше да гарантираат безбедно враќање на бегалците и ВРЛ не се покажаа ефикасни поради (воочениот) недостиг на безбедност и бројот на уништени или оштетени домови. Освен ветераните од државните безбедносни сили и нивните семејства, жртвите и другите групи кои беа засегнати од конфликти не се признати со закон и немаат каде да се обратат за поддршка. Политичките елити го третираат вооружениот конфликт како настан кој завршил со ОРД, игнорирајќи го притоа неговиот историски контекст и влијанието врз засегнатите групи во општеството.

Недостигот на утврдување факти и дискусија за конфликтот на национално ниво, како и отсуството на закони или официјални иницијативи со кои се признаваат жртвите и другите групи засегнати од конфликтот, во комбинација со фактот дека наводните воени злосторства беа амнестирани, ја направи историјата на овој конфликт невидлива. Како резултат на тоа, жртвите се невидливи и општеството воопшто не научило ништо во однос на конфликтот или не се справило со неговото наследство. Има само неколку неофицијални групи на жртви, а и тие престанаа да постојат. Здруженијата на ветерани, од двете страни, и понатаму се активни и релативно видливи во јавниот домен. Интересно е тоа што токму овие здруженија на ветерани се чини дека имаат одредена подготвеност за процес на помирување.

Во споредба со Србија и Северна Македонија, Косово има развиено обемна правна рамка во однос на соочување со наследството од војната 1998–1999 година, која засегна најголем дел од населението. По завршувањето на војната, Косово беше под администрација на ОН, која ставаше акцент на гонење на воените злосторства и на институционалниот развој и реформи. Сè уште има големо заостанување во гонењето на воените злосторства, при што многу семејства на жртви и на исчезнати лица веќе ја изгубиле довербата во тоа дека некогаш ќе ја дознаат вистината или дека ќе остварат правда. Владите на Косово и Србија сè уште се во процес на нормализирање на односите, напредокот во пронаоѓање на исчезнатите лица е запрен, а нема ниту соработка во врска со случаите на воени злосторства.

Во законите кои се усвоени од 2010 година се препознаваат повеќе категории на воени жртви, но повеќето ги исклучуваат неалбанските жртви. Според официјалното претставување на

воениот период, Албанците биле борци за слобода, а српските сили биле единствени извршители на тешки злосторства, негирајќи ги притоа страдањата на жртвите на злосторства кои биле извршени од ОВК. Исто како и во Србија, а и во согласност со патријархалните норми, воениот период е прикажан преку приказни и симболи на силни борци и машко херојство, вклучително и преку споменици кои се главно моноетнички и се испреплетени со националистички дискурс. Медиумите често придонесуваат за овој наратив.

На почетокот, сексуалното злоставување поврзано со војната воопшто не се земаше предвид, бидејќи тоа беше табу тема. Само благодарение на притисокот од граѓанското општество жртвите на сексуална злоупотреба поврзана со војната беа сепак вклучени како официјална категорија во законот. Притоа, малку внимание им се посветува и на другите искуства на жените за време и по војната.

Постојат неколку владини иницијативи за соочување со минатото, но недостигот на политичка волја, ограничените институционални капацитети и ресурси, како и политизацијата на тие иницијативи значеше дека тие имаа мало влијание врз унапредувањето на вистината, правдата и помирувањето на Косово. Поделувачката, националистичка политичка агенда на политичката елита ѝ штети на инклузивната меморијализација и истовремено ги зајакнува етнонационалистичките чувства.

Во Србија и на Косово, голем број од жртвите формираа групи, било неформални или формални. Повеќето од нив се организирани околу некое заедничко прашање и се фокусираат на решавање на личните проблеми на членовите, како што се наоѓањето на исчезнатите членови од семејството, гонење на оние кои се одговорни за смрт на член од семејството, добивање надомест, остварување на имотни права, прибирање информации за жртви и злосторства, и годишнини и комеморација на жртвите. Некои од нив јавно споделуваат извештаи и приказни на жртви, ја информираат јавноста за одредени случувања и се залагаат за одредени мерки. Во Северна Македонија ова се има случено до одреден степен, но бидејќи генералниот дискурс е тој дека вооружениот конфликт е разрешен и дека Охридскиот рамковен договор во голема мера беше спроведен, а со оглед на тоа што тие не добија официјално признавање, жртвите најчесто страдаат во тишина.

Членовите на групите жртви обично се обидуваат да се поддржуваат и да се грижат едни за други, на пример преку обезбедување хуманитарна помош за најранливите семејства или организирање правна поддршка. Пошироката група или здружение на жртви обично е претставена од неколку поединци кои и самите се засегнати. Тоа значи дека тие често имаат многу енергија и посветеност, но нивната работа можеби не е секогаш добро осмислена во стратешка смисла.

Неколку (чадор) здруженија добиваат финансиска поддршка од државата или од донатори, но повеќето од нив сепак се на доброволна основа. Бидејќи се фокусирани на она што директно ги засега, кај нив нема простор да се залагаат за транзициска правда во поширока општествена смисла.

Иако постојат одредени разлики, воените жртви и другите засегнати групи во трите земји споделуваат слични потреби. Некои од приоритетите се следниве:

- да се знае вистината за тоа што се случило со починатите или исчезнатите блиски лица

- правна поддршка за барање правда за злосторствата извршени врз нив или врз нивните семејства
- признавање на нивниот статус на жртви, без разлика на нивната етничка припадност
- економска поддршка за обезбедување на нивните семејства, вклучително и пристап до здравствена заштита
- психолошка поддршка за справување со искуствата од војната и со „нерешената тага“
- меморијализирање на минатото, вклучително и преку усни истории, за да се зачува знаењето, и борба против социјалната стигма и дискриминација.

За да можат да ги постигнат своите приоритети и за да ја исполнат својата мисија, на воените жртви и на другите засегнати групи, исто така, им е потребна техничка поддршка во следниве области:

- мапирање и здружување со други жртви кои имаат слични потреби и искуства, вклучително и со втората генерација, за да можат тие различните групи да се организираат, да се претставуваат и да се залагаат за нивните права
- финансиска поддршка за одржување на нивната (не)формална група на жртви и вклучување на помладите генерации во нивната мисија
- градење капацитети за кампањи за застапување, лобирање и развој
- разбирање на принципите на транзициската правда за да ги стават своите искуства во поширок социјален контекст, а истовремено да придонесат за помирна иднина
- свесност и разбирање за родовите аспекти на страдањето и на специфичните потреби на жените
- воспоставување партнерства, како со други групи на жртви така и со граѓански организации, за да се помогне да се прошири нивниот фокус во однос на родовите аспекти, да се зајакне нивната позиција за застапување и да се зголемат вештините за управување со проекти
- техничка помош, за да им се помогне на здруженијата да ја зајакнат нивната финансиска одржливост, менаџерските вештини и човечките ресурси.

Иако не беа директно спомнати од лицата кои беа интервјуирани, истражувањето исто така укажува и на следниве прашања што треба пошироко да се решаваат:

- одговори насочени кон жртвите со цел соочување со минатото, вклучително и деполитизација на воените искуства и на мисијата на жртвите, како и инклузивно и точно предавање на историјата во наставата
- препознавање на родовите аспекти на страдањето и на специфичните потреби на жените жртви и преживеаните
- создавање култура на сеќавање на насилното минато заснована на мултиперспективност, со цел да се поттикне дијалог преку кој ќе се изгради доверба и потенцијално да се воспостави дијалог меѓу различните страни.

